

V. évfolyam
1. szám
2024

AXIS

Vallás- és eszmetörténeti folyóirat
*Journal of Religious History
and the History of Ideas*

Gulyás Kristóf
Hursán Szabolcs
Kimmel Máté
Kiss Norbert Péter
Kosztolányi Tímea
Ö. Kovács József
Paréj-Farkas Katalin
Radák Kálmán
Semsei Ferenc
Szekér Nóra
Veszprémy László

ELITEK,
UDVARHÁZAK,
KASTÉLYOK
ÉS PALOTÁK
ÉLETVILÁGAI

(LEBENSWELTEN)

AXIS

Vallás- és eszmetörténeti folyóirat
*Journal of Religious History
and the History of Ideas*

V. évfolyam
1. szám
2024

ELITEK, UDVARHÁZAK,
KASTÉLYOK ÉS PALOTÁK
ÉLETVILÁGAI
(LEBENSWELTEN)

PÁZMÁNY

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

AXIS

Vallás- és eszmetörténeti folyóirat
Journal of Religious History and the History of Ideas

Megjelenik félévente

Főszerkesztő:

ŐZE SÁNDOR

(Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

Alapító főszerkesztő:

FRÖHLICH IDA

(Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

Szerkesztőbizottság:

BÁRÁNY ATTILA (Debreceni Egyetem)

PETER COWE (Kaliforniai Egyetem, Los Angeles)

DÁVID NÓRA (Szegedi Tudományegyetem)

ELKE HARTMANN (Berlini Szabadegyetem)

MEDGYESY-SCHMIKLI NORBERT (Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

Ö. KOVÁCS JÓZSEF (Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

SZAKÁCS BÉLA ZSOLT (Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

MACIEJ SZYMANOWSKI (Varsói Egyetem)

VESZPRÉMY LÁSZLÓ (Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

Szerkesztette:

GUITMAN BARNABÁS

A folyóirat a <https://ojs.ppke.hu/axis> oldalon,
a szerkesztőség az axis@btk.ppke.hu címen érhető el.

A honlap szerkesztője:

HORVÁTH MÁRTON GERGELY

Tördelés:

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT

A szöveget gondozta: SAJGÓ KRISZTIÁN

Tervezőszerkesztő: KOCZKA ETELKA KRISZTINA

ISSN 2064-7972

Kiadja a Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar
1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1.

Tartalom

Ö. KOVÁCS JÓZSEF	7
Előszó	
VESZPRÉMY LÁSZLÓ	9
Középkori magyar királyi vadászatok és vadászházak	
GULYÁS KRISTÓF	25
„Nemesi kúriák nem nemes lakói” — Moson vármegyei taksás jobbágyságok 1750 és 1775 között	
HURSÁN SZABOLCS	45
A Batthyány család hercegi ágának könyvtárai a 18. században	
KOSZTOLÁNYI TÍMEA	59
Mentalitások és tapasztalatok a Károlyi család főtői szociális tevékenységében (1920–1949)	
KISS NORBERT PÉTER	75
„Habent sua fata...” Somogyi kastélytörténetek és forrásaik a 18–20. századból	
PARÉJ-FARKAS KATALIN	99
Hunyadyak Somogyban. Adalékok a gróf kéthelyi Hunyady család somogyi történetéhez	
RADÁK KÁLMÁN	119
Az előszállási uradalom majorságai a 20. században	
SEMSEI FERENC	135
Mozaikok a Markó utcai fogház történetéből — Megküzdési stratégiák	
SZEKÉR NÓRA	143
Élesztőgyártól a levéltárig — A Schneider-palota története	
KIMMEL MÁTÉ	159
Pusztai majorok, hobbitanyák, szakszövetkezet. A Szarkás pusztai elit és az elithez köthető létesítmények a 19. és 20. században	

Előszó

Az *Elitek, udvarházak, kastélyok és paloták életvilágai (Lebenswelten)* címmel 2023. május 30-án tartott konferenciánk és az itt elhangzott előadások alapján elkészült kiadványunk középpontjába olyan átfogó témakört helyeztünk, ami több szakterület és korszak kutatóinak megfelelhet. Azt is célként tűztük ki, hogy az előadások szerkesztett változata egy remélt, a Pázmányhoz kötődő új sorozat (*Históriák olvasatai. Történeti kérdések, források, ábrázolások*) első eredménye legyen.

Egyetemünk Történettudományi Intézete és Történettudományi Doktori Iskolája támogatásával, Fejérdy Gergely Róbert, Guitman Barnabás és a nevem alatt jegyzett konferenciafelhívásban az előadások közelítésmódját (így például társadalom-, gazdaság-, politika- és művelődéstörténet) nyitottá tettük. Nem pusztán elitkutatásra gondoltunk, hiszen az udvarházak, kastélyok vidékének, vidéki társadalmának vizsgálata, vagy éppen az állami erőszak révén 1945-ben végrehajtott ingatlanelkobzások nélkül nehezen érthetjük meg a történeti összefüggéseket. Ez utóbbi félmondattal arra is akartunk utalni, hogy a magyar kommunista diktatúrában követhető utótörténetek bemutatását hatványozottan fontosnak gondoljuk.

A német nyelvben különböző szakterületek publikációiban hosszú évtizedek óta elterjedt életvilág kifejezés más idegennyelvű tudományos szövegekben (zárójelben szerepeltetve a *Lebensweltent*) is ismert. Különösképpen a társadalomtörténeti irányú gondolkodásban vált jelentőssé az, hogy a kutatói kérdésfelvetésben és forrásvizsgálatban a történéseket, jelenségeket igyekeztek többes számban megnevezni. A francia történetkutatói közelítésmód (*Annales*) nyilvánvaló hatása ebben is megragadható. Az életvilágok kifejezés leginkább a miliók, szociokulturális körülmények, mindennapok megfogalmazásokkal rokonítható. Olyan szó ez, amit feltételezhetően mindannyian magyarázat nélkül értünk, hiszen benne élünk az életvilágokban.

Az udvarházak, kastélyok jól megnevezhető történeti terek, amelyek mind kortársi, mind pedig utótörténeti szempontból fókuszpontokat jelentenek. A történetkutatói kérdéstől, forrástól és módszertantól függ az, hogy az adott történeti kontextusok közül mit és hogyan emelünk be az ábrázolásba. Mindezeket tekintetbe véve a konferencia — sokak visszajelzése szerint — sikeres volt. A nehézségek ezután jelentkeztek. Most is kiderült, hogy az írás erőfeszítést jelent. Azért is, mert a legjobb múzsát jelentő határidő folyton figyelmezteti a szerzőt. A kötet szerkesztője mindent megtett, hogy minél többen lezárják a kéziratot. Ilyen módon az előadások többsége, tíz tanulmány olvashatóvá vált.

Az előadások és a kötet ideális struktúrájának, koherenciájának reményében elvárásként fogalmaztuk meg az adott kérdéskör historiográfiai mérlegét, a kutatásban fellelhető megválaszolatlan kérdések és új szempontok tárgyalását. Részben megtalált életvilágaink nyomait időrendben követhetjük. Remélhetően az érdeklődő Olvasó a leírásokban, értelmezésekben talál olyan elemeket, amelyek továbbgondolásra ösztönöznek és segítenek a megértésben.

Ö. Kovács József

Középkori magyar királyi vadászatok és vadászházak

Veszprémy László

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

— DSc, egyetemi tanár

Jól tudjuk, hogy a vadászat hozzátartozott a középkori elit, s különösen a királyi udvarok mindennapjaihoz. Jelentőségük egyszerre volt személytelenül adminisztratív, személyes és szimbolikus. A vadászterületek megszerzése hatalmas lakatlan vagy ritkán lakott területek igazgatását biztosították, az onnan a kincstárba befolyó szolgáltatásokkal és haszonnal együtt. A személyes jelleg a kapcsolaterősítés a király és hívei, illetve a vadászatba bevont szolgálok és előkelők közönségére vonatkozik. Végül szimbolikus értéke a királyi hatalom presztízsének a növelésében nyilvánult meg. A személyes kapcsolat révén az uralkodó híveivel együtt gyakorolhatta a tényleges harcban hasznosítható képességeket (ami persze Xenophón óta nem újdonság), valamint a közös élmények a hűség és lojalitás szálait erősíthették.¹ A személyes kapcsolatot mélyítette el, hogy királyi ajándékként a vadak, a húruk és bőruk, illetve a vadászati joguk fontos szerepet játszottak, bár éppen erre hazai példánk alig van.

A királyok példaképe, Nagy Károly frank császár maga is nagy vadász volt, ezt életírója Einhard, művében ötször is megemlíti. Még rajta is túltesz a fia, Jámbor Lajos, a maga 25 forrásbeli említésével, a törvényeken és az irodalmi említéseken túl.² Jól mutatja, hogy az egyszerű időöltés politikai súlyú eseménnyé fejlődött, amivel a király uralkodói rátermettségét bizonyíthatta alattvalói előtt. Azáltal, hogy a vadban gazdag erdők birtoklása és használata királyi privilégium volt, az azokban való vadászat is hihetetlen társadalmi presztízsrre tett szert. Egy hamisítatlan társadalmi esemény volt, amit az elit abban aktívan vagy pusztán közönségként résztvevő nőtagjainak, de legalábbis a királynénak a részvétele és a közös udvari étkezések csak még kívánatosabbá tettek. A vadászatban, az elejtett vad feldolgozásában és elfogyasztásában való részvétel úgyszintén hatalmas kegy volt, a résztvevők számára ugyanakkor lehetőség, hogy az uralkodó közvetlen környezetében tartózkodhattak. Persze csak kevesek privilégiuma — és szerencséje — volt, hogy az esetleg éppen balesetet szenvedő uralkodó életét megmenthessék.

Leginkább akkor emlékeztek meg ezekről az eseményekről, amikor a vadászatok diplomáciai eseményekhez kínáltak megfelelő környezetet. Erre már Nagy Károly idejéből is van példánk, de magyar példák is ismertek.³ Közülük talán a legismertebb a III. kereszties hadjáratot

¹ JONG 2009: 51, 153, 158, 214; GOLDBERG 2013: 615; GIESE 2011.

² GOLDBERG 2013: 613–643.

³ ZOLNAY 1971: 120; HAUCK 1963: 31.

vezető és Buda környékén, talán Csepelen vadászgató Barbarossa Frigyes császár esete 1189-ben, miként Imre király 1203-ban szintén egy csepeli vadászat közben fogadta Kulin bosnyák bán követségét.⁴ II. András király pedig Szent Száva első legendája szerint feltehetően 1215-ben a szerb nagyzsupánnak szelídített vadállatokat, bölényeket ajándékozott egy személyes találkozón, amelyek nyilván valamelyik vadsparkjából származtak.⁵ Tata említése már Zsigmond királyhoz kapcsolódik, aki egy 1425-ös levelében megemlíti, hogy Ulászló lengyel királytól vadállatokat kapott, majd utal arra, hogy a nagybőjt ellenére a dán királlyal egy vadászatot tervez, bár — elismeri — a halfogás illendőbb lenne.⁶

Nem véletlen, hogy már a Meroving királyok kialakították a királyi erdők intézményét (*forestes*), az erdőóvók (*forestarii*) szervezetével együtt. A 9. századi Hincmarnak a *Palota rendjéről* szóló műve szerint az udvari tisztségek közé tartozott a solymászok, a vadászkutyák és az erdők mestere.⁷ A latin eredetű „*forestum*” szó először 648-ban bukkan fel, talán a közbirtoklásra utalva (*foris est*), attól elzárt terület jelentésben.⁸ Az erdő mint jogi kategória sokkal szélesebb volt persze, mint a tényleg erdővel borított táj, hiszen az azon túl elkóborolt állatok védelmét is szolgálta.⁹ Arra is utal a kutatás, hogy ezek nemcsak a szórakozás, hanem tudatos gazdasági tevékenység színterei is voltak, éppolyan hasznot és nyereséget termelő birtokok, mint a többi más.¹⁰

Európa-szerte számtalan elkülönített erdőség állt az uralkodó rendelkezésére, így volt ez Magyarországon is. Ezekben, vagy ezek közelében királyi udvarházak, olykor csak vadászházak voltak megtalálhatók. Ezek inkább a Karoling *Pfalz*okhoz hasonlíthatók, amelyek közül jó néhány alkalmas volt nagyobb királyi kíséret méltó elszállásolására is. Ezeket néha palotaként írták le, de az elnevezés ne tévesszen meg bennünket (még ha a *Pfalz* szó eredetében a latin *palatium*ot tudjuk is felfedezni.) A parkokat, kerteket sokféle névvel illethették, a név sokszor már funkciójukat is elárulta: *parcum*, *claustrum*, *bestiarum*, *vivarium*, *ferarium*, *aviarium*, *columbarium*, *cavea*, *perivolium*, *spiracium*, *seraglio*, *viridarium*, *hortus*, *vergier*, *pardarium*, *leopardarium*.

Erdőségek a középkori Magyarországon is bőven voltak. Ha a térképre nézünk, látjuk a szóba jöhető kiterjedt erdőségeket, amelyek kínálták magukat a vadászatra.¹¹ Még ha számukban az angliaitól el is maradtak (ott 1300-ig 70 királyi erdőséggel és 3000–3200 kisebb-nagyobb királyi, magán és egyházi vadsparkkal számolnak),¹² nálunk sem volt jelentéktelen a terület. Adataink mégse oszlanak meg egyenletesen. A legtöbbet a Pilisről, benne Csepelről, valamint Zólyomról és (Sáros)Patakról tudjuk, a többi erdőispánságban tett vadászatokról csak véletlenszerű említések maradtak fenn.

⁴ CD II: 407–408.

⁵ CsÓRE 1980: 182; BÁCSATYAI 2022: 17.

⁶ ZsO XIII: 33 (Nr. 203a). Megtudjuk azt is, hogy az elmúlt 12 napban Zsigmond király 200 szarvast és majdnem 20 vaddisznót ejtett el, legalábbis a levél szerint.

⁷ HINC MAR 1980: 64–67, 76–79 (16–17, 24. fejezetek).

⁸ SZABÓ 2016: 117.

⁹ RACKHAM 1990: 166.

¹⁰ THOMAS 2020: 26.

¹¹ CsÓRE 1980: 144–145.

¹² MILESON 2009: 109.

Az erdőségeken belüli vadaspark (*Tiergarten*) egy külön intézmény volt, amelyet körülkerítettek.¹³ Szerencsés esetben egy szigeten volt. Ilyet találunk német földön is, Mainz és Ingelheim között a Rajna egy szigetén. Ennek érdekessége, hogy számos dokumentált uralkodói vadászat ellenére még 840-ben is csak egy ideiglenes nyári építmény állt rajta (*habitacula aestiva*).¹⁴ Céljuk részben az volt, hogy árkaikkal, kerítésükkel a vad elmenekülését megakadályozzák, és így megkönnyítsék a vad kézre kerítését. Ugyanakkor biztosította az állatállomány ellenőrzését, tenyésztését, frissítését. Külföldi parkok még a kerítésen belül is sokszor további szektorokra voltak osztva.

Áttérve a magyar példákra, a Nagysziget (Csepel) mint vízzel körülvevett királyi vadaspark és vadászterület már igen korán, talán már a 11. században létrejöhetett. 1200 körül Anonymus már régi hagyományként utal arra művében (44. fej.): „A sziget magasságában letáboroztak, a fejedelem és előkelői a szigetre vonultak, majd a Duna vizétől védett hely termékenysége és gazdagsága láttán azt elmondhatatlanul megszerették, és úgy határoztak, hogy a sziget a fejedelemé legyen, s mindegyik előkelő tartson itt udvart egy faluval. Árpád fejedelem azon nyomban mesterembereket hívott egybe, és pompás fejedelmi épületeket építtetett velük. A hosszú úttól elcsigázott lovaikat oda terelték, és parancsára legeltették.”¹⁵ A leírásból kiderül, hogy a szigeten a geszta megírásának időpontjában, 1200 körül már állt egy — a 16. század elején már palotának nevezett — királyi udvarház, vélhetően további, az előkelők elszállásolására alkalmas épületekkel, illetve sátorhellyel a névadó Csepel faluban.

A sziget igazgatási jellegzetességei a korai erdőispánságokéhoz hasonlítottak. Nem véletlenül, a vadban gazdag védett sziget ligetes, legeltetésre alkalmas területe miatt a királyi ménest is ide telepítették, a lovászmester irányítása alatt.¹⁶ Erről az oklevelek és helynevek vallanak, így találunk itt ún. erdőóvókat, míg Lórév neve a sziget déli részén, Halásztelek pedig északon mind a mai napig fennmaradt.

A szigetet a magyar királyok és királynék egészen a középkor végéig rendszeresen felkeresték. A csepeli szigetre való volt Károly Róbert király ágyasa, akitől Kálmán, a későbbi győri püspök született, sőt a sikeres hadvezér, V. István király is itt halt meg 1272-ben. A sziget jogi helyzetét nem befolyásolta, hogy a királynék már az Árpád-kortól kezdve egészen Mohácsig többször megkapták a szigetet hitbérként, amelyet nem egyszerűen csak jövedelemforrásként kezelhettek, hanem itt-tartózkodásuk alakalmával még jól is érezhették magukat.

Nem véletlen, hogy a II. Ulászló király feleségéhez, Anna királynéhoz kapcsolódó 1502. évi francia útleírás is megemlékezik a szigetről: „A sziget tizenöt vagy tizenhat mérföld hosszú, rendkívül termékeny, nagy számban élnek itt különböző vadak, szarvasok, őzek és nyulak. És láttam egy napon, amikor a mondott hölgy a szigeten tartózkodott, hogy a lovak zajára tizenöt vagy tizenhat nyúl ugrott fel, kevesebb, mint három nyíllövésnyi területen.”¹⁷ A középkor végén Oláh Miklós erősíti meg a sziget vadban való gazdagságát: „szavasokban, vaddisznókban, őzekben, nyulakban bővelkedik.”¹⁸

¹³ CSÓRE 1980: 181.

¹⁴ HAUCK 1963: 43–44.

¹⁵ ANONYMUS 1999: 37–38.

¹⁶ ZSOLDOS 1998: 22; ZSOLDOS 2001.

¹⁷ GYÖRKÖS 2016: 68–69, 164.

¹⁸ OLÁH 1985: 23 (*cervis, apris, damis, leporibus abundantissima*).

Bár az ispánság a sziget csaknem egész területére kiterjedt, a szigeten a többi uralkodói rezidenciához hasonlóan az előkelő nemesek is kezdtek birtokot szerezni és kúriát építeni, miként a Becse Gergely nemzetség vagy Nagy Lajos híres hadvezére, Himfi Benedek tette. Érthető okokból a királyok általában nem támogatták ezt, inkább csak maguknak akartak itt állandó szállást birtokolni.

A további kedvelt vadászterületek között vadasparkra utalhat a zólyomi terület esetében a *hortus* (kert) terminus 1256-ból. 1263-ban ismét említik, ill. értesülünk a park bejáratáról (*porta*), egy 1263. évi adat szerint két oldalról árok határolta.¹⁹ További helynevek is, mint Királyles és Strázsa, ezzel állhattak kapcsolatban.²⁰

Vadászterületeket találhatunk az Árpád-kor folyamán a Bakonyban Zirc központtal,²¹ ahol királyi kúria állhatott már az ott 1060-ban elhalálozó I. András király idején. A ciszterciek 1182-ben kapják meg, s építik fel apátságukat a királyi kúria szomszédságában. Zirc közelében feküdt Porva, ahol szokott vadászati helyükön a Garaiak 1450-ben a pálosoknak alapítanak monostort. Itt már állt egy kis kápolna, a vadászok részére bizonyos kőházak egy kúriával, amelynek előzményei szintén a királyi erdőigazgatásra nyúlhatnak vissza.²² Patak vidékéről szintén a Névtelen krónikásnál olvashatunk (15. fej.). Eszerint a vidék „alkalmas volt a királyok számára vadászat céljára”.²³ Sőt, a királyi jegyző akaratlanul további információkkal szolgál a pataki uradalom korai funkciójára nézve. Művében ugyanis az útvonal az ország belseje felé a „mozgó” királyi udvar útvonala lehetett 1200 körül, amerre Árpádot és hadát vezetni Ungvártól Zemplén és Borsod vármegyén át.²⁴

Az erdőuradalmak mindig egy vármegye részét képezték, így a tornai Borsodhoz, a sárosi Újvárhoz, a beregi Borsovához, a pataki Zemplénhez tartozott. A pilisi Csepellel, azaz a Nagyszigettel együtt eleinte Visegrádhoz.²⁵ Arról, hogy a királyok mennyire kedvelték őket, leginkább itineráriumukkal, oklevélkiadással kapcsolatba hozható tartózkodási helyeik adnak képet. Az Anjouk idején ilyen vadászterület a Börzsöny is, ahol ebben az összefüggésben Damásd neve fordul elő. A 13. századtól Szepes és Sáros vármegyék, később ezeknek egyes részei királyi vadászterületek. Zsigmond pedig a Szepes vármegyei *Tyrgarch* nevű területet tartja fenn magának, vadbősége és a vadászatra alkalmas volta miatt. A Buda melletti Nyék vadasparkja és udvarháza csak a 15. század végére épült ki.²⁶

Ezek a korai vadászházak legnagyobb számban kétségkívül a 400 négyzetkilométernyi Pilisben voltak megtalálhatók.²⁷ Ilyenek voltak Dömösön, továbbá Pilisen, azaz Pilisszentkeresztben, Keresztúron, azaz Kesztlőcön, Kékesen, azaz Pilisszentlászlón és Pilisszentléleken. Ezt jog-

¹⁹ CSÖRE 1980: 167, 253; CD V/2: 188 (1263, *hortum nostrum ferarum, inter duos fossata*).

²⁰ GYÖRFFY 1987: 256; MALINIÁK 2013: 159.

²¹ SZABÓ 2005: 141–142. Talán a bencés monostor Bakonybél helyén is a királyi erdőszervezet települése, kúriája (vadászház?) állhatott.

²² ÁRVAY 2014: 87–88; Szabó 2005: 143 (mindenesetre István herceg 1260-ban már egy itt álló, Szent Imrének szentelt kápolnáról rendelkezik, IV. Béla meg megfordult itt 1264-ben). Ezzel ellentétben a karthauzi remetéknek adott Lövdön nem maradt nyoma ilyennek, noha eredetileg Lövd is a bakonyi erdőispánsághoz tartozott.

²³ ANONYMUS 1999: 20–21.

²⁴ SZŰCS 1993: 1–57.

²⁵ A visegrádi vadasparkra lásd KOVÁTS 2011: 4; BALOGH 1966 I: 225.

²⁶ FELD 2008: 39–40, *curiaként* említik 1486 körül, *aulaként* 1536-ban.

²⁷ Pilisre összefoglalóan: KOVÁTS 2009 és KOVÁTS 2011.

gal nevezték *medium regnine*nek. A Pilis erdő királyi használatba vétele mellett szólt az ország központjaihoz, Esztergomhoz és Fehérvárhoz való közelsége.²⁸

A pilisi udvarházak legfontosabb jellegzetessége, hogy a 13. század folyamán mind eltűntek, s a ciszterci apátság mellett helyükön királyi adományból ciszterci és pálos monostorok emelkedtek. A régészek modern vizsgálati módszerekkel Pilisszentkereszten is azonosították az apátság építési idejénél korábbi, 33+8,2 négyzetméteres udvarház és a kápolna maradványait.²⁹ Hasonló maradványokra Dömösön is bukkantak a régészek, ahol az udvarház mellett hasonlóképpen egy kápolnát is feltételeznek.³⁰ A kápolnák kérdése a vadászati idényben visszatérő probléma lehetett, amiről Kálmán király I. törvénykönyvének 68. fejezete is rendelkezik. Eszerint misét lehet sátor alatt mondani, ám vadászon és hordozható oltár nélkül soha.³¹

Ebbe a folyamatba illeszkedett III. Béla király döntése a pilisszentkereszti ciszterci monostor megalapításáról 1184-ben.³² Keresztúron/Kesztölcön Boldog Özséb alapított kolostort 1245 előtt, ami aztán a pálos rend központja is maradt, egészen Budaszentlőrinc megalapításáig. Pilisszentléleken IV. László király 1287-ben a remetéknek adta a pilisi Benedekvölgyet és az ott álló udvarházat; pedig pilisszentlászlói/kékesi vadászházát még IV. Béla adta át. Újabban Benkő Elek hívta fel a figyelmet arra, hogy a birtokok átengedése után is néhány esetben a király számára egy vendégház változatlanul megmaradhatott, így Pilisben (Pilisszentkereszt) mindenképpen, hiszen Nagy Lajos 1378-ban az egész nagyhetet itt töltötte, talán a megtalált 29+10 négyzetméteres épületben.³³

Arra a kérdésre, hogy miért adományozták el vadászúriáikat a királyok éppen a 13. század második felében, nehéz választ adni. Legalább annyira visszavezethető lehetne a királyi birtokszervezetben bekövetkező változásokra, a királyi székhely Budára helyezésére, mint lelki, kegyességi okokra. A vadászatot amennyire a korabeliek kedvelték, legalább annyira ellentétesen ítélték meg, különösen egyházi oldalról. Az egyházi irodalomban a vadászat kárhozta-tása a késő antik egyházatyák óta folyamatosan jelen van, sőt a 12. században új erőre kap, elég, ha Johannes Saresberiensis szavaira gondolunk a 'Policraticus' első könyvében (1:22–23).³⁴ Ugyanakkor az erdőségeknek mindvégig megmaradt valami szakrális jellege, ahol remeték élnek.³⁵ Egy olyan környezet, amely a világiakat is közelebb viszi az egekhez. A nyugati kereszténységben számtalan monostoralapítás kapcsolódik a királyi erdőségekhez, vadászatokhoz. Gondoljunk csak Szent László herceggént átélt szarvas-látomására a váci egyház alapítása kapcsán. Nyugatról is említve egy példát: a 830-as években megszületett *Gesta Dagobert*iben a 7. századi Meroving király, I. Dagobert — ekkor még herceggént — szarvasvadászat közben találja meg St. Denis monostorának későbbi helyét és alapítja meg. Ezzel közben a sokat kriti-

²⁸ BENKŐ 2011.

²⁹ BENKŐ 2010 I: 409.

³⁰ BENKŐ 2015: 729.

³¹ „A misét csakis felszentelt helyeken lehessen tartani, s másutt csakis valamely kényszerítő ok esetén, de ilyenkor is (csak) sátorban vagy valamely tiszta helyen, de csupán út vagy utazás alkalmával engedessék meg ez a szükség (-megoldás), nem pedig vadászat kedvéért — és semmiképpen sem hordozható oltár nélkül.” BEÉR—CSIZMADIA 1966: 83; DRMH I: 30–31.

³² Összefoglalóan SZABÓ 2005: 111–118.

³³ BENKŐ 2015.

³⁴ SZABÓ 1997.

³⁵ EVERSON—STOCKER 2018: 31–32.

zált vadászat maga is megszentelődik, amit csak még hangsúlyosabbá tesz az az állítás, miszerint a herceget Metzi Szent Arnulf tanította meg vadászni.³⁶

A magyarországi királyi vadászatok részleteiről keveset tudunk, a *Képes krónika* mint politikai konspiráció színhelyét említi ilyent.³⁷ Mégis, leginkább akkor hallunk róluk, ha valamilyen tragédia történt, vagy az uralkodó személye került veszélybe. Ilyen alkalomnak tekinthető Szent Imre herceg végzetes vadászbalesete, vagy Nagy Lajos király 1353-as, a dubnici krónikában is megörökített medvevadászata Zólyomban.³⁸

„Midőn az Úr ezerháromszázötvenharmadik évében Szent Katalin szűz napjára következő napon [november 26.] Lajos király Zólyomban vadászott, íme, az elnyúló havasokban egyszerre csak szemberohant vele egy súlyosan megsebzett medve. A király vadászgerelyével támadt rá, hogy vakmerően leterítse a medvét, mint ahogyan már megszokta, hogy így terítsen le és öljön meg medvéket. Ebben azonban a mostoha szerencse és saját ügyességébe vetett elbizakodottsága megakadályozta; a nekivadult medve leterítette a királyt, s a két lábán huszonhárom sebet ejtett.”³⁹

Az Anjou királyok alatt Zólyom többször is feltűnik a „vadászatunk helyszínén” megjelöléssel kiadott oklevelekben. Királyi vadászdvar szerepét töltötték be Végles és Zólyomlipcse, majd a zólyomi vár is, amely I. Lajos alatt épült. 1382-ben röviddel a halála előtt Zólyomot említi vadászatának székhelyeként, kúriájaként. Egy *Liget*ben adta ki I. Lajos király adománylevelét a bolgár vajdának 1369-ben. A királyok ott főként a nyári hónapokban és ősszel tartózkodtak. Zólyommal ismételten találkozunk Zsigmond okleveleiben is, akinek kedvelt tartózkodási helyei voltak a zólyomi várak.⁴⁰ A királyok ott főként a nyári hónapokban és ősszel tartózkodtak. „A király hitves úrnőjével ezekben a kánikulai napokban Zólyom felé fog indulni, hogy elkerüljék a nyári meleget, és ott fog időzni, amíg a kánikula nem múlik el.”⁴¹ 1429. június 3-án küldött Pozsonyból a véglesi várnagy alvárnagyához, közölve vele, hogy a vadászat előtt Véglesre küldött két kutyát.⁴² Végül Lajos király szenvedélyét mutatja, hogy udvari solymász mestere, Ladislaus Ungarus egy latin nyelvű kézikönyvet is készített, amelynek egyes fejezetei német fordításban fennmaradtak.⁴³

A vadaspark és halastavak kapcsolatáról is értesülünk. Zólyom kapcsán a véglesi uradalomban, ahol egy 1404-ből származó okirat megemlíti a halastó őrét. Korábban Lajos király elrendelte, hogy a Miskolc melletti Csanyik-völgyben, vadászatának helyén halastavat és vadaskertet létesítsenek. Ezért Lőrinc fia László barsi ispán korábbi tulajdonosaiknak, a diósgyőri pálosoknak a Szinva vizén egy malmot ad cserébe.⁴⁴

Ritka esett amikor maga a vadász dicsekszik el tettével. II. András még hercegeként Horvátországban vadászott, amint egy oklevelében olvashatjuk: „amikor a hercegség élén álltunk

³⁶ GESTA DAGOBERTI 2: 401–402, 408–409.

³⁷ KÉPES KRÓNKA: 97 (148. fejezet).

³⁸ ZOLNAY 1971: 97; PAULER 1899 II: 9; SZABÓ 2003: 582–591.

³⁹ KÜKÜLLEI 2000: 63.

⁴⁰ AOKL 2001: 254–255 (Nr. 560).

⁴¹ THALLÓCZY 1913: 336 (Nr. 9); ZOLNAY 1971: 191, 195.

⁴² CSÓRE 1980: 297.

⁴³ CSÓRE 1980: 169; GIESE 2010: 422–423.

⁴⁴ CSÓRE 1980: 167.

ott, ahol a vaddisznót elejtettem, a magam kezével keresztet hasítottam be egy fába...”⁴⁵ Meglepő módon ismét II. Andrásról kapcsolódik egy érdekes okleveles említés: IV. Béla 1267-ben visszaemlékszik arra, hogy atyja, András király az ő várva várt születése előtt a Veszprém vármegyei Bylga falu⁴⁶ környékén erdei vadászattal vigasztalódott. Az említésnél ismét a hagyomány forrása érdekes: miként kapcsolta össze történeti eseményeket egy-egy konkrét vadászattal, s emlékeztek arra évtizedekkel később is.

A vadászat emlékének megörökítése érthető, ha a vadászat során valaki az uralkodó életét mentette meg. Az egyik forrásban rögzített történet szerint Imre király egy alkalommal Máramarosban vadászva leesett a lováról, amikor életét egy bizonyos Lőrinc ispán mentette meg.⁴⁷ Lajos király szerencsés kimenetelű medvevadászatát korábban említettük.

Sokáig úgy élt a köztudatban, hogy 1213-ban Gertrúd királyné meggyilkolása a pilisi apátság közelében történt. Az újabb eredmények, így Körmendi Tamás hipotézise szerint ez inkább a pataki erdőuradalom közelében lévő leleszi apátság közelében történhetett.⁴⁸ Ugyanis a királyné testének egy darabkáját ott temették el, majd magát a tetemet onnan vitték át végleges nyugóhelyére, a III. Béla által alapított pilisi ciszterci apátságba. Halálának időpontja és helyszíne valóban erdőuradalomra és az őszi vadászidényre utal, hiszen a merénylet szeptember 28-án egy mezei sátorban (*campestri tentorio*) történt. Az esetről jelen lévők köre szolgálhat társadalomtörténeti tanulságokkal: a vadászó királyné mellett Bertold kalocsai érseket, a királyné testvérét, VI. Lipót osztrák és stájer herceget, volt királynéi udvarispánt, egy asztalnokmestert, volt erdélyi vajdát és a nádort találjuk.⁴⁹

Az uradalmak területén sokszor udvarházakat (ha úgy tetszik: vadászházakat) és királyi kápolnákat találhatunk. A dömösi udvarház *curiaként*,⁵⁰ a kékesi „királyok vadászatra kőből készült lak”-ként (*domuncula*),⁵¹ máskor éppen palotaként⁵² fordul elő a forrásokban. Sáros vármegyében egyszerűen királyi vadászóhelyet említenek Gergelyfalva kapcsán, Szépfá esetében csak egy helynév, Királyszállása maradt meg. IV. Béla király emlegeti a Sáros vármegyei Bacsamező, Tarkóeleje és Veresalma nevű gyepükön túli vadászterületeket.⁵³ Nagy Lajos 1362-ben a Liptó vármegyei csemmizei *vadásztanyán* tartózkodik. Zsigmond király pedig a Szepes vármegyei Tyrgarch nevű területet tartja fenn magának, vadbősége és a vadászatra alkalmas volta miatt.⁵⁴

A 11. századból fontos információval rendelkezünk a dömösi királyi udvarházról, amely sokáig a pilisi erdőuradalom központja volt. Indokolt is, hogy itt egy komolyabb építménnyel számoljunk. Egyfelől értesülünk I. Béla király Dömösön 1063. szeptember 11-én, a vadászszезonban bekövetkezett haláláról, másfelől pedig Álmos herceg itteni, talán elsőként

⁴⁵ ÁUO XI: 107 (Nr. 66.); CsÖRE 1980: 153, 241 („...dum ducatum regeremus, aprum interfecimus, ac propriis manibus cruce in quadam arbore incidimus”).

⁴⁶ Ma puszta Tótvázsony határában, HO IV: 44; CsÖRE 1980: 144.

⁴⁷ HO II: 1–2. A történetre ld. GULYÁS 2014: 19; GULYÁS 2017: 112.

⁴⁸ KÖRMENDI 2014: 99–101.

⁴⁹ KÖRMENDI, 214: 103–116.

⁵⁰ GYÖRFFY 1992: 226 (1079. év).

⁵¹ GYÖRFFY 1956: 284 („domuncula venacioni regum preparata”).

⁵² DAP I: 411 (1287, „pallatium suum, quod habebat in insula de Pilisio pro venacionis requie”).

⁵³ NÓGRÁDY 2022a: 276, 547; NÓGRÁDY 202b: 883.

⁵⁴ SEBESTYÉN 1938: 44; ZsO 1958 II/I: 122–123 (Nr. 1007) 1406: „propter venationis aptitudinem et ferarum multitudinem”. A Tyrgarch nyilván a *Tiergarten* szóra vezethető vissza.

bencés monostor alapításáról 1107 körül.⁵⁵ A *Képes krónika* 96. fejezete szerint a „legkegyesebb Béla király pedig uralkodása harmadik évének letelte után Dömösön, királyi birtokán, mivel trónszéke összeomlott, összetörte testét, és gyógyíthatatlan betegségbe esett.”⁵⁶ Most a hagyományos fordítást idéztük, amelynek értelmezésében mindig is gondot okozott a ’trónus’ (*solium*) szó jelentése. Valójában itt sokkal inkább egy fa építmény dőlhetett össze, amelynek latin neve a *solium* szóhoz hasonló *solarium* lehetett. A szövegromlás valószínűleg egy másolói rövidítés eredményeként jött létre, a *lar* szótag rövidítésével, amelyből így a trónt jelentő *solium* szó lett. A *solium* és *solarium* kifejezések vagylagos használatára korábban már du Cange latin szótára is utalt, napjainkra pedig komoly irodalom bontakozott ki a témában.⁵⁷

A *solarium* egy, a Karoling udvarházakban gyakori emeletes építmény volt, amelynek a felső szintjén kapott helyett az uralkodó és legszűkebb kísérete. A magyar emlékekről alig van régészeti forrásunk.⁵⁸ Benkő Elek szerint a korai udvarházak földbe mélyített kétszintes kőépületek lehettek, s az alsó szint raktározási funkciót láthatott el.⁵⁹ A dömösi eset tanúsága szerint fából is készülhettek, legalábbis a felső szintjük. Nem tűnik alaptalannak, ha a leomlott építményben az udvarházhoz kapcsolódó reprezentatív, a palotakápolnákra emlékeztető, a földszinthez viszonyítva a naphoz (*sol*) közelebb lévő emeletes, Nyugat-Európában nem szokatlan építményt, galériát látunk. Mindez annál kevésbé sem meglepő, mivel Dömös kapcsán már Thoroczkay Gábor is hangsúlyozta az európai példák követését.⁶⁰ A kétszintes épület meggyőzően sugározta a királyi tekintélyt, az alattvalókat a magasból szemlélő uralkodó képzetét, megjelenítve és szimbolizálva az uralkodói szféra éghez közeli, szakrális jellegét.⁶¹

Hasonló balesetet a Karoling évkönyvek is feljegyeztek. A *Fuldai évkönyv* névtelen szerzőjének leírása szerint Német Lajos keleti frank király 870 júniusában indult Nyugatra. „Útközben azonban egy [épület] galériáján helyezték el, s amikor az épület összeomlott, ő maga is lezuhant és végtagjai súlyosan zúzódtak.”⁶² Az eseményre a Bonn közeli Flamerheim udvarházban, azaz Pfalzban került sor, amit Német Lajos a magyar királlyal ellentétben szerencsésen túlél. Ugyanezt az esetet egy másik kortárs krónikás, Regino prümi apát is megörökítette.⁶³ A királyi vadászatok résztvevőiről a források hallgatnak, így a dömösi leírás annál értékeesebb, mivel azt igazolja, hogy a királyt népes kíséret követte a királyi erdőkben található udvarházakba. Közülük a legelőkelőbbek tolonghattak a király körül, akaratlanul is előidézve a tragédiát. Azt, hogy a vadászattal kapcsolatba hozható szolgálónépek is a királlyal mozogtak, jól mutatja az *Aranybulla* 15. cikkelye, megemlítve a lovászoknak, pecéreknek és solymászoknak a szerviensekre nézve terhes elszállásolási kötelezettségét.⁶⁴

⁵⁵ SZABÓ 2005: 93.

⁵⁶ „Piissimus autem rex Bela completo regni sui anno tertio in Demes regali allodio corruiante solio confractus corpore irremediabiliter cepit egrotare.” KÉPES KRÓNIKA: 65–66 (63. fejezet, Bollók János fordítása).

⁵⁷ POOLE 1912: 178; RECTOR 2012; DIAMENT 1972.

⁵⁸ FELD 2008: 38, aki Ippolito d’Este 1487 és 1490 között épült pusztamaróti nyaralója kapcsán hívja fel erre a figyelmet.

⁵⁹ BENKŐ 2015: 729.

⁶⁰ THOROCZKAY 2012: 413.

⁶¹ A kifejezést templomok esetében is használták az emeleten kialakított galériára (*deambulatorium*). További példákkal szolgál JONG 2008: 277–289.

⁶² VESZPRÉMY 2022: 80 (870. év); VESZPRÉMY 2021: 204.

⁶³ REGINO 1890: 118–119. Magyar fordítását Szovák Kornél készíti a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, megjelenés előtt.

⁶⁴ DRMH I: 33.

Arra, hogy mire vadásztak, az állatcsont-töredékek a legfontosabb forrásaink. Ezek között túlzott meglepetés nem ér, igaz, nem tudjuk, hogy a segesdi királynéi birtokon mit keresett egy leopárd.⁶⁵ Meglepőnek tűnik, de gepárdokat és leopárdokat (a középkori elnevezés alapján nem lehet megkülönböztetni őket) a kiemelkedő vadasparkokban nagy számban találunk. Az egyik legutóbbi nyugat-európai adatgyűjtésben 13 esetben fordulnak elő, míg elefántokat és papagájokat csak hat-hat esetben találunk.⁶⁶ Művészeti ábrázolások is igazolják, hogy idomított példányaikat bizánci és keleti mintára a vadászatban is használták.

Már Walafrid Strabo a 9. században az aacheni vadaskert kapcsán felidézte Izajás próféta (11, 6) szavait, a kertet bibliai paradicsomhoz hasonlítva: „Akkor majd együtt lakik a farkas a báránnyal, és a párduc együtt tanyázik a gödölyével. Együtt legelészik majd a borjú s az oroslán.”⁶⁷ A vadasparkok Krisztus második eljöveteleként értelmezett idilli hangulatát a magyar királyi udvar egészen a török hódításig élvezte. Nem véletlen, hogy II. Lajos, mielőtt a mohácsi csatába indult, feleségével, Máriával egy csepeli vadászat közben tudatta szándékát.⁶⁸ Persze, már a korabeli forrásokban, s még inkább a modern korban, így Krúdy Gyula Mohács-trilógiájában II. Lajosnak és Habsburg Máriának a korban is közismert vadászatai negatív színben, a középkori magyar királyság hatalmának könnyelmű eltékozlásaként jelentek meg.⁶⁹

A magyarországi források az elit vadászatairól elenyészően kevés információt őriztek meg. Ez annál szembetűnőbb, hiszen a vadászat a királyi udvar részéről folyamatosan gyakorolt tevékenység volt, amelyhez a szolgálónépek és a vadászházak jól szervezett hálózata állt a rendelkezésükre. Ennek oka részben a korabeli számadáskönyvek pusztulása, másrészt az a körülmény, hogy az oklevelek szinte kizárólag a vadászati jogok feletti jogvitákat és az ebből fakadó sérelmeket örökítették meg. Így leginkább az elbeszélő források őriztek meg tudósítást a királyi vadászatokról. Úgy látszik, hogy vadasparkok létesítését és fenntartását csak a király engedhette meg magának, szemben például az angliai gyakorlattal, ahol ez a társadalmi karrierépítés kihagyhatatlan állomása volt a tehetősök, különösen a *homo novus*-ok számára. Néhány esetben azonban éppen a nemzetközi diplomáciában játszott szerepüknek köszönhetően őrződött meg emléküik. A legismertebb vadászházaknak az uralkodói központokhoz és országos utakhoz való közelsége a későbbi településfejlődésben is nyomot hagyott.

Zárásként ne feledjük: a sok logisztikai gond, utazási nehézség ellenére a vadászparkokban töltött idő alatt a résztvevők jól érezték magukat. Amint az angliai 12. századi *Dialogus de scaccario* című traktátusában megfogalmazták: az erdőbe tudnak a királyok visszavonulni, ami legnagyobb örömükre szolgál („in forestis etiam penetralia regum sunt et eorum maxima delicia”).⁷⁰ 1279-ben maga IV. László király is a bakonyi erdők vigaszt nyújtó vadászatára utalt egy oklevelében.⁷¹

⁶⁵ BARTOSIEWICZ 2015. Zsigmond király említett levelében arról olvasunk, hogy a lengyel uralkodó vadállatokat küldött neki (*ferinis centauri el tigridis*), talán egy bölényt és egy leopárdot, ZsO XIII: 33 (Nr. 203a).

⁶⁶ BUQUET 2013: 103–104.

⁶⁷ STRABO 1991: 135.

⁶⁸ VELIUS 2020: 53, 127.

⁶⁹ HORVÁTH 2010: 18–20; 146–147.

⁷⁰ FITZNINGEL 2007: 90–91. (11. fejezet), idézi ZOTZ 1997: 122.

⁷¹ CD V/2: 256–259, idézi SZABÓ 2005: 122 („per Wesprimium ad syluam Bokon ad solatia venationis... transitum faceremus”).

Medieval Hungarian Royal Hunts and Hunting Lodges

Hungarian sources have preserved very little information about the hunts of the elite. This is all the more striking since hunting was a continual activity of the royal court, which had a well-organized network of servants and hunting lodges at its disposal. This scarcity of sources is partly due to the destruction of the account books of the period, but also to the fact that the records almost exclusively refer to disputes over hunting rights and the resulting grievances. Thus it is mainly narrative sources that have preserved accounts of royal hunts. It seems that only the king could afford to establish and maintain hunting parks, but in some cases it is precisely because of their role in international diplomacy that their memory has been preserved. The proximity of the best-known hunting lodges to royal residences and main roads has also left its mark on later settlement development and church history. This study provides an overview of the best documented hunting grounds, in the Csepel, Dömös and Zólyom districts, between 1000 and 1526.

Felhasznált irodalom

ANONYMUS

1999 Anonymus: *Magyarok cselekedetei*. Ford. VESZPRÉMY László. Kézai Simon: Magyarok cselekedetei. (Milleniumi Magyar történeti Források) Budapest: Osiris.

AOKL

2001 PÍTI Ferenc (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár*. XXIV (1340) kötet. Budapest—Szeged: k.n.

ÁRVAI Tünde

2014 Vallásos áhítat és hatalmi reprezentáció a Garai családban. In BÖHM Gábor — FEDELES Tamás (szerk.): *Mesterek és tanítványok. Tanulmányok a bölcsészettudományok területéről*. Pécs: PTE BTK, 81–105.

ÁUO

1860–1874 *Árpád-kori új okmánytár*. Kiad. WENZEL Gusztáv. 1–12. kötet. Budapest: Engenberger.

BÁCSATYAI Dániel

2022 Jolánta királyné hitbére és az Aranybulla. Egy ismeretlen oklevél 1222-ből. In TUSOR Péter — KANÁSZ Viktor (szerk.): *Magyarország és a római Szentszék III*. Budapest—Róma, Gondolat: 13–36.

BALOGH Jolán

1966 *A művészet Mátyás király udvarában. 1. Adattár*. Budapest: Akadémiai.

BARTOSIEWICZ László

- 2015 „Kimutatja a foga fehérjét”: Középkori leopárdlelet Magyarországon. In *Magyar Régészet Online Magazin*. 2015. ősz.
http://files.archaeolingua.hu/2015O/Bartosiewicz_H15O.pdf

BEÉR János — CSIZMADIA Andor

- 1966 *Történelmünk a jogalkotás tükrében: Sarkalatos honi törvényeinkből, 1001–1949*. Budapest: Gondolat.

BENKŐ Elek

- 2010 A pilisi ciszterci monostor geofizikai kutatása. In BENKŐ Elek — KOVÁCS Gyöngyi (szerk.): *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. Budapest: MTA Régészeti Intézete. 1. kötet, 401–419.
- 2011 Via regis — via gregis. Középkori utak a Pilisben. In KÖVÁRI Klára — MIKLÓS Zsuzsa (szerk.): „Fél évszázad terepen”. *Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*. Budapest: Akadémiai, 115–119.
- 2015 Udvarházak és kolostorok a pilisi királyi erdőben. In BENKŐ Elek — OROSZ Krisztina (szerk.): *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”*. Budapest: MTA BTK Régészeti Intézet, 725–753.

BUQUET, Thierry

- 2013 Les animaux exotiques dans les ménageries médiévales. In TOUSSAINT, Jacques (szerk.): *Fabuleuses histoires des bêtes et des hommes*. Namur: Trema, 97–121.

CD

- 1829–1844 *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Kiad. FEJÉR György. 1–11. kötet. Buda: Typis Typogr. Regiae.

CSŐRE Pál

- 1980 *A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor*. Budapest: Akadémiai.

DAP

- 1975 *Documenta artis paulinorum*. 1–3. kötet. Szerk. ARADI Nóra, TÓTH Melinda. Budapest: MTA Művészettörténeti Kutatócsoport.

DIAMENT, Henri

- 1972 L'enigmatique vocable vieux-bearnais „solar”: une nouvelle hypothese sur sa signification et son étymologie. *Romance Notes*, 14/1, 192–202.

DRMH

- 1999 *Decreta regni mediaevalis Hungariae, 1000–1301. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary, 1000–1301*. Kiad. BAK, János M., BÓNIS, György, SWEENEY, James Ross. Idyllwild, California: Schlacks.

EVERSON Paul — STOCKER, David

- 2018 Saucepans and Saints? The Sacred and the Mundane in Forest Landscapes. *Landscape* (Online Journal), 19/1, 25–42.
<https://doi.org/10.1080/14662035.2019.1619351>

FELD István

- 2008 A nyéki királyi épületek. Késő középkori curia–villa–aula–vadász kastély–nyaraló a budai hegyekben. In FELD István — SOMORJAY Selysette (szerk.): *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére*. Budapest: Históriaantik — Castrum Bene, 21–42.

FITZNIGEL, Richard

- 2007 AMT, Emilie — CHURCH, Stephen (kiad., ford.): *Dialogus de Scaccario: The Dialogue of the Exchequer; Constitutio Domus Regis: Disposition of the King's Household*. Oxford: Oxford University Press.

Gesta Dagoberti

- 1888 KRUSCH, Bruno (kiad.): *Gesta Dagoberti*. In *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Merovingicarum*. 2. kötet. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 399–425.

GIESE, Martina

- 2010 Das ‚Aucupatorium herodiorum‘ des Eberhard Hicfelt — ein veterinärmedizinisches Kompendium des 15. Jahrhunderts. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 132, 407–438.
- 2011 Kompetitive Aspekte höfischer Jagdaktivitäten im Frühmittelalter. In BECHER, Matthias — PLASSMANN, Alheydis (szerk.): *Streit am Hof im frühen Mittelalter*. Bonn: V&R unipress — Bonn University Press, 263–284.

GOLDBERG, Eric

- 2013 Louis the Pious and the Hunt. *Speculum*, 88/3. szám, 613–643.

GULYÁS László Szabolcs

- 2014 *Városfejlődés a középkori Máramarosban*. (Erdélyi tudományos füzetek 280.) Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület.
- 2017 Levéltári bölény-kalászat. Az európai bölény (*Bison bonasus*) a középkori Magyar Királyságban az írott források tükrében. In *Történeti Tanulmányok XXV. Acta universitatis Debreceniensis Series Historica* (69). Debrecen: Debreceni Tudományegyetem, 99–125.

GYÖRFFY György

- 1956 Adatok a Pilis megyei monostorok középkori történetéhez. *Művészettörténeti Értesítő* 5, 280–285.
- 1987 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. III. kötet. Budapest: Akadémiai.
- 1992 *Diplomata Hungariae antiquissima*. 1. kötet. 1000–1131. Budapest: Akadémiai.
- 1998 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. IV. kötet. Budapest: Akadémiai.

GYÖRKÖS Attila

- 2016 *Reneszánsz utazás. Anna királyné 1502-es fogadtatásának ünnepségei Észak-Itáliában és Magyarországon*. Máriabesnyő: Attraktor.

HAUCK, Karl

- 1963 Tiergärten im Pfalzbereich. In *Deutsche Königspfalzen. Beiträge zu ihrer historischen und archäologischen Erforschung*, Band 1 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 11/1). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 30–74.

HINCMAR

- 1980 *De ordine palatii*. GROSS, Thomas — SCHIEFFER, Rudolf (kiad.): *Monumenta Germaniae Historica. Fontes iuris Germanici Antiqui*. 3. kötet. Hannover: Hahnsche Buchhandlung.

HO

- 1865–1891 NAGY Imre — PAUR Iván — RÁTH Károly — VÉGHÉLY Dezső (kiad.): *Hazai okmánytár. Codex Diplomaticus Patrius*. I–VIII. kötet. Győr–Budapest: Victor Suervin.

HORVÁTH Anna

- 2010 *Krúdy Gyula Mohács-trilógiája: egy történelmi tényregény születése*. ELTE BTK, PhD Disszertáció.
<http://doktori.btk.elte.hu/lit/horvathanna/diss.pdf>

JONG, Mayke de

- 2008 Charlemagne's Balcony: the "Solarium" in Ninth-Century Narratives. In DAVI, Jennifer R. — MCCORMICK, Michael (szerk.): *The Long Morning of Medieval Europe*. Burlington, VT: Ashgate, 277–289.
2009 *The Penitential State: Authority and Atonement in the Age of Louis the Pious, 814–840*. Cambridge: Cambridge University Press.

JUCK, Lubomír (szerk.)

- 1984 *Výsady miest a mestečiek na Slovensku (1238–1350)*. 1. kötet. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie.

Képes krónika

- 2004 *Képes krónika*. Ford. BOLLÓK János. Fordítást gondozta és jegyzeteket írta SZOVÁK Kornél és VESZPRÉMY László. (Millenniumi Magyar Történelem.) Budapest: Osiris.

KOVÁTS István

- 2009 Középkori vadászatok a Buda és Visegrád környéki erdőkben. In TÓTH Endre — VIDA István (szerk.): *Corolla Museologica Tibor Kovács Dedicata*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 331–343.
2011 Vadászatok a középkori Pilis-erdő területén. *Archaeologia — Altum Castrum Online*. A Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja.

KÖRMENDI Tamás

- 2014 A Gertrúd királyné elleni merénylet körülményei. In MAJOROSSY Judit (szerk.): *Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013*. Szentendre: Ferenczy Múzeum, 95–124.

KÜKÜLLEI János

2000 KRISTÓ Gyula (ford.): *Lajos király krónikája. Névtelen szerző gesztája Lajos királyról.* (Milleniumi Magyar történeti Források.) Budapest: Osiris.

MALINIÁK, Pavol

2013 A Zólyom megyei vadászat történetéből a középkorban és az újkor idején. *Acta Acad. Agriensis, Sectio Historiae* 40, 157–173.

MILESON, Stephen A.

2009 *Parks in Medieval England.* Oxford: Oxford University Press.

NÓGRÁDY Árpád

2022a *Sáros vármegye. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* Új sorozat. Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

2022b Vázlat Sáros megye kialakulásáról és betelepüléséről a 14. század közepéig. *Századok* 156/5, 871–892.

OLÁH Miklós

1985 *Hungária.* Ford. Németh Béla. Budapest: Magvető.

PAULER Gyula

1899 *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt.* 2 kötet. (2. jav. kiad.) Budapest: MTA (reprint Budapest, 1984).

POOLE, Reginald Lane

1912 *The Exchequer in the Twelfth Century.* Oxford: Clarendon Press.

RACKHAM, Oliver

1990 *Trees and Woodland in the British Landscape.* London: Phoenix.

RECTOR, Geoff

2012 “en sa chambre sovent le lit”: Literary Leisure and the Chamber Sociabilities of Early Anglo-French Literature (c. 1100–1150). *Medium Ævum* 81/1, 88–125.

REGINO

1890 Friedrich KURZE (kiad.): *Chronicon. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum.* 50. kötet. Hannover: Hahnsche Buchhandlung.

SEBESTYÉN Béla

1938 *A magyar királyok tartózkodási helyei.* Budapest: Franklin.

STRABO, Walahfrid

1991 HERREN, Michael W. (kiad., ford.): De imagine Tetrici. *The Journal of Medieval Latin* 1, 118–139.

SZABÓ, Thomas

1997 Die Kritik der Jagd — Von der Antike zum Mittelalter. In RÖSENER, Werner (szerk.): *Jagd und höfische Kultur im Mittelalter* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 135). Göttingen, 167–229.

SZABÓ Péter

- 2003 „Pannonis Ursa” Nagy Lajos király medvevadászata ürügyén. *Hadtörténelmi Közlemények* 116, 582–591.
- 2005 *Woodland and Forests in Medieval Hungary*. Oxford: Archaeopress.
- 2016 A Royal Forest in the Medium Regni Péter Szabó. In NAGY, Balázs — RADY, Martin — SZENDE, Katalin — VADAS, András (szerk.): *Medieval Buda in Context*. Leiden: Brill, 115–132.

SZŰCS Jenő

- 1993 Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuralalom. *Történelmi Szemle* 35/1–2. szám, 1–57.

THALLÓCZY Lajos

- 1913 *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*. München—Leipzig: Duncker & Humblot.

THOMAS, Hugh M.

- 2020 *Power and Pleasure: Court Life under King John, 1199–1216*. Oxford: Oxford University Press.

THOROCZKAY Gábor

- 2012 A dömösi prépostság története alapításától I. Károly uralkodásának végéig. *FONS* 19/4. szám, 409–434.

TRINGLI István

- 2001 Pest megye a késő középkorban. In *Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig*. TORMA István közreműködésével szerkesztette ZSOLDOS Attila. Budapest, Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 75–194.

VELIUS, Caspar Ursinus

- 2020 KASZA Péter (ford.): *Caspar Ursinus Velius: Lajos király haláláról és Magyarország bukásáról*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Országos Széchényi Könyvtár.

VESZPRÉMY László

- 2022 VESZPRÉMY László (ford.): *Fuldai évkönyv — Annales Fuldenses*. Budapest: Martin Opitz.
- 2021 Könyvismertetés: BAK, János M. — PÁLFFY, Géza: *Crown and Coronation in Hungary 1000–1916*. Budapest: BTK Történettudományi Intézet — Magyar Nemzeti Múzeum 2020. *Századok* 155/1. szám, 203–205.

ZOLNAY László

- 1971 *Vadászatok a régi Magyarországon*. Budapest: Natura.

ZOTZ, Thomas

- 1997 Beobachtungen zu Königtum und Forst im früheren Mittelalter. In RÖSENER, Werner (szerk.): *Jagd und höfische Kultur im Mittelalter* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 135). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 95–122.

ZsO

- 2017 *Zsigmondkori oklevéltár*. XIII. Kiad. C. TÓTH Norbert — MIKÓ Gábor — LAKATOS Bálint. Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár.

ZSOLDOS Attila

- 1998 Visegrád vármegye és utódai. *Történelmi Szemle* 40, 1–32.
- 2001 Pest megye az Árpád-korban. In *Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig*. TORMA István közreműködésével szerkesztette ZSOLDOS Attila. Budapest, Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 31–73.

„Nemesi kúriák nem nemes lakói” — Moson vármegyei taksás jobbágyok 1750 és 1775 között

Gulyás Kristóf

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

— Történelemtudományi Doktori Iskola, PhD hallgató

Bevezetés, a vizsgálat célja

„A majorsági zsellérség sokszínű, differenciált, a változatok olyan halmazát felmutató képződmény, amelynek szövevényes rendszerében időnként még gyakorlott jogászok is hasztalan igyekeztek eligazodni. [...] Hol kurialistáknak, vagy allodiális jobbágyoknak, hol [...] szerződéseseknek, kontraktualistáknak vagy szegődményeseknek, hol a terheik közt domináló járadékfajta szerint cenzualistáknak, taksásoknak, ötöd-, heteddézmásoknak vagy nyolcadosoknak, hol — [...] iparföldeseknek nevezik őket. A különböző csoportokat mégis összefűzi az, hogy valamennyien allodiális jellegűnek minősített területen laknak, e területhez, valamint annak tulajdonosához való viszonyuk magánjogi természetű. [...] Mind a nagybirtokosok földjén, vagy a kismemes udvartelkén, sőt, még plébánosok portáján is találkozni velük.” — olvasható a magyar történelem jelentős kutatójának, Katus Lászlónak (1927–2015) monumentális, Magyarország történetét 1711-től egészen az első világháborúig összefoglaló művében.¹ A néhai történész a fenti idézetet a magyar paraszti társadalom jeles kutatója, Varga János (1927–2008) művéből vette át.² Varga János és a magyar paraszti társadalom másik jelentős kutatója, Szabó István (1898–1969) számos, ma már alaplűnek számító munkákkal járultak hozzá a magyarországi parasztság történetének feltárásához.³ Katus hozzátette, hogy a fentebb megnevezett társadalmi csoport képviselői elsősorban az északkeleti vármegyékben, az Alföldön és a Bánságban voltak jelen.⁴

Jelenlegi munkámban azonban e területektől földrajzilag távol eső vidéken, Moson vármegye területén élő majorsági zsellérek csoportjára fogok koncentrálni. Le kell ugyanakkor szögezmem, hogy tanulmányomban nem arra teszek kísérletet, hogy a fentebb nevezett csoport jogállásával kapcsolatban megállapításokkal szolgáljak, hanem képviselőinek egy konkrét vár-

¹ KATUS 2021: 201.

² VARGA 1969a: 84–85.

³ A teljesség igénye nélkül lásd: SZABÓ 1969; SZABÓ 1971; SZABÓ 1976a; SZABÓ 1976b; VARGA 1969a; VARGA 1969b.

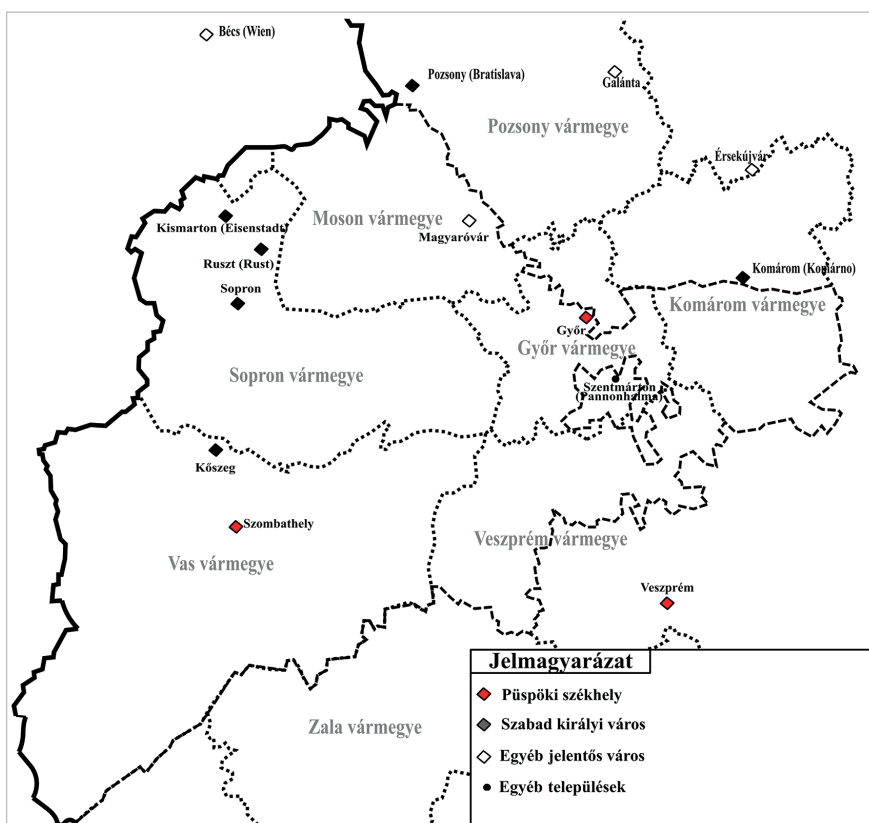
⁴ KATUS 2021: 201.

megyén belüli társadalmi funkciójuknak megvilágításához kívánok adalékokkal hozzájárulni egy konkrét, 1750 és 1775 közötti időszakra vonatkozóan.⁵ Munkám így elsősorban pozitivista alapokon nyugvó forráselemzés, történeti-földrajzi szempontrendszer szerint rendezve, kiegészítve.

A kijelölt tér

Vizsgálatom terét Moson vármegye tölti be, mely Magyarország nyugati határterületén, a Dunántúl északnyugati sarkában, közvetlenül Bécs előterében helyezkedett el.

A vármegye földrajzi sajátossága, hogy területe nyugati, déli és északkeleti irányba zárt, északnyugati, északi és délkeleti irányba viszont nyitott volt; Nyugaton a Fertő-tó, délen a Hanság, északkeleten pedig a Szigetköz és a Duna fogta közre.⁶ A területet négy jelentős település fogta közre: Bécs, Pozsony, Győr és Sopron (elhelyezkedését a Nyugat-Dunántúlon lásd az 1. térképen).

1. térkép. A Nyugat-Dunántúl vármegyéi, fontosabb települései és vonzáskörzete a 18. században. (Készítette a szerző 2023-ban, Fazekas István 2014-ben megjelent tanulmánykötetében szereplő térképe alapján)⁷

⁵ A kijelölt időszak Moson vármegye iratanyagával kapcsolatos mutatókönyvek logikájából ered. Lásd: Moson vm. Mutatókönyv 1750–1775.

⁶ Földrajzával kapcsolatban részletesen lásd: HALLER 1998: 17–63.

⁷ FAZEKAS 2014.

Fontos kiemelni, hogy a vármegye települései között szabad királyi város nem volt; azok vagy mezővárosok (*oppidum*), vagy falvak (*pagus*) voltak.⁸ A vármegyében alacsony létszámú kis-és közép-nemesi réteg lakott, mely a helyi nagybirtokosokkal szemben csak korlátozott érdekérvényesítő képességgel rendelkezett.⁹

A térség társadalmának képét három etnikum (német, magyar és horvát), valamint négy felekezet (római katolikus, evangélikus, református és zsidó) jelenléte határozta meg a 17. század végétől.¹⁰ A lakosság többségét a németek alkották, az általuk lakott települések a vármegye mindegyik részén megtalálhatóak voltak.¹¹ A magyarság képviselői elsősorban a vármegye keleti részén, a Szigetközben és annak környékén laktak, míg a horvát települések elsősorban a vármegye északi részén terültek el.¹² A helyi felekezetek kapcsán fontos kiemelni, hogy a 17. század végétől a katolikus vallás domináns helyzetbe került. Az evangélikus felekezet pozíciói jelentősen meggyengültek, egyházszervezetüket felszámolták, a református felekezet képviselőiről pedig 1713-at követően elhallgatnak a források. A betelepülő zsidóság — a protestáns felekezetekkel ellentétben — számszerűleg és arányaiban is megerősödött a 18. század folyamán.¹³ A vármegye korabeli közigazgatásával kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy Moson vármegye a jelzett korszakban két járásra volt osztva, a Lajtán inneni és a Lajtán túli járásokra (lásd a továbbiakban a 2. térképet). Ez a később elemzendő források keletkezésének kapcsán volt fontos, mert azokat a járási beosztások alapján készítették el a vármegye tisztikarának tagjai.¹⁴

A felhasznált forrásokról

A lentebb bemutatandó és elemzésre szánt forrásokat két csoportra lehet bontani. Egyfelől jelentenek szálasiratokat, másfelől vármegyeegyházak jegyzőkönyveiben (*protocollum*) szereplő bejegyzéseket (vizsgált időszakon belüli elhelyezkedésükhöz lásd a következő oldalon az 1. ábrát).

⁸ A mezővárosok és falvak száma a korszakban vagy változó volt, vagy a különböző összeírásokban szereplő adatok pontatlanságával magyarázhatjuk a kisebb-nagyobb eltéréseket. Az 1713-as vizitáció 14 települést sorolt be mezővárosi kategóriába (lásd: CV Moson 1713). Bél Mátyás vármegyeleírása csak 9 települést említ mezővárosként (BÉL 2013), míg az 1773-as adatok alapján összeállított *Lexicon Locorum* 11-et (*Lexicon Locorum* 1920: 137–138). Magyaróvár azon törekvése, hogy saját magát megváltsa és szabad királyi városi rangra emelkedjen, kudarcot vallott, részben a Rákóczi-féle felkelés és szabadságharc hadműveleteinek pusztítása, részben a térségben dúló pestisjárvány anyagi következményei, de elsősorban a helyi polgárság belső megosztottsága miatt. Részletesen lásd: MIHÁLY 1979: 71–89; és MIHÁLY 2004: 71–81.

⁹ Egy konkrét ügyben, a vallás kérdésében lásd: GULYÁS 2021: 116–120.

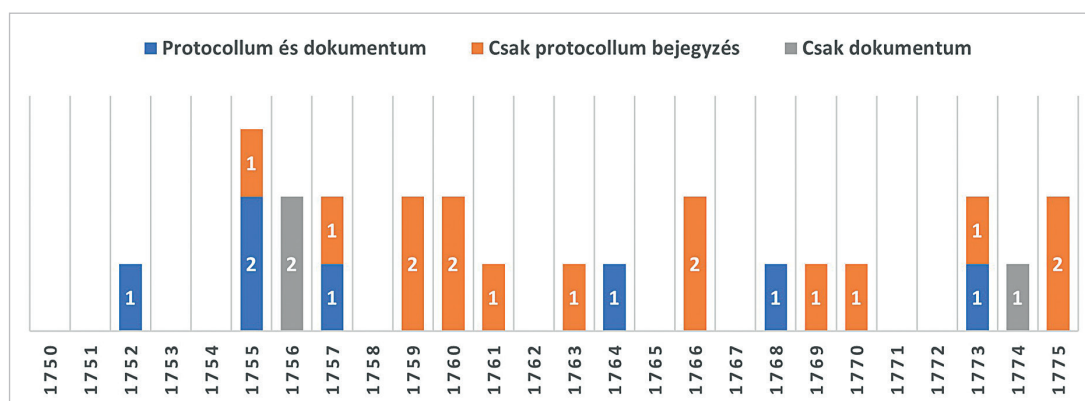
¹⁰ HALLER 1997: 122–130. Részletesen lásd: GULYÁS 2021.

¹¹ *Lexikon Locorum* 1920: 137–138; HORVÁTH 2013: 72–73.

¹² HORVÁTH 2013: 71–81; N. FODOR 2016: 70–72, 81.

¹³ GULYÁS 2021: 126–127.

¹⁴ A járással kapcsolatban is kisebb-nagyobb eltérések tapasztalhatóak a különböző források között. A *Lexicon Locorum* nem különíti el őket, Bél Mátyás két járásról tud (BÉL 2013: 61, 113), azonban az általam elemzett forrásokban máshol húzódnak a járáshatárok, mint Bél Mátyás művében (Lébény, Mecsér, Horvátkimle és Mosonszentmiklós településeket Bél Mátyás a Lajtán túli járásba sorolta — lásd: BÉL 2013: 113–114). A továbbiakban a források beosztását fogom követni.

1. ábra. Kúriákban, udvarházakban és azokhoz tartozó földeken lakó személyekkel kapcsolatos iratanyag eloszlása 1750 és 1775 között. (Készítette a szerző 2024-ben)¹⁵

A latin nyelven íródott források mindegyike a kuriális jobbágyokra kivetett taxával kapcsolatos.¹⁶ A jegyzőkönyvi bejegyzésekben csak az egyes járásokban adott évben kirótt taxa vagy annak hátralékaiként beszedett összegek szerepelnek. Ezzel szemben a szálasdokumentumokban az adott településeken lakó kuriális jobbágyokat, azok taxaköteles vagyonát és foglalkozásukat is összeírták. Az adatsort az egyénekre kirótt taxa, a kiegyenlített összeg, valamint az esetleges hátralék feltüntetése zárta. Az összeírások egy-egy adatsora sematikusán a következőképpen néznek ki:¹⁷

1. táblázat. A források szerkezetének sematikus ábrája. (Készítette a szerző 2024-ben)

Település neve (K)									
A kúria neve (O)									
Név (K)	Foglalkozás (O)	Taxaköteles vagyon (O/B)					Taxa (K)		
		Ház	Lovak	Ökrök	Tehenek	Baromfik	Kirótt (K)	Kiegyenlített (O/B)	Taxa-hátralék (O/B)

A dokumentumok végén feltüntették a kirótt taxa teljes összegét. A fentebb jelzett időszakból hat darab részletes összeírás maradt fent, melyekből hét darab adatsort készítettem (lásd: Függelék, 1. táblázat), melyek értékeit térképekre vetítettem. A hat darab összeírásból három vonatkozik a Lajtán inneni járásra (*Processus Cis-Laythano[sic!]*), három a Lajtán túli járásra (*Processus Trans-Laythano[sic!]*). A továbbiakban ezek közül fogom kettő-kettő forrás elemzését elvégezni.

Az 1752-es összeírás lényegesen eltér a többitől:

1. Feltüntették a helyben lakó zsidóságot, függetlenül attól, hogy azok nemesi udvarházhoz tartozó földön, telken (esetleg az udvarházban), vagy a helyi parasztság körében („*judaei apud rusticos*”) laktak.¹⁸

¹⁵ Adatok forrása: Moson vm. Mutatókönyv 1750–1775.

¹⁶ A taxával kapcsolatban lásd: TÖRÖK 1982.

¹⁷ Jelmagyarázat: (K) = kötelezően feltüntetett információ; (O) = opcionálisan feltüntetett információ; (O/B) = opcionálisan feltüntetett információk, melyeket táblázatszerűen rendeztek el a dokumentum készítői.

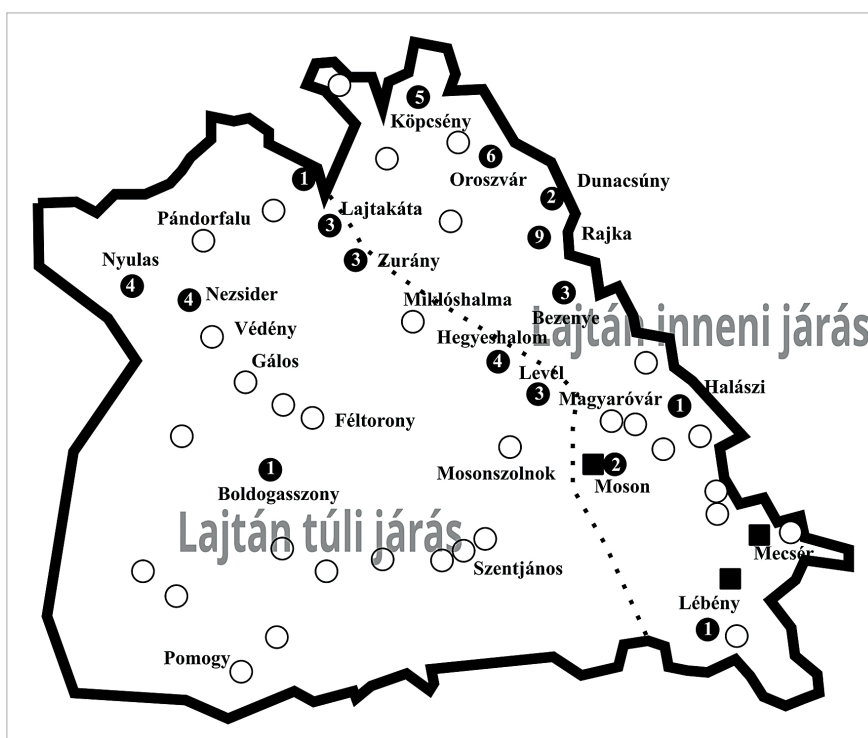
¹⁸ Moson vm. LIJ. 1752: Conscriptio, fol. 5.

2. Sokkal több foglalkozást jegyeztek fel, mint a többi esetében.
3. Mellékletet csatoltak a vármegyén belüli nemesi udvarházakról, kúriákról.
4. Mellékletet csatoltak a vármegyében lakó összes iparosról.

Ennek köszönhetően az 1752-es összeírás sokkal összetettebb képet ad nemcsak a kúriális jobbágyság rétegéről, de magáról a vármegyéről is. Emiatt az 1752-es összeírásról a későbbiek folyamán részletesebben is írni fogok.

A majorsági zsellérségről — számok és adatok fényében

Amennyiben a majorsági zsellérekkel kapcsolatos vizsgálódásaink kezdőpontját megpróbáljuk meghatározni, optimális kiindulópontnak tűnik az a vármegyei kúriákról szóló melléklet, melyet az 1752-es összeíráshoz állított össze és csatolt a vármegye tisztikara.

2. térkép. Moson vármegye járásai és nemesi udvarházai a 18. század közepén a vármegyei iratanyag tükrében. (Készítette a szerző 2024-ben)¹⁹

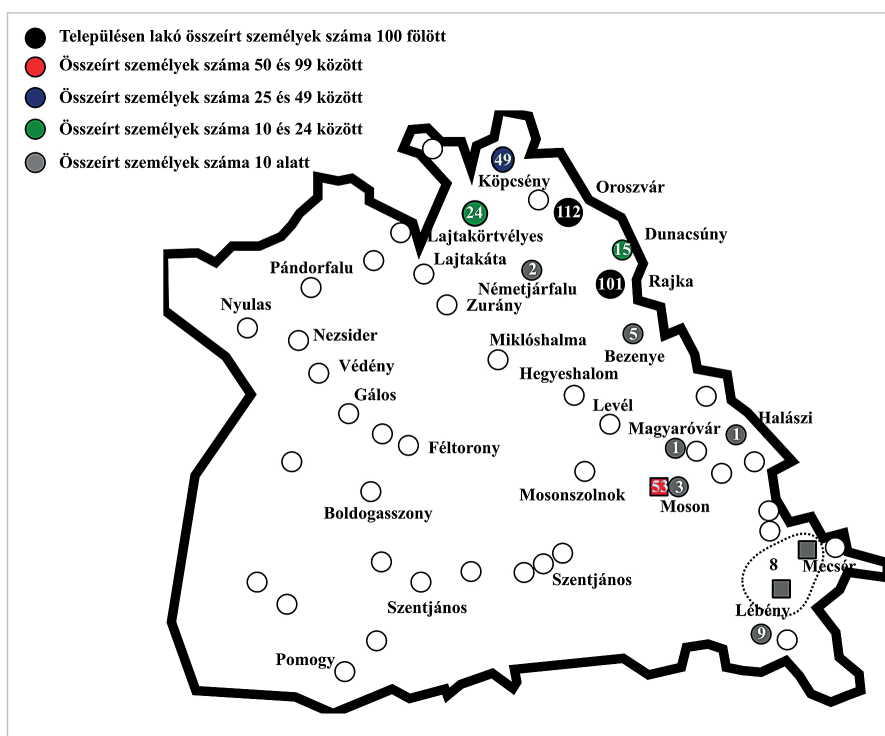
Ez amiatt is tűnik megfelelőnek, mert az összeírások logikája is ezt diktálja — az egyes települések területén élő árendásokat aszerint írták össze, hogy melyik nemesi kúriához tartozó területen lakott, melyik tulajdonossal állt szerződésben, kapcsolatban. (Ennek három lehetséges kategóriája volt: vagy a kúriában, esetleg annak közvetlen közelében; vagy a kúriához tartozó földön lakhattak a jobbágyság ezen rétegének képviselői.²⁰ A harmadik lehetséges csoportot

¹⁹ Adatok forrása: Moson LIJ. 1752: *Conscriptio curiarum*.

²⁰ A kúriák száma némi eltérést mutat Dominkovits Péter 1997-es tanulmányában található adatoktól. A tanulmány nem tér ki az összes kúriára; Dominkovits Péter csak Bezenye, Köpcsény, Körtvélyes, Rajka és Zurány

azok a személyek alkothatták, akik — fentebb már idézett mai fogalommal élve — valamilyen magánjogi szerződéses viszonyban állhattak egy-egy birtokossal, melyre példaként elsősorban a malom- és kocsmabérlést tudom felhozni.)²¹

Ahogy az fentebb is látható (2. térkép), a kisebb területű Lajtán inneni járásban hattal több — összesen 29 — nemesi udvarház található, mint a területileg nagyobb Lajtán túli járásban, ahol 23 ilyen jellegű épület található. Szintén feltűnő az, hogy utóbbi járásban 14 udvarház fekszik igen közel a Lajtán inneni járáshoz. Hogy ennek volt-e egyéb oka azonkívül, hogy Oroszvár, Rajka, Köpcsény és Zurány településeket a vármegyén belüli arányokhoz képest jelentős számú nemesség lakta, az kérdéses; az azonban lehetséges, hogy mivel a vármegye központjának (egy sikertelen kísérletet leszámítva, melynek célja egy vármegyeháza — így egy állandó vármegyegyűlési helyszín — kialakítása volt Rajkán)²² Magyaróvár számított, a nemesség képviselői inkább a Magyaróvárhoz közelebb fekvő településeket (Levél, Hegyeshalom, Zurány stb.) preferálták.²³

3. térkép. A Lajtán inneni járásban élő majorsági zsellérek száma településekre lebontva (1752).
(Készítette a szerző 2024-ben)²⁴

településeket sorolta fel. Az kúriákra vonatkozó adatok ugyanakkor szinte megegyeznek az általam elemzett forrásban szereplő adatokra. DOMINKOVITS 1997: 208–214. Bél Máttyás is több helyen említett kúriákat, leginkább Rajkát emelte ki e tekintetben. BÉL 2013: 81.

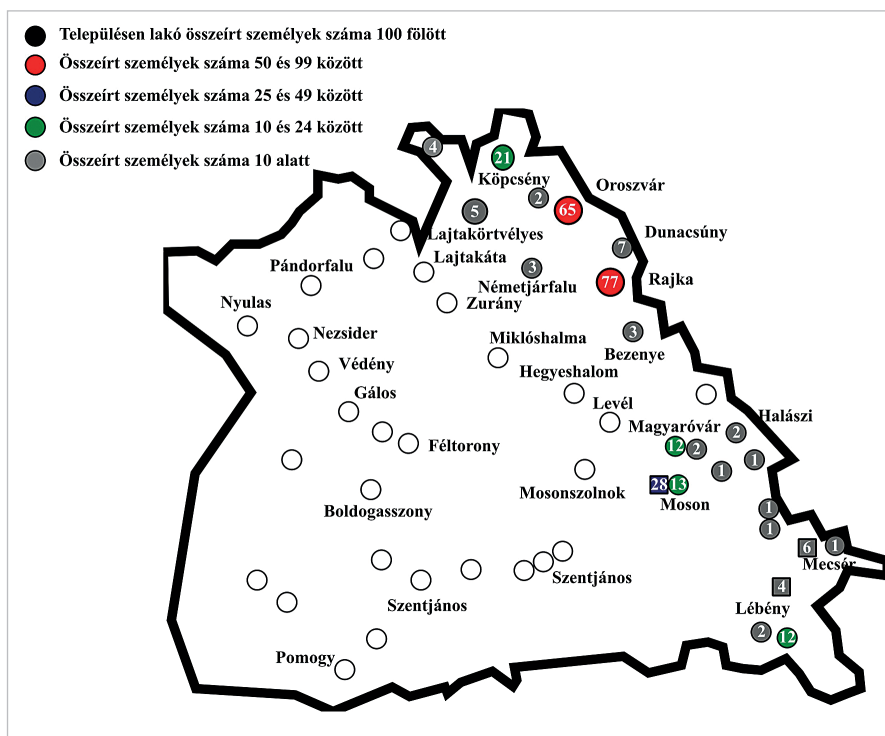
²¹ Lásd: SZABÓ 1948: 185–189, 189–190. A falusi malmok jelentőségéről lásd: GYÖRFFY 1943: 229–231. Moson vármegye területén feltehetőleg vízimalmok voltak jellemzőek. A lajtakátai, németjářfalui és a magyaróvári malmokról Bél Máttyás is említést tett művében. Lásd: BÉL 2013: 69., 88–89., 116.

²² Erről bővebben lásd: BÉL 2013: 27.

²³ Ennek oka részben a szőlőművelés és a településeken keresztülhaladó kereskedelmi út lehetett. Bővebben lásd: DOMINKOVITS 1997: 212–213.

²⁴ Adatok forrása: Moson vm. LIJ. 1752. A számadatokért lásd: Függelék, 1. táblázat.

Részben ebből is következhet az, hogy a két járás között jelentős különbségek vannak mind a kuriális jobbágyok eloszlása, mind azok létszáma között. Az 1752-es összeírás adatait térképre tükrözve láthatjuk, hogy kiugróan magas az allodiális jobbágyok létszáma azon a három településen (Oroszváron, Rajkán és Köpcsenyben), ahol ötnél több nemesi udvarházat találunk (lásd: 3. térkép). Megjegyzendő, hogy a forrásokban szerepel *Monte Regió*ként jelölt településrész, mely ma Mosonmagyaróvár mosoni felének szerves része, és Királydombként ismert;²⁵ ott 53 személyt írtak össze.²⁶ Hasonló jelentőséggel bírtak ezen társadalmi réteg szempontjából Lébény és Mecsér településekhez tartozó Lickó és Barátföld nevű puszták is, ahol szintén éltek majorsági zsellérek.²⁷ Ez a földrajzi szerkezete a társadalom ezen szegmensének később is fennmaradt, noha valamennyire egyenletesebbé vált (lásd: 4. térkép). Látható, hogy Feketeerdőt leszámítva a járás valamennyi településén megjelentek a kontraktuális jobbágyok; emellett a fentebb említett, kiugró értékekkel bíró településeken csökkent a lélekszámuk.²⁸

4. térkép. A Lajtán inneni járásban élő majorsági zsellérek száma településekre lebontva (1773).
(Készítette a szerző 2024-ben)²⁹

Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a zsidóság képviselőit ekkor már nem vezették fel az összeírásokba. A vármegye gyakorlata az 1770-es évekre az lett, hogy a zsidóság képviselőiről

²⁵ A kérdéses településrész azonosításáért rendkívül hálás vagyok Beregszászi Baláznak és Hegedűs Zoltánnak, a Győr-Moson-Sopron Vármegyei Levéltár Győri Levéltárának levéltárosainak.

²⁶ Moson vm. LIJ. 1752: fol. 13 – fol. 14.

²⁷ Moson vm. LIJ. 1752: fol. 12.

²⁸ Vö. Függelék, 1. táblázat. Az adatok forrása: Moson vm. LIJ. 1773.

²⁹ Adatok forrása: Moson vm. LIJ. 1773. A számadatokért lásd: Függelék, 1. táblázat.

külön összeírásokat vezetett, melyeket időnként továbbított a Helytartótanácshoz.³⁰ A Lajtán túli járásról készített térkép alapján elmondható, hogy az kiegyensúlyozottabb társadalomföldrajzi szerkezettel rendelkezett (lásd: 5. térkép), mint a Lajtán inneni járás. A járáson belül kiugró értékkel Nyulas és Nezsider mezővárosok, valamint az alsó-ausztriai Bruck városának Moson vármegyén belül elterülő földjei bírtak, noha ezek sokkal alacsonyabb számok voltak a Lajtán inneni járásnál tapasztaltaknál.³¹ A majorsági zsellérek legnagyobb számban Lajtakáta települést lakták. Utóbbi település a gróf Esterházy család Moson vármegyei birtokközpontja volt, valószínűsítem, hogy ez a tény összefüggésben áll a majorsági zsellérség viszonylag jelentős számával.³² Feltehetően joggal merül fel az olvasóban, hogy vajon az a négy év, amely elválasztja ezt az összeírást az 1752-estől, és az új, előzőtől eltérő formátum,³³ mennyiben befolyásolja a számadatokat. Úgy vélem, ez mindenképpen csökkentette az összeírandók számát, (például a lajtakáti, boldogasszonyi zsidó közösségek és az egyéb településeken esetlegesen lakó zsidó szórványlakosság nem került összeírásra),³⁴ de feltételezésem szerint az összképet nem, vagy csak minimális mértékben befolyásolta.

Érdekesség, hogy az 1768-as összeírás csak minimális eltéréseket mutat a 12 évvel korábbiól (lásd a következő oldalon a 6. térképet).

A két adatsor közti legjelentősebb különbség a Bruckhoz tartozó személyek hiánya, akiket (egy embert leszámítva) az összeíró ezúttal nem vezetett fel. Ennek oka számomra ismeretlen. Az ugyanakkor tény, hogy Bruck városa és Moson vármegye között komoly érdekellentét alakult ki még a 16. század közepén, mely aztán a 19. század közepéig egyre inkább elmérgesedett, sőt azt a reformországgyűléseknek sem sikerült rendezniük.³⁵

E rész zárásaként röviden bemutatnám a kirótt taxa és az összeírt személyek számának alakulását. Ahogyan fentebb bővebben kifejtettem, a területileg kisebb Lajtán inneni járás területén nagyobb számú majorsági zsellért írtak össze, mint a területileg nagyobb Lajtán túli járásban. Ez természetesen a taxa mértékén is meglátszott (lásd a 34. oldalon a 2. ábrát).

³⁰ A zsidóságra vonatkozó összeírásokat egyelőre nem állt módomban megtekinteni. A zsidóságra vonatkozó iratokat és adatokat a vármegye a 18. század közepétől külön kezelte és gyűjtötte; a zsidóság képviselőit az általános információkkal bíró összeírásokban is csak ritkán említették meg (nem jelennek meg például egy 1783-as koldusösszeírásban sem, noha az 1752-es árendás jobbágycsoportok összeírásában látható, hogy zsidó koldusok is éltek a vármegye területén). Ennek oka az lehetett, hogy a Helytartótanács is külön kezelte a zsidóság ügyét. Lásd: KOMORÓCZY 2012: 596–597.

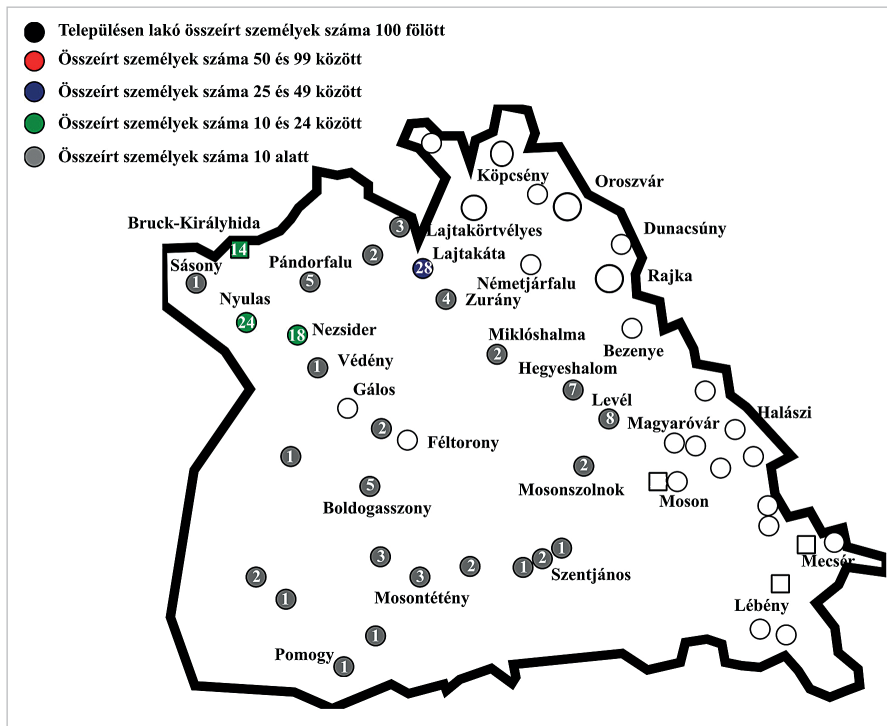
³¹ Lásd: Függelék, 1. táblázat.

³² Lásd: HORVÁTH 2013: 61; BÉL 2013: 115–116.

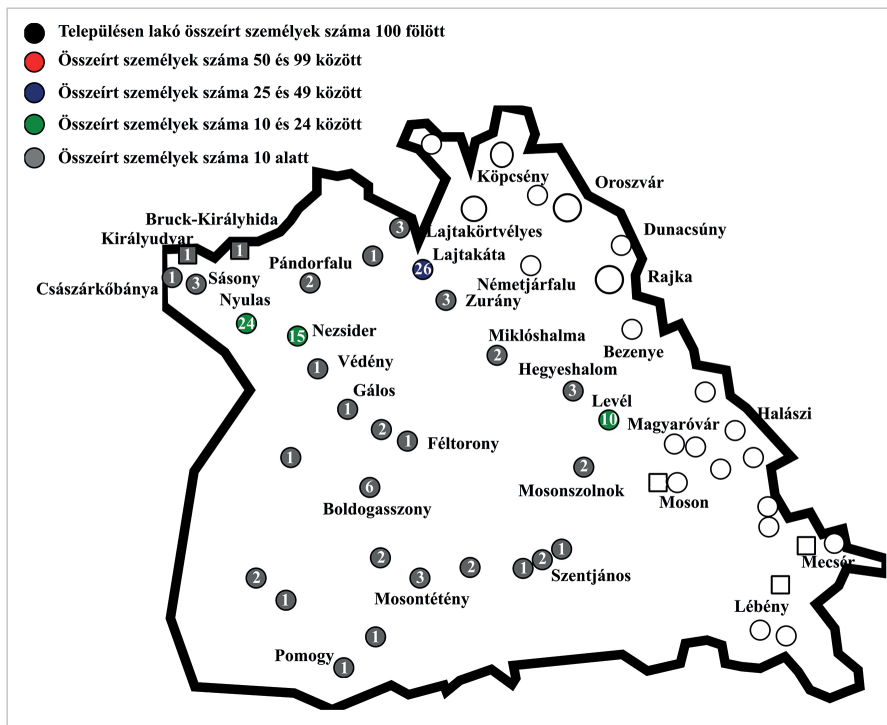
³³ Többek között rövid, magyarázó jellegű összefoglaló sablont csatoltak az dokumentum elejére; ezenkívül világosabb és határozottabb szerkezetet alakítottak ki. A lista végén felsorolták a járáson belüli zsidó közösségeket, valamint az ott beszedett összeget. A taxa alapértékét 50 dénár-ra emelték, egy lóért 50, egy tehénért vagy ökörért 25, egy három évnél fiatalabb borjúért 13, egy baromfiért pedig 1 dénár taxával tartozott mindenki. Lásd: Moson vm. LTJ. 1756: fol. 1.

³⁴ A Moson vármegyei zsidósággal kapcsolatban lásd: KOMORÓCZY 2012: 590–595; HORVÁTH 2013: 61, valamint HALLER 1997: 130. A zsidóság történetével általánosságban lásd: GYURGYÁK 2001: 25–41; VENETIANER 1986: 66–75.

³⁵ Bővebben a témával kapcsolatban lásd: HORVÁTH 2013: 266–284.

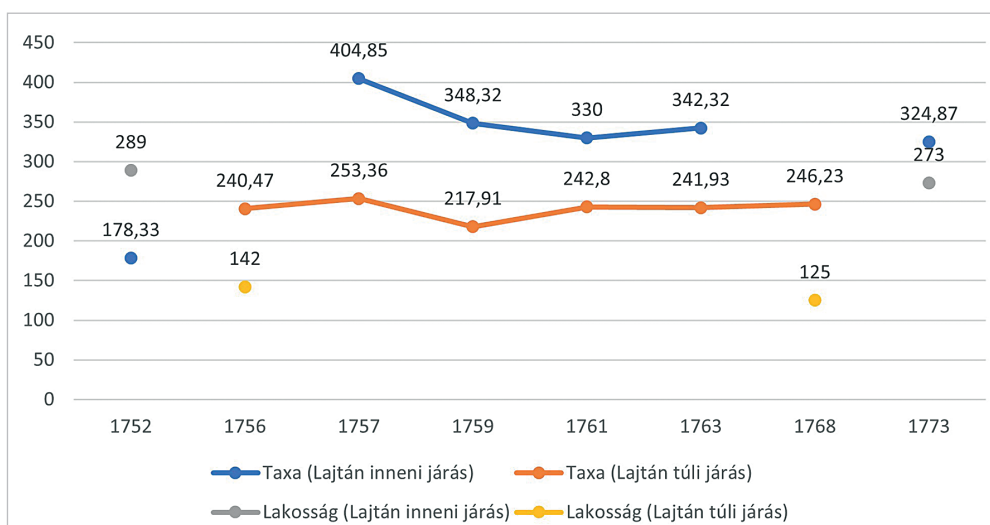
5. térkép. A Lajtán túli járásban élő majorsági zsellérek száma településekre lebontva (1756). (Készítette a szerző 2024-ben)³⁶

6. térkép. A Lajtán túli járásban élő majorsági zsellérek száma településekre lebontva (1768. évi 2. összeírás). (Készítette a szerző 2024-ben)³⁷

³⁶ Adatok forrása: Moson vm. LTJ. 1756. A számadatokért lásd: Függelék, 1. táblázat.

³⁷ Adatok forrása: Moson vm. LTJ. 1768. A számadatokat lásd: Függelék, 1. táblázat.

2. ábra. A kirótt/beszedett taxa változása 1750 és 1775 között. (Készítette a szerző 2024-ben)³⁸

Mint látható, a beszedett taxa értéke a Lajtán inneni járásban nagyobb volt, mint a Lajtán túli járásban. A legnagyobb a különbség az 1757. évben volt, amikor 151 forinttal több taxát róttak ki a Lajtán inneni járás lakosaira, mint a Lajtán túli járásban lakókra. Az mindenesetre tény, hogy noha a lakosság száma csökkent, a kirótt taxa valamennyire emelkedni tudott, tehát ezt a társadalmi réteget valamilyen mértékű vagyonszaporítás jellemezte ez alatt a 21 év alatt (részletesen lásd lentebb, az anekdotikus adatok között). Érdekesnek találtam azt a tényt, hogy 1756 és 1763 között, a hétéves háború alatt a vármegye kétéves rendszerességgel ellenőrizte a kirótt taxát; ennek oka feltételezhetően az volt, hogy a háborús körülmények között a pénzügyek feletti ellenőrzés szorosabb lehetett. Sejtésemet igazolni a levéltár zárva tartása miatt egyelőre nem tudom.

A tipikus foglalkozásokról

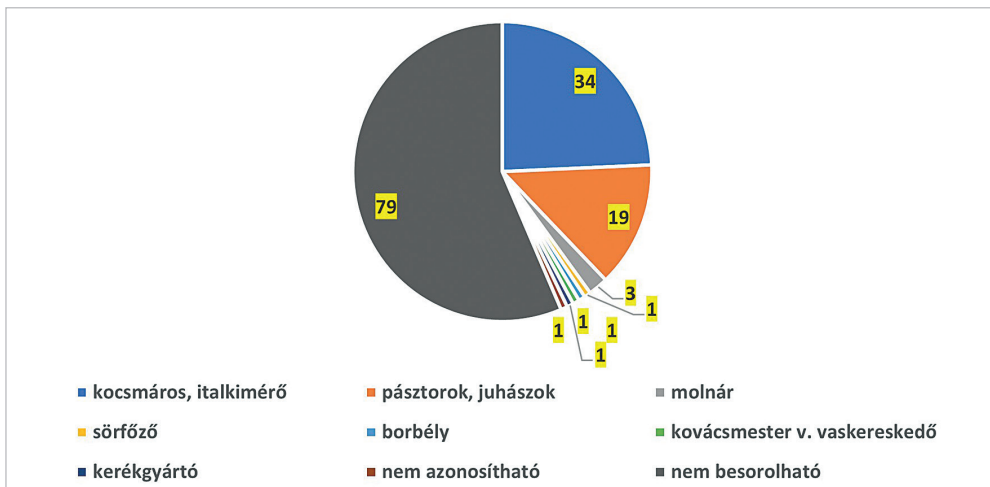
A témával kapcsolatban fontos kiemelni, hogy az 1752-es összeírást leszámítva a foglalkozások csak egy viszonylag szűk csoportjáról tudósítanak a források. Ezek között a molnárak (*molitor*), a pásztorok (*opilio*), valamint a kocsmárosok, italkiméréssel foglalkozó személyek (*caupo*, *educillator*) vannak a legnagyobb számban, olyan foglalkozások, melyek „a földbirtokhoz kapcsolódó földesúri jogok kereskedelmi jellegű kihasználására” utal.³⁹ Részben az italkimérés-kategóriához tartoznak a sörfőzők (*braxator*) is.

Az 1756-os Lajtán túli járásban készült összeírásban 79 olyan személy szerepel, akiknek foglalkozása nem megállapítható. Ezen kívül 34 kocsmáros, 19 juhász, egy-egy sörfőző, bor-

³⁸ Az adatok forrásai: Moson vm. LIJ. 1752; Moson vm. LIJ. 1773; Moson vm. LTJ. 1756; Moson vm. LTJ. 1768, valamint Moson vm. Jegyzőkönyv 1757: 27. bejegyzés; Moson vm. Jegyzőkönyv 1759: 50. bejegyzés; Moson vm. Jegyzőkönyv 1761: 164. bejegyzés és Moson vm. Jegyzőkönyv 1763: 40. bejegyzés.

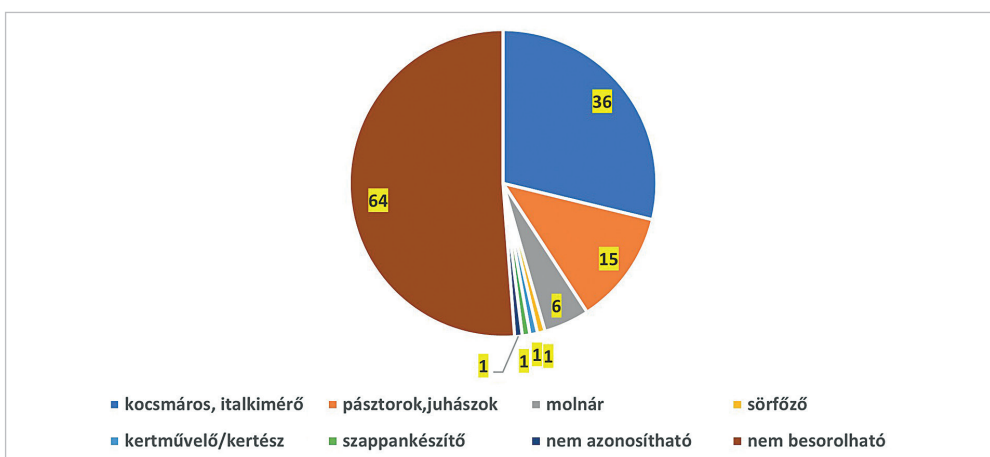
³⁹ SZABÓ 1948: 185–190.

bély (*tonsor*), kovácmester (*ferrarius*) és kerékgyártó (*rotarius*), három molnár szerepel az összeírásban, egy személy foglalkozása nem azonosítható (3. ábra).⁴⁰

3. ábra. Az összeírt személyek foglalkozásai az 1756-os összeírásban.

Az 1768-os Lajtán túli járásban készült összeírás csak kevés változásra lelhetünk (4. ábra). A legnagyobb különbség a nem besorolható személyek csökkenése, 79-ről 64 főre. Ez ugyanakkor betudható annak is, hogy Bruck városának Moson vármegyében lakó lakosait nem írták össze. A megállapítható foglalkozások hasonló arányban vannak jelen, mint 12 évvel korábban: 36 kocsmáros, 15 juhász, egy-egy sörfőző, kertművelő vagy kertész (*hortularius*), szappankészítő (*smigmator*) és hat molnár szerepel az összeírásban, egy személy foglalkozása nem azonosítható. Tehát megállapítható a Lajtán túli járásban lakó majorsági zsellérekről, hogy összetételük csak minimális mértékben változott, létszámuk sem csökkent jelentős mértékben, földrajzilag pedig megállapítható, hogy olyan településeken is megjelentek, ahol addig nem voltak jelen.

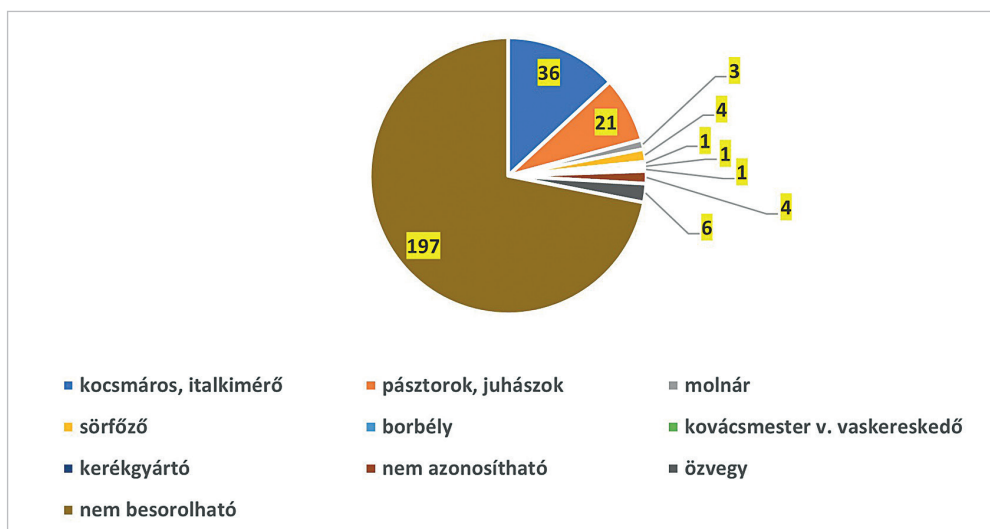

4. ábra. Az összeírt személyek foglalkozásai az 1768-as összeírásban. (Készítette a szerző 2024-ben)⁴¹

⁴⁰ Adatok forrása: Moson vm. LTJ 1756.

⁴¹ Adatok forrása: Moson vm. LTJ. 1768.

Hasonló társadalmi szerkezetet láthatunk, ha megtekintjük az 1773-ban készült összeírást, mely a Lajtán inneni járás majorsági zselléreiről készült (5. ábra).

5. ábra. Az összeírt személyek foglalkozásai az 1773-as összeírásban. (Készítette a szerző 2024-ben)⁴²

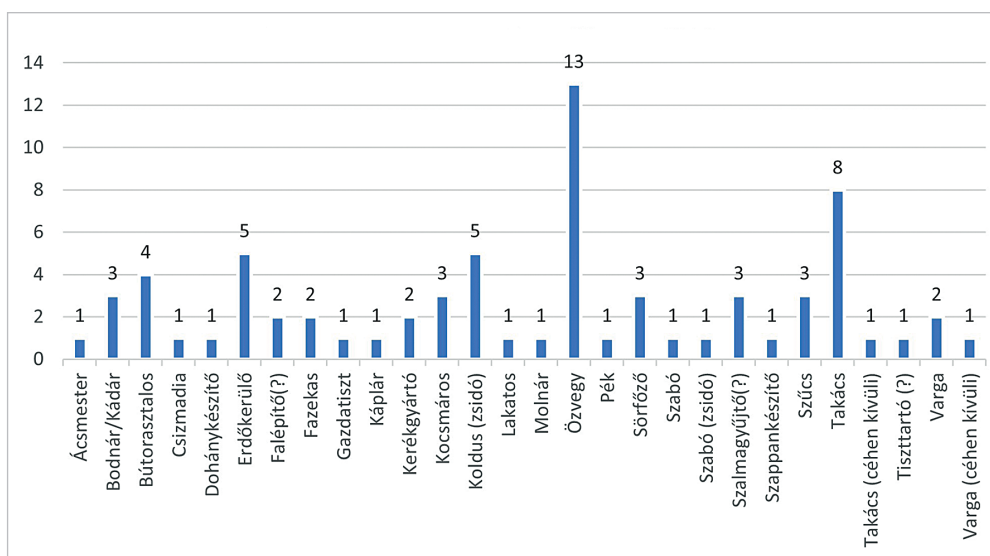
A Lajtán inneni járásban 1773-ban 36 kocsmáros vagy italkimérő lakott, 21 juhász, három molnár és négy sörfőző, egy-egy kerékgyártó és kovács lakott, 197 ember foglalkozása nem volt feltüntetve, négy személy foglalkozása nem volt beazonosítható, valamint hat személy volt özvegy. A két járás közti legnagyobb eltérés tehát a majorsági zsellérek számában volt, a foglalkozások száma közel azonos volt.

Ehhez képest rendkívül sokszínű társadalmi csoport tárul a szemünk elé, ha az 1752-es összeírást szemléljük, mely a Lajtán inneni járásról készült (6. ábra). Az összeírt személyek között szerepelnek iparosok, lokális „értelmiségiek” (gazdatiszt, tiszttartó), felügyelői munkát végzők (káplár és erdőkerülők), valamint a helyi zsidóság képviselői is. A kocsmárosok, italkimérők ugyanakkor alacsony létszámban vannak csak jelen. Mi lehet ennek a nagy eltérésnek az oka? Véleményem szerint ennek két fő, feltehetőleg egymással összefüggő oka lehet:

1. Az összeírások egységesültek, sematikusabbá váltak, egyszerűsödtek, egyes foglalkozások többé nem kerültek feltüntetésre.
2. A majorsági zsellérek csoportja egyszerűsödött; egyes munkakörökben dolgozó, főleg bizonyos földesúri jogok bérléséből élő, illetve bizonyos szerződéses viszonyban élő személyek (kocsmárosok, molnárok, pásztorok) száma (és azok társadalmi súlya) megemelkedett a vizsgált időszakban.

Ezen elméleteknek ellenőrzésére, pontosítására a mosonmagyaróvári fióklevéltár zárva tartása miatt jelenleg még nem volt lehetőségem.

⁴² Adatok forrása: Moson vm. LIJ. 1773.

6. ábra. Összeírt személyek foglalkozásai az 1752-es összeírásban. (Készítette a szerző 2024-ben)⁴³

Az anekdotikus adatokról

Tanulmányom utolsó részében néhány anekdotikus adatot, érdekességet szeretnék felvillantani, melyekkel az általam elemzett társadalmi csoport sokszínűségét, összetettségét kívánom érzékeltetni. Az első ilyen anekdotikus adat néhány érdekességre vonatkozik az 1752-es adatsorból. Két személy kapcsán jegyezték fel, hogy céhen kívül, kontárként űzi a mesteriségét (Joannes Georgius Him[?] köpcsényi lakos, varga; Thomas Szabados, lébényi lakos, takács).⁴⁴ Ez persze a készített termék minőségéből nem von le semmit, kizárólag a személyek jogállására vonatkozó adat. Céhenkívüliségük miéртjére magyarázó adattal egyelőre nem rendelkezem.⁴⁵ Szintén az 1752-es összeírással kapcsolatos az, hogy a legnagyobb kirótt taxa egy nőre (Barbara Marin, rajkai lakos, sörfőző) vonatkozott, 3 forint 45 dénár.⁴⁶ Ugyanabban az összeírásban szerepel Moyses Gerstl köpcsényi zsidó lakos, akinek háza volt a településen, ahol zsellér státuszú zsidók laktak.⁴⁷

Végül az utolsó anekdotikus adat azon személyekre vonatkozik, akik több összeírásban feltűnnek. A Lajtán inneni járásban négy ilyen személyt találunk: Joannes Fülep, Franciscus Lintner és Michael Gruber inquilinusokat, valamint Matthias Fruivirt dunacsúnyi takácsot.⁴⁸ Utóbbinak foglalkozását az 1773-as összeírásban nem tüntették fel, így elképzelhető, hogy csak névegyezés áll fenn. Az, hogy csak négy személy található mindkét összeírásban, az véleményem szerint betudható annak, hogy 21 év telt el a két összeírás között.

A Lajtán túli járásban 25 olyan személyt találunk, akik mindkét összeírásban szerepelnek, igaz, a két összeírás között csak 12 év telt el. Azon összeírt személyek között, akik mindkét

⁴³ Adatok forrása: Moson vm. LIJ. 1752.

⁴⁴ Moson vm. LIJ. 1752: fol. 6, fol. 12.

⁴⁵ Erről részletesen lásd: DOMONKOS 1977.

⁴⁶ Moson vm. LIJ. 1752: fol. 11.

⁴⁷ Moson vm. LIJ. 1752: fol. 6 – fol. 7.

⁴⁸ Moson vm. LIJ. 1752: fol. 6, fol. 8, fol. 12 és Moson vm. LIJ. 1773: fol. 1, fol. 5 és fol.12.

dokumentumban szerepelnek, hat pásztor, öt kocsmáros és 14 inquilinus található.⁴⁹ Kérdéses, hogy ez a réteg mennyire volt mobilis, vagy sem; az összeírásokból ez nem derült ki. Ezt csak a különböző települések anyakönyveinek áttekintésével lehet majd megválaszolni.

Joggal merülhet fel a kérdés azzal kapcsolatban, hogy ennek a rétegnek volt-e lehetősége a gazdagodásra, vagyonának bővítésére. Erre biztos válasz jelenleg még nincs, elsősorban amiatt, mert vizsgálatra egyelőre csak a taxaköteles vagyon tekintetében volt lehetőségem. Azt a 29 személyt, akiről feltételezhető, hogy két összeírásban is szerepelnek, táblázatba gyűjtöttem, hogy megvizsgáljam, az ő esetükben volt-e lehetőség a vagyonosodásra (3. táblázat). Az első három esetben, ahol 30 dénár volt a taxa alapértéke, úgy vettem, hogy az alapérték növekedése (50 dénár) nem számít érdemi növekedésnek.

3. táblázat. Két összeírásban feltűnő személyek. (Készítette a szerző 2024-ben)⁵⁰

Személy neve	Személy foglalkozása	Beszedett taxa 1752-ben	Beszedett taxa 1756-ban	Beszedett taxa 1768-ban	Beszedett taxa 1773-ban
Fruivirt, Matthias	Textor	30 dénár			50 dénár
Leitner, Franz		30 dénár			50 dénár
Gruber, Michael		30 dénár			50 dénár
Fülep, Joannes		1 forint			2 forint 75 dénár
Ederer, Jacobus			75 dénár	50 dénár	
Luczhaperger, Andreas			75 dénár	75 dénár	
Huber, Andreas			50 dénár	50 dénár	
Schubert, Joseph			75 dénár	50 dénár	
Sulzer, Laurentius			50 dénár	50 dénár	
Pernih, Georgius			50 dénár	50 dénár	
Gaoth, Sebastian			75 dénár	75 dénár	
Cziegler, Franciscus	caupo		1 forint 25 dénár	50 dénár	
Keheiser (Keiser?), Franciscus	caupo		75 dénár	2 forint	
Psonigni(?), Barbara			50 dénár	1 forint 50 dénár	
Cantor, Michael	opilio		2 forint 80 dénár	2 forint 80 dénár	
Haller, Matthias	opilio		5 forint 50 dénár	5 forint 50 dénár	
Schreier, Matthias	caupo		1 forint 75 dénár	75 dénár	
Szaller, Paulus	opilio		7 forint 25 dénár	8 forint 50 dénár	
Pancer, Stephanus			50	1 forint	
Eberhart, Joannes			75	2 forint	
Perger, Leonardus	opilio		6 forint 50 dénár	7 forint	
Sticz, Thomas	opilio		90 dénár	2 forint 50 dénár	
Schelhaner, Martinus	caupo		50 dénár	50 dénár	
Schneider, Martin	caupo		1 forint	1 forint	
Vingler, Matthias			50 dénár	50 dénár	
Hogenvarter, Philippus			50 dénár	50 dénár	
Limpek, Jacobus			50 dénár	50 dénár	
Tul, Antonius			50 dénár	50 dénár	
Minitsch, Ivan	caupo		1 forint 50 dénár	50 dénár	

⁴⁹ Moson vm. LTJ. 1756: fol. 2, fol. 4, fol. 5, fol. 6, fol. 7 és Moson vm. LTJ 1768: fol. 2, fol. 3, fol. 4, fol. 5, fol. 6, fol. 7, fol. 8.

⁵⁰ Adatok forrásai: Moson vm. LIJ. 1752; Moson vm. LIJ. 1773; Moson vm. LTJ. 1756; Moson vm. LTJ. 1768.

A táblázatban szereplő 29 személy közül a többségnek, 16 embernek se nem csökkent, se nem emelkedett a taxaköteles vagyona. Közülük ketten kocsmárosok, ketten pásztorok, egy ember takács, 11-en pedig zsellérek voltak. Három kocsmárosnak és kettő zsellérnek csökkent, három pásztornak, négy zsellérnek és egy kocsmárosnak pedig emelkedett a taxaköteles vagyona. Összességében elmondható, hogy a 29 embertől beszedett taxa emelkedett (amennyiben az 1752-es adatot arányosítjuk, kb. 13 forinttal), de a taxaköteles vagyon emelkedése mindössze nyolc fő esetében realizálódott. Összességében úgy vélem, hogy a lakosok döntő többségének taxaköteles vagyona (ház, lábasjóságok) csak kis mértékben bővíthetett, ugyanakkor a vagyonfelhalmozás lehetősége nem volt elzárva ez elől a csoport elől sem.

Összegzés helyett

Tanulmányom célja az volt, hogy bemutassam a majorsági zselléreket, mint egy vármegyében élő társadalmi csoportot. Kutatásom jelenleg még koránt sincs lezárva, remélhetőleg további adatokkal fog a közeljövőben gazdagodni. Azt azonban így is meg lehet állapítani, hogy az általam elemzett réteg rendkívül érdekes és sokszínű; elemzése és kutatása pedig pontosíthatja a 18. századi társadalomról alkotott képünket.

Függelék

1. táblázat. (Összeállította a szerző 2024-ben)⁵¹

	Oppidum/ Pagus	1752	1752-J	1756a	1756b	1768	1773a	1773b
A LAJTÁN INNENI JÁRÁS								
<i>Oroszvár</i> (ma: Rusovce, Bratislava, Szlovákia) ⁵²	O	112 (33.J)	79				–	65
<i>Köpcseny</i> (ma: Kittsee, Burgenland, Ausztria)	O	46 (29.J)	17				–	21
<i>Nemesvölgy</i> (ma: Edelstahl, Burgenland, Ausztria)	P	–	–				–	4
<i>Németjásfalva</i> (ma: Deutsch Jahrndorf, Burgenland, Ausztria)	P	2	2				3	3
<i>Horvátjásfalva</i> (ma: Jarovce, Pozsony, Szlovákia)	P	–	–				–	2
<i>Lajtakörtevényes</i> (ma: Pama, Burgenland, Ausztria)	P	24	24				–	5
<i>Dunacsúny</i> (ma: Čunovo, Pozsony, Szlovákia)	P	12 (5.J)	7				22	7
<i>Rajka</i>	O	101 (21.J)	80				–	77
<i>Bezenye</i>	P	5	5				3	3
<i>Halászi</i>	O	1	1				2	2
<i>Lébény</i>	P	9	9				1+5+4	2
<i>Lickó/Barátföld</i> (ma: Lickópuszta néven Mecsér település része)	P	8	8				5	6+4
<i>Szentmiklós</i> (ma: Mosonszentmiklós)	P	–	–				3	12
<i>Magyaróvár</i> (ma Mosonmagyaróvár része)	O	1	1				4+3	12
<i>Lucsony</i> (ma Mosonmagyaróvár része)	P	–	–				7	2
<i>Moson</i> (ma Mosonmagyaróvár része)	O	3	3				10	13

⁵¹ Adatok forrásai: Moson vm. LIJ. 1752; Moson vm. LIJ. 1773; Moson vm. LTJ. 1756; Moson vm. LTJ. 1768.

⁵² A helynevek azonosítását LELKES György: *Magyar helységnév-azonosító szótára* alapján végeztem el.

<i>Monte Regio</i> (feltételezhetően Királydomb, a korabeli Moson mezőváros része. Ma Mosonmagyaróvár része)	-	53	53				28	28
<i>Mecsér</i>	P	-	-				7	1
<i>Horvátkimle</i> (ma: Kimle)	P	-	-				1	1
<i>Magyarkimle</i> (ma: Kimle)	P	-	-				1	1
<i>Arak</i>	P	-	-				1	1
<i>Kálnok</i>	P	-	-				1	1
ÖSSZESEN			377 (88.J)	289			111	273
A LAJTÁN TÚLI JÁRÁS								
<i>Sásony</i> (ma: Winden am See, Burgenland, Ausztria)	P			1	1	3		
<i>Nyulas</i> (ma: Jois, Burgenland, Ausztria)	O			24	24	24		
<i>Nezsider</i> (ma: Neusiedl am See, Burgenland, Ausztria)	O			17	18	15		
<i>Védény</i> (ma: Weiden, Burgenland, Ausztria)	O			1	1	1		
<i>Barátfalu</i> (ma: Mönchhof, Burgenland, Ausztria)	P			2	2	2		
<i>Boldogasszony</i> (ma: Frauenkirchen, Burgenland, Ausztria)	O			5	5	6		
<i>Mosonszentandrás</i> (ma: Sankt Andrä am Zicksee, Burgenland, Ausztria)	P			2	3	2		
<i>Pátfalva</i> (ma: Podersdorf am See, Burgenland, Ausztria)	P			1	-	1		
<i>Illmic</i> (ma: Illmitz, Burgenland, Ausztria)	P			2	2	2		
<i>Mosonbánfalva</i> (ma: Apetlon, Burgenland, Ausztria)	P			1	1	1		
<i>Pomogy</i> (ma: Pamhagen, Burgenland, Ausztria)	P			1	1	1		
<i>Valla</i> (ma: Wallern, Burgenland, Ausztria)	P			1	1	1		
<i>Mosontétény</i> (ma: Tadtén, Burgenland, Ausztria)	P			4	3	3		
<i>Mosontarcsa</i> (ma: Andau, Burgenland, Ausztria)	P			2	2	2		
<i>Pusztasomorja</i> (ma Jánossomorja része)	P			1	1	1		
<i>Szentjános</i> (ma Jánossomorja része)	O			1	2	2		
<i>Szentpéter</i> (ma Jánossomorja része)	P			1	1	1		
<i>Mosonszolnok</i>	O			1	2	2		
<i>Levél</i>	P			8	8	10		
<i>Hegyeshalom</i>	P			7	7	3		
<i>Miklóshalma</i> (ma: Nickelsdorf, Burgenland, Ausztria)	P			2	2	2		
<i>Zurány</i> (ma: Zurndorf, Burgenland, Ausztria)	O			5	4	3		
<i>Gáta</i> (Lajtakáta, ma: Gattendorf, Burgenland, Ausztria)	O			27	28	26		
<i>Lajtafalva</i> (ma: Potzneusiedl, Burgenland, Ausztria)	P			2	3	3		
<i>Újfalva</i> (Mosonújfalva, ma: Neudorf, Burgenland, Ausztria)	P			2	2	1		
<i>Pándorfalva</i> (ma: Parndorf, Burgenland, Ausztria)	P			5	4	2		
<i>Bruck város birtoka</i> (ma: Bruck an der Leitha része, Alsó-Ausztria, Ausztria)				14	14	1 NA.		
<i>Királyudvar</i> (ma: Königshof, Burgenland, Ausztria)	P			-	-	1		
<i>Gálos</i> (ma: Gols, Burgenland, Ausztria)	O			-	-	1		
<i>Féltorony</i> (ma: Halbturm, Burgenland, Ausztria)	P			-	-	1		
<i>Császárkőbánya</i> (ma: Kaisersteinbruch, Burgenland, Ausztria)	P			-	-	1		
ÖSSZESEN				140	142	125		
ÖSSZESEN (kivéve Bruck-Királyhida)				126	128	124		

“*Non-Noble Inhabitants of Noble Mansions*”:
The Serfs of Moson County between 1750 and 1775

My study focuses on a particular social group, the manorial serfs of Moson County. I must point out that I am not attempting to provide any conclusions about the legal status of the above-mentioned group, but to contribute to the understanding of their social function within a specific county by providing information on a specific period between 1750 and 1775. My work is a source analysis based on positivist principles, organised and supplemented with reference to a historical geographical perspective. I will point out that there are significant differences between sub-regions within the county, both in terms of the number of individuals and their social functions. I will also point out that a significant proportion of the manorial serfs were engaged in “typical” occupations — working in the production and trade of alcohol, as the owners or leaseholders of inns and pubs, or as millers or shepherds. Finally, I will briefly show that this social group was not entirely excluded from the possibility of accumulating wealth.

Felhasznált irodalom

FORRÁSOK

CV Moson

- 1713 Győri Egyházmegyei Gyűjteményi Központ — Egyházmegyei Levéltár — Győr. A győri püspökség levéltára. *Visitatio canonica*. 21. kötet (1713. év, Mosoni főesperesség).

Lexicon Locorum

- 1920 Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása (*Lexicon Locorum regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum*). Budapest: Magyar békeküldöttség, 1920, 137–138.

Moson vm. LIJ.

- 1752 Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Vármegyei Győri Levéltára (a továbbiakban: MNL GYMSVGYL) IV.502.b. Moson vármegye nemesi közgyűlésének iratai — közgyűlési iratok (acta congregationalia) (továbbiakban: IV.502.b.) 171/360/1752. Conscriptio universorum inquilinorum etc. in Processu Cis-Laythano.
- 1773 MNL GYMSVGYL IV.502.b. 4638/-/1774 Conscriptio arendatorum, inquilinorum et subinquilinorum...⁵³
- 1756 MNL GYMSVGYL IV.502.b 993/-/1756 Conscriptio.
- 1767 MNL GYMSVGYL IV.502.b. 2877/38/1768 Conscriptio universorum arendatorum, cauponum...⁵⁴

⁵³ Az összeírás 1773-ban készült, de a vármegye csak 1774-ben iktatta.

⁵⁴ A forrás 1767-ben készült el, de csak 1768-ban iktatták.

Moson vm. Mutatókönyv

1750–1775. MNL GYMSVGYL IV. 502.a Moson vármegye nemesi közgyűlésének iratai — közgyűlési jegyzőkönyvek (protocolla congregationum) 126. 1750–1775.

Moson vm. Jegyzőkönyv

1757. MNL GYMSVGYL IV. 502.a 26. 1757.

1759. MNL GYMSVGYL IV.502.a.28. 1759.

1761. MNL GYMSVGYL IV.502.a.30. 1761.

1763. MNL GYMSVGYL IV.502.a.32. 1763.

SZAKIRODALOM

BÉL Mátyás

2013 *Az újabbkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése. Moson vármegye. Mosonmagyaróvár: Mosonvármegye Lap-és Könyvkiadó.*

DOMINKOVITS Péter

1997 *Latifundiumok és nemesi kisbirtokok (Moson megye nemessége a 18–19. század fordulóján).* In ÓDOR Imre — PÁLMÁNY Béla — TAKÁCS Péter (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek.* Debrecen: Hajnal István Kör, KLTE Történelmi Intézet Segédtudományi Tanszéke.

DOMONKOS Ottó

1977 *Céh (szócikk).* In ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon I.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-neprajzi-lexikon-71DCC/c-72233/ceh-7223C/> (utolsó letöltés ideje: 2024. január 30.)

FAZEKAS István

2014 *A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon.* Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár.

GYÖRFFY István

1943 *A malom.* In *Magyar falu, magyar ház.* Budapest: Turul Kiadás, 229–231.

GULYÁS Kristóf

2021 *A Moson vármegyei katolikus expanzió sajátosságai és hatásai (1659–1713).* *Egyháztörténelmi Szemle*, 22. évf. 4. szám, 105–128.
<https://doi.org/10.54231/ETSZEMLE.2021.4.6>

GYURGYÁK János

2001 *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet.* Budapest: Osiris.

HALLER János

1997 *Mosonvármegye történelmi földrajza.* Mosonmagyaróvár: Mosoni Polgári Kör — Mosonmagyaróvári Múzeumbarátok Egylete — Mosonmagyaróvári Múzeum Alapítvány.

HORVÁTH Gergely Krisztián

2013 *Bécs vonzásában. Az agrárpiacosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében.* Budapest: Balassi.

KATUS László

2021 *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914.* Pécs: Kronosz.

KOMORÓCZY Géza

2012 *A zsidók története Magyarországon I. A középkortól 1849-ig.* Pozsony: Kalligram.

LELKES György

2011 *Magyar helységnév-azonosító szótár* (3. kiadás). Budapest: Argumentum Kiadó — KSH Könyvtár.

MIHÁLY Ferenc

1979 Magyaróvár kiváltságolt mezőváros harca kiváltságai megtartásáért a XVII–XVIII. században. Der Kampf des privilegierten Marktes Magyaróvár für die Behaltung der Privilegien im XVII–XVIII. Jahrhundert. In GECSÉNYI Lajos (szerk.): *Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez.* Győr: Győr-Sopron megyei 1. sz. Levéltár, 71–89.

2004 *Érdekességek a 650 éves Magyaróvár történetéből.* Mosonmagyaróvár: Széchenyi Polgári Kör, 2004.

N. FODOR János

2016 Moson megye etnikai térszerkezete a 18. század első felében. In VÖRÖS Ferenc (szerk.): *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig VII. Névregionalizmusok.* A 2016. június 3–4-i soproni névföldrajzi tanácskozás előadásai. Szombathely: Savaria University Press, 67–85.

SZABÓ István

1948 Az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok a XVI–XVII. században. In SZABÓ István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből.* Budapest: Teleki Pál Tudományos Intézet, 159–201.

1969 *A középkori magyar falu.* Budapest: Akadémiai.

1971 *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század).* Budapest: Akadémiai.

1976a Jobbágyság — parasztság. Terminológia, fogalom, társadalomszerkezet. In FÜR Lajos (szerk.). SZABÓ István: *Jobbágyok — parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből.* Budapest: Akadémiai, 31–49.

1976b A nemesség és a parasztság osztályviszonyai a XVI–XVIII. századokban. In FÜR Lajos (szerk.). SZABÓ István: *Jobbágyok — parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből.* Budapest: Akadémiai, 237–252.

TÖRÖK Katalin

1982 Taksa, taxa (szócikk). In ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon V.* Budapest: Akadémiai.

<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-neprajzi-lexikon-71DCC/tty-73D7D/taksa-taxa-73D9E/> (utolsó letöltés 2024. január 30.)

VARGA János

1969a *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849.* Budapest: Akadémiai.

1969b *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767.* Budapest: Akadémiai.

VENETIANER Lajos

1986 *A magyar zsidóság története.* Budapest: Könyvértékesítő Vállalat.

A Batthyány család hercegi ágának könyvtárai a 18. században

Hursán Szabolcs

Magyarságkutató Intézet, Klasszika-filológiai Kutatóközpont

— tudományos munkatárs

Bevezetés

A Batthyány család hercegi ágának tagjai több évszázadon át kiemelkedő kulturális, politikai szereplői voltak a magyar történelemnek.¹ Bár a család 16–17. századi könyves műveltségéről sokat tudunk, a család hercegi ágának 18. századi könyvtáiraival szinte csak érintőlegesen foglalkoztak, és nem készült azokról összefoglalás. A tanulmányban a hercegi ág több generációjának könyvtárait tekintjük át. Nem kívánunk részletes bemutatást adni, hanem egy átfogó kép felvázolására törekszünk. Először az Akadémiai Könyvtár köteteihez és forráseggyűjtéséhez kapcsolódó könyvtárakat tekintjük át, aztán az Iparművészeti Könyvtárhoz kapcsolódó könyvanyagot, végül azt a bécsi könyvtárat, amely a hercegi ág legkorábbi, részletesen ismert könyvtára.

Rohonc, Kisbér és Pozsony könyvtárai

A Batthyány család hercegi ágához köthető 18. századi könyvtárak bemutatását érdemes Batthyány Gusztáv (1803–1883) és Batthyány Kázmér (1807–1854) 1838-as könyvadományával kezdeni.² A testvérek ekkor családjuk két könyvtárát ajánlották fel a Magyar Tudós Társaságnak. A Gusztáv révén beérkező roppant rohonci könyvanyag nagyságát csak megbecsülni lehetett, az átvételben a Társaság részéről eljáró Toldy Ferenc titoknok a kötetek számát 25–26 ezerre tette. A Kázmér által felajánlott kisbéri könyvtár pontosan 2660 kötetet számlált.³ A két könyvadomány kötetekének egy jelentős részét ma is a Magyar Tudományos Akadémia könyvraktáraiban találjuk, habár bizonyosan nem teljes számban.

A rohonci adományból származó könyvek túlnyomórészt az adományozók nagyapjához, Batthyány Tódorhoz (1729–1812) köthetők. Azt, hogy ő volt a kötetek gyűjtője, több jel is támasztja, legnyilvánvalóbban gyakran előforduló possessor-bejegyzése, valamint egy szintén rá

¹ A Batthyány család Batthyány I. Ádám (1610–1659) fiai nemzedékében vált ketté. Idősebbik fiával, Kristóffal (1637–1687) kezdődően számítjuk a hercegi ágat, míg a fiatalabb Páltól (1639–1674) a grófit.

² Az adományozás első szakirodalmi feldolgozása: F. CSANAK 1958: 10–12.

³ HURSÁN 2020: 79, 91.

utaló jellegzetes papírkötés.⁴ Batthyány Tódor kiterjedt ipari és kereskedelmi tevékenységet folytatott, bányái és manufaktúrái voltak és az általa termelt árukat elsősorban vízi úton igyekezett piacra juttatni. Természetesen fakadt tehát az a törekvés, amiről Batthyány Tódor a leginkább nevezetes: feltalálóként az árral szembeni hajózás módjait keresni. Az Akadémiai Könyvtár anyagában is Batthyány Tódor praktikus irányultságát látjuk visszaköszönni. Jellemző, hogy a régi szakrendszer szerint elhelyezett könyveket nézve a legtöbb tőle származó kötet a gazdaság szakon található. Az itt található kötetek a legkülönbözőbb gyakorlatias témákat ölelik föl a méhészettől kezdve a legkülönbözőbb technológiai kézikönyveken át, egészen a sör- és szappanfőzésig. Köteteinek jellegzetes előfordulási helyét jelentik még a természettan, a vegytan és az ásványtan szakjai.⁵ A szoros értelemben vett természettudományi anyagnál is jelentősebb hányadot tesznek ki a politikai irodalom és az orvostudományi könyvek Batthyány Tódor könyvein belül.⁶ A gazdasági könyvekhez hasonló súllyal szereplő két tárgykör egyaránt külön tanulmány témája lehetne. A történelem, a földrajz és utazási irodalom is Batthyány Tódor tájékozódásának fontos területe volt.⁷

Fontos kiemelni, hogy a Batthyány Tódor által gyűjtött impozáns könyvanyag nem képezett egységes gyűjteményt. Batthyány uradalmaiban valóságos könyvtári hálózatot tartott fenn maga és tisztartói, titkárai, mérnökei számára. Volt könyvtára az ország nyugati részén fekvő Batthyány-törzsbirtokokon: Rohonc (Rechnitz), Borostyánkő (Bernstein), Lipótfalva (Loipersdorf), Tarcsafürdő (Bad Tatzmannsdorf), Nagyszentmihály (Großpetersdorf); Baranya megyében: Üszög, Mozsgó, Siklós, Somodor; Horvátországban: Ozalj, Bród, Grobnik.⁸ A fennmaradt katalógusok alapján úgy tűnik, hogy könyveinek legnagyobb egysége nem Rohoncon, hanem Bécsben volt.⁹ Ugyanakkor a Magyar Tudós Társaságnak adományozott óriási rohongi állomány nem Batthyány Tódor, hanem fia, Batthyány Antal József (1762–1828) révén jött létre. Az Akadémiai Könyvtárban található dokumentumok alapján apja halála után Antal József gyűjtötte Rohoncra a különböző könyvtárakat. Ez a tevékenysége legfőképpen az egykori kisbéri könyvtár esetében a leginkább dokumentált. 1817–1818-ban a kisbéri könyvtár több ezer kötetét szállította Rohoncra.¹⁰ Az átszállított kötetek jegyzékének a kisbéri könyvtár 1813-as katalógusaival való összevetéséből megállapítható, hogy ez egy olyan szelekciót jelentett, amellyel a kisbéri könyvtár anyagából szinte kivétel nélkül ki lettek metszve a hagyományos teológiai és filozófiai művek, a politikai, jogi, orvosi, természettudományos, technológiai, gazdasági irodalom. Kisbéren pedig — Batthyány Antal József személyes preferenciáinak megfelelően — elsősorban a magyar vonatkozású, történelmi tárgyú, szépirodalmi, modern filozófiai vagy a művészet körébe tartozó kötetek maradtak.¹¹

⁴ HURSÁN 2019/b: 205.

⁵ Az Akadémiai Könyvtár Batthyány-könyvanyagával korábban kizárólag Batthyány Tódor műszaki és természettudományos műveltsége kapcsán foglalkozott a szakirodalom. MIALKOVSKY 1972; ENDREI 1991; ENDREI 1995.

⁶ HURSÁN 2019/b: 209.

⁷ HURSÁN 2019/b: 209–210.

⁸ HURSÁN 2019/b: 204.

⁹ Bécsi könyvtárának katalógusa: BATTHYÁNY 1805.

¹⁰ HURSÁN 2022.

¹¹ HURSÁN 2019/b: 207–208; HURSÁN 2022: 428, 452–453.

Fontos kiemelni, hogy Rohonc könyvlerakatával szemben¹² a szigorú elvek szerint válogatott kisbéri könyvtár elnyerte a Tudós Társaság tagjainak tetszését.¹³ Az egykori katalógusok és a könyveken található címkék alapján az adományozás idején 2660 kötetes kisbéri könyvtár is több különböző eredetű könyvanyagból tevődött össze. Ezek közül a titkári szoba anyaga az egyetlen, amelynek tételei nem szerepelnek az átszállítás dokumentumain, és jelentős részben magyar történelmi tárgyú könyve alapján feltételezhető is, hogy ez az állományrész elkerülte az 1817-es szelekciót.¹⁴ A kisbéri nagykönyvtár nyelvek szerint csoportosított állományából a legnagyobb veszteséget a latin könyvanyag szenvedte: Batthyány Antal József az 1063 műből csak 58-ra tartott igényt. Az 508 német nyelvű műből is csak 101 maradt Kisbéren, míg a francia művek esetében a 300 műnek már csaknem a fele, 139 mű is helyén maradhatott.¹⁵ Különleges gyűjtőkörök azonosíthatók a kisbéri könyvtár egyik MTA Könyvtárban őrzött katalógusán.¹⁶ Itt a cím szerint könyvszekrényben őrzött anyag esetében a kortárs regényirodalom, vagy a *Journal des dames et des modes* női divatmagazin 1798 és 1806 között 32 példányban megjelent számai női olvasó jelenlétét valószínűsítik, aki nagy valószínűséggel Roggendorff Cecília (1775–1814), Batthyány Antal József második felesége volt.¹⁷ Cecília egy időben nem más, mint Giacomo Casanova levelezőpartnere volt.¹⁸ Batthyány Antal József első felesége, Festetics Mária Anna (1775–1800) nevét a kisbéri könyvanyag egy címkéjével pozsonyi eredetre utaló csoportjában találjuk, mégpedig a 18. és 19. század fordulójának egyik legnépszerűbb írónője, Caroline Félicité de Genlis (1746–1830) egyik regényében.¹⁹ Magának Batthyány Antal Józsefnek a possessor bejegyzése — *Ex Bibliotheca Comitum Antonii Batthyany* — a tarcsafürdőről származó állományrész kötetei kapcsán említhető. Bejegyzései mellett az 1782-es, vagy 1783-as évszám is szerepel, amikor Batthyány József nagyjából 21 éves volt, tehát a saját könyvtárából való kötetek jelzése valamiképpen nagykorúvá válásával esett egybe.²⁰

Fontos, hogy Toldy Ferenc a kisbéri könyvanyag fő gyűjtőjeként Batthyány József esztergomi érseket (1727–1799) nevezi meg, aki Batthyány Tódor bátyja volt.²¹ Ez az azonosítás — bár Batthyány Józsefnek nem volt sem possessor-bejegyzése, sem ex librise — a kisbéri könyvanyag vizsgálata alapján elfogadható. A kisbéri könyvtár a titkári szoba, vagy a nagy-

¹² A rohonci könyvanyag átvételében a Tudós Társaságot először képviselő Nagy Károly a könyvtárat „*litteraturai szemét rakás*” kifejezéssel illette. NAGY 1839. Toldy véleménye sem volt pozitív. „*Száma a köteteknek, mellyek közt igen sok apróság is, közelítőleg számolásom szerint 25 és 26 ezer közt van; s meg kell vallanom, hogy becsre a számmal arányban nem áll; mert e könyvtár épen nincs rendszeresen gyűjtve.*” TOLDY jel. 1839. Érdemes ugyanakkor kiemelni, hogy könyvtárral kapcsolatos kifogások kiindulópontját annak fizikai állapota és rendezetlensége jelentette. HURSÁN 2022; HURSÁN 2019/b: 204, 208.

¹³ A rohonci könyvanyaggal szemben a kisbéri már egyértelműen pozitívan értékelt Toldy Ferenc. „A gróf Batthyány Kázmár gyűjteménye átvétele végett e héten rándultam Kisbérre. A mint Nagy Károly, ki május 7-dikét tűzte volt ki, és azonnapi megis jelent, a nem nagy, de csinosan elrendelt, fölülről leig könyvekkel eltölt könyvtárszobába vezetett, megvallom, nem csekély öröm lepett meg. Mindenek előtt a számos nagy rétű, sok-kötetű, és ékesen és szilárdul kötött munkák örvendeztetek meg, és örömöm nem csökkent, midőn az ékes sorokon végig futva, láttam, hogy ezen ajándékkal gyűjteményünk számra is (2660 db), becsre is tetemesen növekedett.” TOLDY jel. 1839.

¹⁴ HURSÁN 2022: 426–427.

¹⁵ HURSÁN 2022: 424.

¹⁶ MTAKK Könyvészet 2-rét 2. XII. jelzettel. A kisbéri könyvtár könyvszekrényekben levő (a), színházi tárgyú (b), és elzárva tartandó (c) könyveinek katalógusa (1813).

¹⁷ HURSÁN 2022: 439–441.

¹⁸ GRAZIOLI 2021.

¹⁹ MTAK Fr.Ir.O.h536/1-2. Les Veillées du Château, ou Cours de Morale a l'Usage des Enfants. 1784–1785.

²⁰ HURSÁN 2022: 443.

²¹ TOLDY 1846: 88.

könyvtár katalógusai alapján megismerhető anyaga — a számos, később természetesen Rohoncra szállított teológiai, egyházi, politikai művel — megfeleltethető az egykori főpap profiljával.²² Az Akadémiai Könyvtárban találjuk a pozsonyi primási rezidencia két 1795-ös katalógusát is. Az egyik Batthyány József könyveinek 917 művet számláló lajstroma,²³ a másik 1500 tételes katalógus József és Tódor öccse, Batthyány Fülöp (1735–1795) könyveit tartalmazza.²⁴ Az ezeken a katalógusokon szereplő könyvanyag alapvetően nem áll kapcsolatban az Akadémiai Könyvtárban található könyvanyaggal.²⁵ Arra a kérdésre, hogy a Batthyány Józsefhez köthető könyvek miként kerültek Kisbérre, egyelőre nem tudjuk a választ.

Batthyány Károly József könyvtárai

Az Akadémiai Könyvtár mellett az Iparművészeti Múzeum Könyvtára a másik nagy, 18. századi Batthyány-könyvanyagot tartalmazó gyűjtemény Budapesten. Ide 1947-ben a szovjet csapatok által feldúlt körmendi kastélyból szállították a megmaradt köteteket. Itt nagyságrendileg 1000–1500 kötetet vezethetünk vissza a 18. századi állományra.²⁶ Ezek közül számos igazolhatóan — elsősorban ex librise alapján — Batthyány Károly József (1697–1772) könyve volt.²⁷ Batthyány Károly Batthyány Lajos (1696–1765) testvéreként a rohongi és kisbéri könyvtárak gyűjtőinek, Józsefnek és Tódornak nagybátyja volt. Batthyány Károly könyvei életében még nem Körmenden voltak, hanem Ausztriában. Trautmannsdorfi (686 mű / 1345 kötet) és bécsi (1006 / 1810 kötet) könyvtárainak anyagát Ötvös Péter mutatta be egy rövid tanulmányban, a könyvtárak 1772-es katalógusai alapján.²⁸ Bár tételes vizsgálat nem történt, valószínű, hogy jórészt ezeknek az ausztriai könyvtáraknak a kötetei köszönnek vissza az Iparművészeti Múzeum Batthyány Károlyhoz köthető részében. Ötvös az általa elemzett katalógusok kapcsán a francia nyelv elsődleges szerepét, a janzenista és jezsuita szerzők nagy arányát, a katonai, politikai és jogi irodalom hangsúlya, a magyar vonatkozású szerzőket, a francia irodalom és színház klasszikusainak jelenlétét emeli ki,²⁹ ami összhangban áll Dobri Máriának az Iparművészeti Múzeum köteteit számba vevő elemzésével.³⁰

Batthyány Károly katonaként kiemelkedő pályát futott be és legnagyobb, a magyar történelemben egyedülálló elismerést jelentett számára, hogy őt jelölték ki a későbbi főhercegek nevelőjéül.³¹ Ötvös Péter megállapításaihoz annyi kiegészítést tennénk, hogy a katalógusokban³²

²² A művek legtöbbjének kiadási ideje is összhangban áll az ő életidejével, persze előfordul néhány, az 1800-as évek első évtizedéből származó mű. HURSÁN 2022: 449–450.

²³ BATTHYÁNY 1795/b.

²⁴ BATTHYÁNY 1795/b. Ezenkívül van még egy hasonló nagyságú katalógusa Batthyány Fülöpnek az Akadémiai Könyvtárban. BATTHYÁNY 1796.

²⁵ A kisbéri könyvadományhoz kapcsolódó néhány kötet esetében feltételezhető, hogy eredete ide vezethető vissza.

²⁶ A számra vonatkozó becslést Prékopa Ágnes szíves tájékoztatásának köszönhetem.

²⁷ DOBRI 2006: 326.

²⁸ ÖTVÖS 1987.

²⁹ ÖTVÖS 1987: 6–9.

³⁰ DOBRI 2006.

³¹ KÖKÉNYESI 2017: 171–173. Az örökletes hercegi címet — melyről a család ezen ága is nevét kapja — 1764-ben is hivatalosan József trónörökös nevelésében betöltött munkálkodásáért kapja. Egy időben Lipót hercegnek, a majdani II. Lipót magyar királynak is nevelője volt.

³² A katalógusokat az Osztrák Nemzeti Könyvtár Kézirattárának Cod. 15.124. jelzete alatt találjuk.

jelentős hányadot képez az 1740-es, 1750-es évek könyvtermése, és feltehető, hogy Batthyány Károly elsősorban a kiemelkedő nevelői feladathoz igazodva állította össze könyvtárát.³³ A nevelői megbízatás kapcsán még egy dolog említhető. Az Akadémiai Könyvtár és az Iparművészeti Múzeum Könyvtára anyagában közös pontot képez az *Aloysio Leporini* vagy *Leporini* possessor bejegyzés.³⁴ A nevet nem mással, mint II. József történelemtanárával azonosíthatjuk, Josephus Alyosius Leporini vagy Giuseppe Luigi Leporinivel.³⁵ A Magyar Országos Levéltárban általa írt levelek alapján Leporini a trónörökösök oktatása előtt már a Batthyány családban is mentori szerepet vállalt.³⁶ Egyik levelében arról tájékoztatja Batthyány Ádám Vencelt (1722–1787) — akivel Batthyány Lajos negyedik, legidősebb fia is említésre került — hogy nagybátyja, a tábornagy (tehát Batthyány Károly József) beleegyezett kérésébe, hogy egy hadtörténeti munka hét kötetét Batthyány Ádám Vencel rendelkezésére bocsássa.³⁷ Charles Severin de Quincy (1666–1736) a levélben említett művének³⁸ sajátossága, hogy annak köteteit az Iparművészeti Múzeum Könyvtárában is megtaláljuk, ugyancsak hét példányban.³⁹ Ebből arra következtethetünk, hogy Batthyány Károly központi szerepet játszott a Batthyány ifjak könyves műveltségének formálásában. Batthyány Károly könyvei végül halála után kerültek Körmendre.⁴⁰

³³ Itt lehet említeni, hogy Ötvös Péter különben rendkívül érdekes tanulmányában nem szerepelnek a Magyar Országos Levéltárban általa felhasznált dokumentumok jelzetei. Amennyire rekonstruálni tudtuk, az MNL OL P 1317-A-I.-L 8. és 10. fasciculusában vannak az Ötvös Péter által vizsgált iratok.

³⁴ Az Iparművészeti Múzeum anyagában négy alkalommal fordul elő az *Aloysio Leporini* vagy *Leporini* possessor bejegyzés. DE LA CHAPPELLE: *Institutions de géométrie*. Paris, 1757. I–II. 62.897. 1–2; DERHAM, Guillaume: *Théologie physique*. Rotterdam, 1743. 53.1866; NICKOLLS, John: *Avantages et désavantages de la France et de la Grande Bretagne*. Leyde, 1754. 58.569. *Introductionis in notitiam rei litterariae*. (h. n., é. n. II.) 58.574.; Ez utóbbi cím a könyvtáros és történész művét jelöli Burkhard Gotthelf Struve (1671–1738). Teljes címe: *Bibliotheca historiae litterariae selecta olim titulo introductionis in notitiam rei litterariae et quam bibliothecarum insignita cuius primas lineas duxit Burc. Gotthelf Struvius*. A mű három kötetben jelent meg 1754-től 1763-ig Jénában. (Supplementája csak 1785-ben.) A bejegyzést az Akadémiai Könyvtár Batthyány-könyvanyagában hasonlóan négy mű esetében leljük fel. Ezekből egy kötet Batthyány Tódorhoz, egy pedig a kisbéri könyvanyaghoz köthető (címkéjének nyoma alapján). BATTHYÁNY Tódoré: *Annales Politiques de Feu Monsieur Charles Irenée Castel, Abbé de St. Pierre, De l'Academie Françoise. Nouvelle édition corrigée et augmentée. Première Partie*. Londres, 1758. MTAK Pol.O.916; A kisbéri könyvtár: MTAK Pol.O.909. *Remarques sur les Avantages et les Desavantages de la France et de la Gr. Bretagne, Par Rapport au Commerce et aux autres Sources de la Puissance des Etats*. Traduites de l'Anglois Du Chevalier John Nickolls. Nouvelle Edition revue et corrigée. A Amsterdam, Chez François Changuion, 1754; A másik két kötet: *Retablissement des Manufactures et du Commerce d'Espagne*. Ouvrage divisé en deux Parties: La premiere, qui considere principalement les Manufactures d'Espagne. La seconde, qui traite de son Commerce maritime. Traduit de l'Espagnol de Don Bernardo de Ulloa, Gentilhomme de la bouch de Sa M. Catholique, Alcade-Mayor de Séville, Etc. Dédié a Philippe V. et publié a Madrid en 1740. Imprimé a Amsterdam, Et se trouve a Paris, Chez les Freres Estienne, rue S. Jacques. 1753. MTAK Pol.O. 840; *Essai sur la Nature du Commerce en Général*. Traduit de l'Anglois. A Londres, Chez Fletcher Gyles, dans Holborn, 1756. MTAK Pol.O.1820.

³⁵ STAATSKALENDER 1754: 391.

³⁶ HU-MNL-OL P 1314. 84380–84382.

³⁷ „J'ai fait ce matin votre affaire, Monsieur le Comte, Son Excellence le Feld-Marechal votre cher Oncle a consenti a ma sollicitation a vous donner une edition de l'Histoire Militaire de Louis XIV, et j'espère que son valet de Chambre, le S. Benoit, vous aure envoyé tous les sept Tomes, ainsi je l'an ai prié. Je me flatte que vous serez content de moi;...” HU-MNL-OL P 1314. 84382.

³⁸ Charles SEVERIN DE QUINCY (1666–1736): *Histoire militaire du regne de Louis le Grand, roy de France, où l'on trouve un détail de toutes les batailles, sièges, combats particuliers, & generalement de toutes les actions de guerre qui se sont passées pendant le cours de son regne, tant sur terre que sur mer*. Paris, Denis Mariette, Jean-Baptiste Delespine, Jean-Baptiste Coignard fils, 1726. Vol. 1–7. — GVK.

³⁹ Iparművészeti Múzeum Könyvtára 58.698. 1–8. (a kiadvány hetedik kötete külön van kötve).

⁴⁰ CSENKI 2006: 331.

Batthyány Lajos Ernő bécsi könyvtára

Toldy Ferenc a Magyar Tudós Társasághoz került rohonci könyvállomány kezdeteit Batthyány Lajos által gyűjtött könyvekre vezette vissza,⁴¹ mégpedig mindenekelőtt egy könyvkatalógus alapján.⁴² A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában próbáltuk valóban megtalálni Batthyány Lajos könyveinek 1743-as évszámot viselő katalógusát,⁴³ ugyanakkor igyekezetünk, hogy Akadémiai Könyvtárban a katalóguson szereplő gyűjteményből származó köteteket azonosítsunk, alapvetően negatív eredménnyel zárult.⁴⁴ Batthyány Lajos Ernő (1696–1765), testvéréhez, Károlyhoz hasonlóan a magyar történelem kiemelkedő szereplője lett: ő volt a Magyar Királyság első világi kancellárja (1733–1746) és utolsó „nemzeti nádora” (1751-től haláláig).⁴⁵ Könyvtára katalógusának jelentőségét mindenekelőtt abban láthatjuk, hogy csaknem 100 év sötétség után⁴⁶ elsőként vet fényt a Batthyány család hercegi ágának könyves műveltségére.

A katalógus egy bécsi könyvtár leírását tartalmazza,⁴⁷ 1143 tételnyi nyomtatott művel, valamint 89 kézirattal, ami a nyomtatott művek esetében 2163, a kéziratoknál 97 kötetet jelent. A katalógus anyaga hét szakrend szerint került besorolásra: Theologici, Geographici, Historici, Politici, Juridici, Miscellanea, Manuscripti. Az anyag egészéről elmondható, hogy abban a franciás jelleg dominál: a legtöbb mű francia nyelvű (38,3%), és a leggyakoribb kiadási helyet is Párizs jelenti (16,3%).

A katalógus legjelentősebb tematikus egységei sajátos hatásokra utalnak és érdekes feltevésekre engednek következtetni. Az anyag egyik sajátossága a janzenista irodalom jelenléte.⁴⁸ A magyar történetírók és magyar történelmi tárgyú művek meglehetősen teljessége kapcsán Batthyány Lajos anyja, Strattmann Eleonóra (1672–1741)⁴⁹ 1713-as bécsi levelét említhetjük, melyben arról ír, hogy örömmel vette fia kérését, miszerint olyan könyveket kíván tőle, amelyekből megismerheti Magyarországot történelmének.⁵⁰ A jogi irodalom és azon belül a római jog könyveinek jelenléte Batthyány Lajos salzburgi és bécsi jogi tanulmányaihoz kapcsolódhat.⁵¹ Kiemelkedő a francia történelem, valamint a politikai irodalom súlya. Batthyány Lajos művelt-

⁴¹ [A rohonci könyvállomány] „Szakjai a hittudomány, philosophia és nevelés, mathematicai és hadi tudományok, bővebb a törvénytudomány, legnagyobb részt még a nádor szerzeménye, s így főleg csak irodalom-történeti tekintetben érdekes...” SCHEDEL [TOLDY] 1846: 88. „T[udni]. i[[lik]. a mennyiben nyomába akadhattam eredetének [a rohonci könyvtárának], gr. Batthyány Lajos nádor kezdé azt szerezni ez előtt egy századdal; s a régi nagy munkák folio és negyedréttben többnyire ez időből vannak...” TOLDY 1839b.

⁴² „Batthyány Lajos a nádor veté meg annak [a rohonci könyvtárnak] alapját egy századdal elébb, mint lajstroma bizonyítja.” SCHEDEL [TOLDY] 1846: 88.

⁴³ BATTHYÁNY 1743.

⁴⁴ Batthyány Lajos könyvtárának kötetei — ha csak csekély számban is — inkább az Iparművészeti Múzeum anyagában azonosíthatók (persze itt sem teljes bizonyossággal).

⁴⁵ Batthyány Lajos után a nádori tisztet kizárólag a Habsburg-Lotaringiai uralkodóház tagjai töltötték be.

⁴⁶ Fazekas István hangsúlyozza a 17. század második felétől jellemző forrásínséget. FAZEKAS 1996: 105–106.

⁴⁷ A könyvtár bécsi lokalizációjáról: HURSÁN 2019/a: 161–162.

⁴⁸ HURSÁN 2019/a: 157–159.

⁴⁹ A legjelentősebb kapcsolódó forrást a Strattmann Eleonóra által írt levelek jelentik.

⁵⁰ „Je suis bien aise que vous desirer des livres pour vous intruire des histoires d’hongrie et je vous en enverray et mandez moy en suite ceux que vous lirez et quelle temps vous employer pour cela”, HU-MNL-OL P 1314. 57334.

⁵¹ Batthyány Lajos 1712–13-ban folytatott Salzburgban és Bécsben jogi tanulmányokat. Az Országos Széchényi Könyvtárban találjuk Batthyány Lajosnak a pályafutását kancellárságról való lemondásáig, 1746-ig összefoglaló életrajzát: OSZK. Fol. Lat. 2575. Úgy tűnik az irat a kutatás számára korábban ismeretlen volt.

ségének alakulásában feltehetően komoly szerepet játszott 1715–16-os európai útja, melynek fő állomását Párizs jelentette. Itt nem más volt a vendéglátója, mint Georg Wilhelm von Hohendorf (1670 körül – 1719), Savoyai Jenő politikai bizalmasa⁵² és fő ágense a nyugat-európai könyvbeszerzésben.⁵³ Strattmann Eleonóra egyik Párizsba írt levelében arról is olvashatunk, hogy nemcsak amiatt bízta fiát Hohendorf pártfogására, hogy előkelő és jó társaságokra leljen, hanem azért is, hogy jó könyveket válasszon magának.⁵⁴ Másik, 1716. január 26-i levelében⁵⁵ kifejti, hogy külföldön járva Lajos ne sajnálja a pénzt olyan dolgokra, amik szükségesek lehetnek az előmenetelére, köztük olyan könyvek vásárlására, amelyeket különben máshol nem tud beszerezni.⁵⁶

A katalóguson egyetlen olyan mű van, amelyet bizonyíthatóan Hohendorfhhoz és Batthyány Lajos európai útjához tudunk kötni. Hohendorftól egyetlen Batthyány Lajoshoz írt levelet találni, ebben egy bizonyos Gesvres márkival való közös találkozás emlékét idézi fel.⁵⁷ A márkit François-Joachim-Bernard Potier duc de Gesvres (1692–1757) személyével azonosíthatjuk, aki minden bizonnyal felkeltette az ifjú Batthyány Lajos érdeklődését, hiszen katalógusában (a Juridici szakban) megtalálni azt az 1714-ben megjelent művet, amely a márki, a kor nagy botrányának számító válóperének — a jogalapot a férj vélelmezett impotenciája jelentette — legkisebb részleteiről is tudósított.⁵⁸ Az udvari műveltség irodalmában Strattmann Eleonórának azt a buzgalmát láthatjuk viszont, amellyel a társasági kompetenciákat kívánta fiával elsajátíttatni.⁵⁹ A gáláns irodalom és történelmi fikciók egy az európai királyi udvarok intrikái iránt érdeklődő, a francia nyelvet a legmagasabb szinten használó női olvasó képét idézhetik elénk, akit könnyen azonosíthatunk Strattmann Eleonórával. A szépirodalom hangsúlyos jelenléte mögött ugyanakkor talán még inkább célszerű Hohendorf hatását feltételezni, mint akit — egy kortás említés szerint — a szépirodalom szenvedélyes szerete jellemezte, és mint akinek a könyvek olvasása hasznos és kellemes felüdülésül szolgált.⁶⁰

A könyvtár tartalma kapcsán érdemes Strattmann Eleonóra egy másik, fiához írt levelét idézni.⁶¹ Ebben azt ajánlja Lajos figyelmébe, hogy kövesse *gouverneur*-je buzdítását és minden-

⁵² BRAUBACH 1965, II. 153; BRAUBACH 1965, III. 123–128; BRAUBACH 1965, IV. 240.

⁵³ BRAUBACH 1965, III. 285–289.

⁵⁴ „Je vous recommande de vous appliquer serieusement tant aux choix des bons livres qui aux exercices dans lesquelles vous vous pourrez perfectionner, et sur tout de vous mettre d’abord dans les grandes et bonnes Compagnies a quoy vous reussirez aisement en suivant les advis des Baron de Hohendorf...” HU-MNL-OL P 1314. 57359.

⁵⁵ HU-MNL-OL P 1314. 57358.

⁵⁶ „Cependant estant dans des pays etrangers je ne pretend point que vous epargniez sur tout ce qui peut vous estre util a l’avenir comme pour apprendre des exercices acheter des livres que l’on ne trouve point quand on veut la lecture estant un point...” HU-MNL-OL P 1314. 57358.

⁵⁷ „Si je ne vous avois pas remarques des certaines vivacites quand la belle Hongroise dina avec nous, je vous soupconneres avoir avec la beauté du Marquis du Gesvre peutetre aussi des foiblesses mais cela ne m’inquiette pas...” HU-MNL-OL-P 1314. 78749.

⁵⁸ Recueil general des pieces, contenues au procez de M. de Marquis de Gesvres, et de Mademoiselle de Mascrani son epouse. Rotterdam, Reinier Leers, 1714. Vol. 1–2.

⁵⁹ Ezen a ponton lehet idézni azt az 1711. november 26-án Bécsből írt levelét, amelyben kilenc pontba szedve közli intelmeit a tőle elutazó Lajos fiához. HU-MNL-OL-P 1314. 57294.

⁶⁰ A szakirodalom Albert-Henri de Sallengre (1694–1723) szavait idézi: „Ce Seigneur, qui aime passionnément les belles Lettres, dont il se fait un délassement utile et agréable, a formé non pas la plus nombreuse, mais j’ose dire, la plus magnifique et la mieux choisie Bibliotheque qu’on ait peut-etre jamais vu.” MULSOW 1996: 217.

⁶¹ HU-MNL-OL-P 1314. 57327.

féle témáról értekezzen vele, továbbá reméli, hogy örömmel forgatja az újságokat.⁶² Eleonóra Lajos apját, Batthyány II. Ádámot (1662–1703) hozza fel példaként, aki különböző nyelvű újságokat hozatott magának, melyeket nagy örömmel olvasott, habár a neki írt levelekből eleget tudott a világban folyó dolgokról.⁶³ Batthyány II. Ádám könyveiről, olvasmányairól szinte alig áll információ rendelkezésre, azonban a katalógusban van olyan támpont, amely azt sugallja, hogy II. Ádám újságolvasás iránti affinitását Batthyány Lajos katalógusán is viszontlátjuk. A Politici szakon találjuk a *Mercure galant* folyóirat 160 kötetét, és éppen a II. Ádám életével egybeeső 1673 és 1700 közötti időszakból. Ez alapján feltételezhető akár az is,⁶⁴ hogy Batthyány Lajos katalógusának anyagának egy része Batthyány II. Ádám gyűjtésére nyúlik vissza.

A könyvtár további sorsát egyelőre nem ismerjük. A nyomok alapján a könyvtár használatáról Batthyány Ádám Vencelhez kötődően van információnk, akinek pozsonyi, minden bizonnyal a helytartótanácsi álláshoz⁶⁵ kötődő tanulmányaihoz volt szüksége a könyvtár köteire. Az intenzív használat⁶⁶ alapján is feltételezhető, hogy könnyen számolhatunk a könyvtár szétszóródásával. Mindenesetre érdemes megvizsgálni a gyűjtemény egyben maradásának vagy szétszóródásának körülményeit, elsősorban a könyvtár pontos helyét. Batthyány Lajos könyvtárának helyül két bécsi ház jöhet számításba, mindkettő a mai Bankgassében (régii vordere Schenkenstrasse). Az egyik lehetséges helyszínt a Bankgasse 8. szám (régii házszáma a 48.) alatti ház jelenti. A ház tulajdonosává anyja sógornője, Eleonore Therese von Strattmann (1678–1739) 1739. március 24-én kelt és április 27-én kihirdetett végrendelete tette Batthyány Lajost.⁶⁷ A végrendelet egyben a bécsi Strattmann-hitbizomány alapítását is jelentette. Batthyány Lajos saját hitbizományának alapítását is jelentő, 1746. június 19-én kelt végrendeletében egyesítette a nagynénjétől örökölt hitbizományt a sajátjával.⁶⁸ Fontos említeni, hogy rendelkezése szerint a házban levő könyvtárat is hitbizománya részévé tette.⁶⁹ Kérdés, hogy ez a hitbizomány részévé tett könyvtár azonos-e az általunk elemzett könyvkatalóguson szereplő könyvtárral? Ha igen, az azt jelenti, hogy az állomány legalábbis elvi védeltséget élvezett hitbizományi könyvtárként. A válasz úgy tűnik nemleges. Batthyány Lajos másik schenkenstrassei háza a mai Bankgasse 2. szám alatt volt található.⁷⁰ A Strattmann Eleonóra által szerzett ingatlan alapvetően két nagyobb részből állt, melyek közül az egyiket Batthyány Lajos, a mási-

⁶² „Et vous recommande de bien suivre les exhortations de vostre gouverneur de raisonner avec luy sur toutes sortes des matieres et quand vous lirez les gazettes ce que je veulx esperer que vous serez avec bien du plaisir”

⁶³ „Vostre pere les faisoit venir en toutes les langues et prenoit plaisir a les lire quoy qu’il scavoit assez par ses lettres ce qui se passoit” HU-MNL-OL-P 1314. 57327.

⁶⁴ A feltevést, miszerint a katalógusban Batthyány II. Ádámotól örökölt könyvek is helyet kaptak, erősítheti, hogy az 1651 és 1700 között kiadott művek aránya a Politici szakon megelőzi a 18. századi műveket.

⁶⁵ Batthyány Ádám Vencel 1742–1750 és 1759–1760 között volt tanácsos a Helytartótanácsban. EMBER 1940: 199.

⁶⁶ Batthyány Ádám Vencel általi használatról: HURSÁN 2019/a: 160–161. További használatról, olvasásról árukkód levelei: HU-MNL-OL-P 1314. 57622, 57623, 57634.

⁶⁷ MNL OL P 1313. 166. kötet, 4.

⁶⁸ MNL OL A 57 (Magyar Kancelláriai Levéltár) 40. 134/a. 342–351.

⁶⁹ Későbbi végrendeletének halála után, 1767. január 29-én Bécsben készült másolatában, a dokumentum 12. és 13. oldalán: „...cuncta Bona et pecunia in Majoratum convertenda venient. Et cum non modo Domum Viennensem Strattmannan, per defunctam Comtesam Strattman natam Comitissa a Schellord jam aliunde pro descendentibus meis per modum Majoratus constitutum, sed insuper omnia quoque mobilia eo spectantia, uti sunt statua, imagines Picturae, Tapetes, Peristomata, aliaque Domus ornamenta, sub conditionibus in Testamento Strattmannano expressis, nec non Bibliothecam, duos item Centenarios Massa argenti puri actu exstantis...”, MNL OL P 1317.-B.-1. Nr. 102.

⁷⁰ HARRER-LUCIENFELD 1957: 118–120.

kat testvére, Batthyány Károly örökölte.⁷¹ Anyjuk halála után, 1742-ben megcserélték örökségüket: a szóban forgó háztömb vonatkozásában ez azt jelentette, hogy a kisebb, korábban frischenhauserische szabadház (a régi 57. szám alatt) lett Batthyány Lajosé, míg a nagyobb, korábban Hofkirchhen és Roggendorf tulajdonban levő ház (a régi 58. szám alatt) pedig öcscséé, Batthyány Károlyé lett.⁷² Valószínű, hogy ez a ház adott helyet a könyvtárnak, amit megerősítenek a Staatskalender 1746-es kiadásában a Batthyány Lajos lakóhelyéről írtak: „wohnt nächst dem schwarzen Thor, in seinem Haus”. A schwarzer Thor, vagyis Fekete-Kapu a mai Bankgasse és Petrarcegasse kereszteződésénél levő 35. számú házat jelölte,⁷³ amely éppen Batthyány Lajos 57. szám alatti sarokházával szemben helyezkedett el.⁷⁴

Ha a katalóguson szereplő könyvtár nem a hitbizományi házban volt, kérdés, hogy akkor mi volt az a könyvtár, amit Batthyány Lajos hitbizománya részévé tett? Itt fontos említeni, hogy a Magyar Országos Levéltár Batthyány-anyagában a könyvtárra, könyvekre vonatkozó iratok hiányát állapíthatjuk meg. Ismeretes egy dokumentum, amit elméletben a Schellart-Batthyány ház könyvtárához köthetünk. A Magyar Országos Levéltárban őrzött iratok között találjuk egy bizonyos Strattmann-könyvtár katalógusát.⁷⁵ A lajstromon 1246 kötet leírását találjuk 916 tételeben. A könyvanyagot a rajta szereplő tételek alapján viszonylag egyértelműen tudjuk személyhez kötni. A katalóguson szinte pontosan 1707-ig kiadott köteteket találunk, és ez a megjelenési idő egybeesik Heinrich von Strattmann (1662–1707) életének idejével, aki annak az Eleonore Therese Strattmann (született Schellard) nagynéninek a férje volt, aki a házat is Batthyány Lajosra hagyta. Általában el lehet mondani, hogy a Strattmann-katalógus fő tematikus területei (békeszerződések, diplomácia, nemzetközi jog, retorika és még a klasszikus irodalom területén is) is tökéletes párhuzamban állnak a főként Hollandiában diplomáciai szolgálatot ellátó Heinrich von Strattmann hivatásával. Persze, hogy valójában lehetett-e köze a katalóguson található könyvanyagnak a hitbizománnyá tett könyvtár anyagához, források híján nem tudjuk megválaszolni.⁷⁶

Összefoglalás

A Batthyány család hercegi ágához kötődő könyvtárak áttekintésével a család kastélyainak életvilágaiba is betekintést nyertünk. Láthattuk a kulturális folytonosság és még inkább a megszakítottság példáit és hasonlóképpen jellemző a források túltengő vagy éppen teljesen hiányzó volta. Megfigyelhettük könyvtárak eljelentéktelenedését — elsősorban Rohonc esetében,

⁷¹ KÖKÉNYESI 2021: 362–363.

⁷² BATTHYÁNY 1742: Nr. 11. A házrészek azonosításában Kökényesi Zsolt monográfiája mellett a Harrer-Lucienfeld-féle várostörténet vonatkozó része szolgált kiváló segítséggel. Utóbbiból az is kiderül, hogy a korban a későbbi (és ma is látható) Batthyány palota szerves részét képező Orsini-Rosenberg palota (a régi 59-es házzal, ma a Herrengasse 19. szám alatt) még nem tartozott a ma Batthyány-Strattmann palotaként ismert épületegyütteshez. Az épület csak Batthyány Lajos halála után, 1766-ban Batthyány Károly révén került a család tulajdonába. HARRER-LUCIENFELD 1957: 120–121.

⁷³ HARRER-LUCIENFELD 1957: 116.

⁷⁴ HARRER-LUCIENFELD 1957: 1. Térképén jól látható a két ház viszonya.

⁷⁵ *Conscriptio Librorum Bibliothecae Strattmannianae* címmel a HU-MNL-OL P 1313-II.-17.-263. jelzeten.

⁷⁶ Jól jellemzi ismereteink hiányát, hogy Batthyány Lajos unokája, Batthyány-Strattmann II. Lajos (1753–1806) könyvtáról sem tudunk semmit, pedig kulturális kapcsolatairól izgalmas tanulmány áll rendelkezésre. GRASZTÓI 2015.

amely több különböző könyvtár lerakataként megszűnt élő gyűjtemény lenni — továbbá kvázi kulturális központok létrejöttét — Körmend vagy Kisbér esetében. Az összképet tekintve figyelemre méltó a francia műveltség dominanciája, a szekularizáció folyamata, valamint a női olvasók és gyűjtők jelentősége. A könyvcsoportok a család különböző generációinak különleges kapcsolataira utalnak. Az egyes könyvanyagok háttérében olyan személyek tűnnek fel, mint Georg Wilhelm von Hohendorf, Savoyai Jenő politikai jobbkeze, könyvgyűjtő ágense, Leporini, II. József császár későbbi történelemtanára vagy a nagy nőcsábász, Giacomo Casanova. A könyvtárak ismerete egy fontos lépést jelenthet afelé, hogy megismerjük a magyar történelemben kiemelkedő szerepet játszó 18. századi Batthyányak életét.

Képmelléklet

1. kép. A Batthyány házak elhelyezkedése. (Forrás: HARRER-LUCIENFELD 1957: 1)⁷⁷

⁷⁷ A kép színeihez magyarázat: fekete: a schwarzer Thor névvel említett ház; vörös: Batthyány Lajos sarokháza (1742-től az övé); kék: Batthyány Lajos hitbizományi háza, 1739-ben kapta nagynénjétől, Eleonore Therese Strattmanntól (szül. Schellart).

2. kép. A bécsi hitbizományi ház udvarának mai képe. (Fotó: Hursán Szabolcs)

3. kép. A hitbizományi ház képe a Bankgasse felől Concordia Haus felirattal. (Fotó: Hursán Szabolcs)

4. kép. Batthyány Károly 58-as és 59-es számú házakból épített palotájának Bankgasse felőli kapuja. (Fotó: Hursán Szabolcs)

5. kép. Batthyány Lajos nádor bécsi sarokházának mai képe. (Fotó: Hursán Szabolcs)

Libraries of the Ducal Branch of the Batthyány Family in the Eighteenth Century

In this study, we look at the eighteenth-century libraries of the princely branch of the Hungarian Batthyány family extending into the nineteenth century. By reviewing the book culture of several generations, we can see traces of characteristic cultural phenomena such as the dominance of French culture, the increasing importance of books on practical knowledge, the prominence of fiction (*belles-lettres*), the role of female readers and the long-term trend towards secularisation. On the other hand, we can also see traces of special relationships with literary materials. We have information about the books from former catalogues and other related documents, and some of the volumes are still available today in contemporary collections. Becoming more familiar with the libraries is an important step in understanding the historical role of this outstanding family.

Felhasznált irodalom

FORRÁSOK

BATTHYÁNY

- 1742 MNL OL P 1313 – I. – 2. Lad. 21.
- 1743 MTAK Kézirattár. Könyvészet 2-rét 11. Batthyány Lajos könyveinek katalógusa.
- 1795/a Batthyány Fülöpnek a pozsonyi prímási rezidenciában található könyveinek katalógusa (*Catalogus Librorum Excellentissimi Dni Comitis Philippi a Batthyán In Bibliotheca Em. Cardinalis in Residentia interiori existentium Primatiali, 1795–1796*). MTAK Kézirattár, Könyvészet 2-rét 7. A).
- 1795/b Batthyány Józsefnek a pozsonyi prímási rezidenciában található könyveinek katalógusa (*Catalogus Bibliothecae Eminentissimi Domini Cardinalis a Batthyan Librorum in Residentia Primatiali Civitatensi existentium, 1795–1796*). MTAK Kézirattár, Könyvészet 2-rét 7. B)
- 1796 Batthyány Fülöp könyveinek katalógusa (*Catalogus Librorum ex Bibliotheca Excellentissimi Denati Comitis Philippi a Batthyan Die 19ma Marty Anno 1796 confectus*). MTAK Kézirattár. Könyvészet 2-rét 20.

BATTHYÁNY Tivadar

- 1805 Batthyány Tivadar bécsi könyvgyűjteményének katalógusa (1805). MTAK Kézirattár. Könyvészet 2-rét 19.

TOLDY Ferenc

- 1839a Toldy Ferenc tudósítása a rohonci és kisbéri könyvtárak átvételéről Teleki József elnök számára, 1839. május. 12. MTAK Kézirattár, K. 801. 1839/2.
- 1839b A Tudós Társaságnak 1839. május 20-án írt jelentése. MTAK Kézirattár RAL 61/1839.

SZAKIRODALOM

BRAUBACH, Max

- 1965 *Prinz Eugen von Savoyen. Eine Biographie.* Wien: Verl. für Geschichte und Politik. I–V.

EMBER Győző

- 1940 *A M. Kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848.* Budapest: M. Kir. Országos Levéltár, 1940.

CSENKI Éva

- 2006 Az Iparművészeti Múzeumban őrzött Batthyány-könyvtár kötéseiről. In NAGY Zoltán (szerk.): *A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden 2005. október 27–29.* Körmend—Szombathely: Körmend Város Önkormányzata, 331–334.

DOBRI Mária

- 2006 A körmendi Batthyány-Strattmann könyvtár. In NAGY Zoltán (szerk.): *A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden 2005. október 27–29.* Körmend—Szombathely: Körmend Város Önkormányzata, 325–330.

F. CSANAK Dóra

- 1958 *Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig: 1826–1849.* Budapest: MTA.

GRANASZTÓI Olga

- 2015 Érzéketlen gazdagok? Kazinczy Ferenc kísérlete egy irodalmi társaság megalapítására Battyhány II. Lajos herceg elnökletével. In BÓDI Katalin, BODROGI Ferenc Máté (szerk.): *„Közöttünk a’ Mester”: Tanítványi köszöntőkötet a 60 éves Debreczeni Attila tiszteletére.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 124–132.

GRAZIOLI, Elena

- 2021 Giacomo Casanova et Cecille von Roggendorff: lettres de sa dernière correspondante. *Textual Cultures* 2021/II (14) 177–194.
<https://doi.org/10.14434/tc.v14i2.33657>

HARRER-LUCIENFELD, Paul

- 1957 *Wien, seine Häuser, Menschen und Kultur.* Wien. 7. Band.

HURSÁN Szabolcs

- 2019/a Batthyány Lajos nádor (1696–1765) katalógusa különös tekintettel a magyar vonatkozású és antik anyagra, valamint a Theologici szakra. *Magyar Könyvszemle* 2019/II. szám (135), 138–172.
- 2019/b Batthyány könyvtárak az Akadémiai Könyvtárban. In: MOLNÁR Andrea (szerk.): *Teleki József: Tanulmányok az Akadémiai Könyvtár alapítójáról és a Magyar Tudományos Akadémia első elnökéről.* Budapest: MTA, 196–216. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 40).

- 2020 Batthyány-könyvtárak adományozása a Magyar Tudós Társaságnak 1838–39-ben. In RÓZSA Sándor (szerk.): *Doktoranduszok VII. és VIII. konferenciájának tanulmányai*. Eger: Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó, 81–102.
- 2022 A kisbéri Batthyány-könyvtár. Az 1838-ban a Magyar Tudós Társaságnak adományozott állomány rekonstrukciója és bemutatása. *Fons* 2022/IV. szám (29), 421–460.

KÖKÉNYESI Zsolt

- 2017 Katona vagy udvari ember? Batthyány Károly helye a bécsi udvari arisztokrácia sorában. In MÓRICZ Péter (szerk.): *Batthyány Lajos nádor*. Körmend: Körmendi Kulturális Központ, Múzeum és Könyvtár, 163–183.
- 2021 *Az udvar vonzásában. A magyar főnemesség bécsi integrációjának színterei (1711–1765)*. Budapest: L'Harmattan.

ÖTVÖS Péter

- 1987 Egy főúri könyvtár 1772-ből. *Magyar Könyvszemle* (103), 1987. 1–9.

SCHEDER [TOLDY] Ferenc

- 1846 Az academiái könyvtár rövid története s mibenléte. E' könyvtár ünnepélyes megnyitásakor dec. 23. 1844. In *A Magyar Tudós Társaság évkönyvei 1842–1844* (7), 86–91.

Staatskalender

- 1754 Kayserlich- und Königlicher wie auch Ertz-Hertzoglicher, dann dero Haupt- und Residenz-Stadt Wien Staats- und Standes-Calender,... 1754.

Mentalitások és tapasztalatok a Károlyi család fóti szociális tevékenységében (1920–1949)

Kosztolányi Tímea

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

— Történelemtudományi Doktori Iskola, PhD hallgató

Nemes lelkületű patronálás vagy a szociális különbségek tudatos fenntartása? Áldozatos, keresztény elhivatottság vagy csak az unatkozó úrhölgyek jótékonykodása?¹ A nagybirtokos arisztokrácia karitatív tevékenységével kapcsolatosan többféle történeti diskurzussal találkozhatunk, amelyek nem mentesek az ideológiai állásfoglalásoktól. A szociális érzékenység társadalmilag elfogadott és rendkívül megbecsült női szerep volt a 20. század első felében, a főnemes asszonyok és lányok esetében pedig a *caritas* gyakorlása szinte elvárt magatartásként jelent meg. 1945 után a pártállam narratívájában — különösen az 1945. évi földtörvény kapcsán — az arisztokrácia Magyarország gazdasági elmaradottságának (egyik) bűnbakjává vált,² sőt a szociális egyenlőtlenségek felelősének is őket tekintették.³ Az ehhez hasonló leegyszerűsítő szemléletmód azonban figyelmen kívül hagyja azt a kapcsolati hálót, ami például a gróf Károlyi család és a fóti birtokon élők között fennállt, és ami egyúttal a különböző lokális intézmények működésének mozgatórugója volt. Mivel a Károlyi család kiterjedt népjóléti tevékenysége további kutatásokat igényel, így jelen tanulmánynak nem célja a fóti szociális gondoskodás teljes körű bemutatása, hanem elsősorban mentalitásokra, megküzdési stratégiákra, valamint a grófi család és a fóti lakosok közötti szociális kapcsolatra fókuszál. A tanulmány célja bemutatni, hogy az első világháború után megjelenő társadalmi kényszereket⁴ hogyan érzékelték és dolgozta fel a fóti társadalom. Ezen belül két olyan szociális kérdést helyezek középpontba, amelyek széles körben hatást gyakoroltak a mindennapokra: a gyermekjólétet és a lakáshiányt.

¹ A Szociális Missziótársulat két meghatározó vezetője, Farkas Edith és Slachta Margit szerint az „unatkozó úrhölgyek jótékonykodásával” nem lehet tartósan a szociális problémákat kezelni, hanem az eseti segítségnyújtás helyett szervezett gondozói tevékenységre van szükség. (BALOGH 2008: 221.)

² PÜSKI 2013: 442.

³ „A könyöradományt, a jótékonykodást azok gyakorolták, akik tulajdonképpen a társadalmi nyomor okozói voltak. A társadalmi bajok előidézői minden időkben, és így most is, a felszabadulásunkkor letűnt rendszer képviselői voltak. Ők szülték már 1514 után a hírhedt Werbőczy törvényt, amely a legsötétebb rabszolgaságba taszította a magyar parasztságot és egészen felszabadulásunkig a Werbőczy törvény és annak szelleme volt a magyar jogrend alapja. Egészen a magyar demokrácia által megvalósított földreformig 3 millió magyar paraszt élt koldussorban ebben az országban és ugyanakkor azok az erők, amelyek a legszörnyűbb nyomorúságnak voltak előidézői, az alamizsnán keresztül akarták elcsendesíteni a nélkülözés okozta panaszt.” (KÁRÁSZ 1947: 5.)

⁴ Vö. LÜDTKE 1995: 7.

Az életvilágok (*Lebenswelten*) fogalmához kapcsolódva vizsgálatom a szociális problémák tereén megjelenő magatartások sémáira és mindennapi gyakorlatára irányul,⁵ valamint arra, hogy mik voltak azok az értékek és metódusok, amiket a szegénység vonatkozásában a fóti társadalom elismert vagy tolerált?

A gróf Károlyi család Fóton

A vizsgált időszakban Károlyi László (1859–1936) volt a fóti hitbizomány ura, aki 1897-ben vette feleségül a nála 20 évvel fiatalabb Apponyi Franciska grófnőt. Házasságukból három gyermek született: István (1898–1967), Fruzsina (1899–1993) és Klára (1903–1993). A Károlyiak és a fóti nép kapcsolata a 19. századig nyúlik vissza, amikor a birtokot gróf Károlyi József-né megvásárolta.⁶ A főúri család szociális és mecénási tevékenységének meghatározó alakja volt Károlyi István (1797–1881), aki Ybl Miklós építész megbízva az uradalmi kastélyt kibővítette és új katolikus templomot is építtetett. A Fóttal szomszédos Káposztásmegyerpusztán parcelláztatott, az érkező telepeseeknek szabad ipari és kereskedelmi tevékenységet biztosított, és ezzel Károlyi István joggal tekinthető Újpest alapítójának.⁷

Károlyi István fia, Sándor (1831–1906) karitatív tevékenységével kitűnt korának arisztokratái közül. Eseti jótékonykodás helyett a rászorultak tartós támogatását szorgalmazta. A főváros és az agglomeráció nélküli gyermekei számára létrehozta a Budapesti Első Gyermekmenhely-Egyesületet (1870), később pedig Fóton menedékházat létesített gyermekek gyógykezelése céljából,⁸ mely e tanulmányban részletezett népjóléti intézmények előzményeként is tekinthető. Ugyanígy meghatározó intézmény volt a térség mindennapi életében az újpesti Károlyi-kórház, ahol az ápolásra szoruló fótiak és az első világháborús sebesültek⁹ gyógykezelésben részesülhettek. Az arisztokrata-elődök karitatív szorgalma és morális elkötelezettsége motiválta Apponyi Franciskát is, ahogy férjének írt levelében megfogalmazta:

„Első és legfontosabb okom az, hogy én nem bírom a vagyon előnyeit elfogadni anélkül, hogy a vele járó kötelezettségeket ne teljesíteném. Mindig azt tartottam: noblesse oblige. Ezt tanultam szüleimtől és ezt tanultam abban a környezetben, amelybe a Te oldaladon léptem. Ahová néztem, és amit hallottam az új otthonban, az mind arra utalt, hogy egész családod életfelfogásának egyik vezérmotívuma volt a jótékonykodás és a szegényebb sorúak és elhagyottakról való gondoskodás. Erről tanúskodtak Édesanyád jótékony alapításai, valamint Sándor bácsi [Károlyi Sándor — K. T.] egész politikai és szociális szereplése.”¹⁰

⁵ SCHÖTTLER 1995: 74.

⁶ BOROVSKY 1910: 64.

⁷ BUDAI 1997: 123.

⁸ FEHÉR 2019: 134–138.

⁹ Több olyan esetről tudunk, hogy az első világháború során megsebesült fóti kötődésű katonákat a grófi család a kapcsolati hálója segítségével a frontról hazahozatott az újpesti kórházba. (APPONYI: 4, 14.)

¹⁰ Fóti SCA-telep: no. 2. fol. 574.

Az első világháború alatt alakult fóti népjóléti intézmények alapításában kulcsszerepet játszott az, hogy Apponyi Franciska grófné a háborús években Fóton maradt, és ezalatt személyes tapasztalatokat szerzett az itt élők mindennapi problémáiról. A családokat látogatva bizalmas kapcsolatot épített ki, amely megalapozta a szociális intézmények működését és szemléletét. A kastélyban két segítő szervezet jött létre: a Fóti Segítő és Népjóléti Bizottság, amely a szociális ellátás főbb területeinek gyakorlati megvalósítását végezte (anya- és csecsemővédelem, szegényügy), valamint a Tanácsadó Iroda, amely adminisztrációs feladatokat és általános népgondozó tevékenységet látott el (pl. állás- és munkaközvetítés, jogi tanácsadás, kórházi elhelyezések, pénzadományok stb.) Bár a korszakban a szociális problémák kezelésében elsősorban a helyi közigazgatás volt illetékes, Fóton az előljáróság nem tudott érdemben a lakosság meghallgatásával és támogatásával foglalkozni,¹¹ ezért a Károlyi család által alapított intézmények átvették a helyhatóság funkcióját. A grófné visszaemlékezése alapján kulcsfontosságú volt a lakosság és a kastély közötti nyitottság és rendszeres kapcsolattartás, különösen az első világháború alatti válságos években, amikor a férfi családtag bevonulásával meggyengült a családi és szomszédági hálózatok támogató szerepe és védelme.¹²

„Kedvesek voltak ezek a látogatások nagyon és akkor láttam csak mennyire tanácstalan ez a nép. Emellett azonban az ő kastélybeli látogatásaik sem szűntek meg, ami nem is volt csoda, hisz egyszerre sújtotta őket a férfiak behívása, a lovaik hiánya és a drágaság. Ők pedig ennyi baj közt minden bizalmukkal a kastély felé fordultak.”¹³

Az anyagi problémákon túl legalább akkora kihívást jelentett az otthonmaradottak számára az érzelmi stabilitás hiánya, amire a szociális intézményeknek is reflektálniuk kellett. Ezt mutatja, hogy a megkeresések nagyobb része az első világháborús években nem anyagi természetű volt, hanem inkább tanácskérés: „Míg Fót község közel 900 családja közül csupán 120 a szegény, a többi aránylag jómódú, az évi megkeresések száma mégis felül volt a 4000-en.”¹⁴

A Segítő és Népjóléti Bizottság, illetve a Tanácsadó Iroda munkájába a grófné — saját gyermekei mellett — a község jobbmódú asszonyait, illetve a „*falu intelligentiájá*”-t is bekapcsolta. Szemlélete szerint „az egymás bajaival való foglalkozásnak nagy nevelő és nemesítő hatása van úgy arra nézve is, aki dolgozik”.¹⁵ A hagyományos gyámsági formák fenntartásával igyekezett megerősíteni a közösség szociális szerepét, amikor a családi kötelek primer oltalmazó funkciója a családfők vagy más férfi családtagok hadirokkantsága, tartós távolléte vagy végleges elvesztése miatt megbomlott. A faluközösség által nyújtott kebelbeli védelem anyagi és mentális értelemben is segített megelőzni a nélkülözők peremre szorulását, lesüllyedését.¹⁶

¹¹ APPONYI: 8.

¹² CSÍKI 2018a: 69.

¹³ APPONYI: 4.

¹⁴ APPONYI: 6.

¹⁵ APPONYI: 5.

¹⁶ Vö. CASTEL 1998: 205.

Mentalitások az anya- és csecsemővédelem területén

A Károlyi családhoz köthető korai jótékonyági kezdeményezések rámutatnak arra, hogy a gyermekvédelmi kérdések kiemelt szerepet kaptak. A századfordulón a csecsemőhalandóság riasztó arányokat mutatott, amelynek okai gyakran a kedvezőtlen életkörülmények, a nem megfelelő táplálás és a szociális ellátórendszer hiánya voltak. A fóti családlátogatók által kiállított adatfelvételi lapok alátámasztják, hogy nemcsak anyagi, hanem mentális és nevelő segítségre is szükség volt a gyermekhalandóság visszaszorítása érdekében. Például 1917-ben egy két és fél hónapos korában elhunyt csecsemő adatlapján olvasható, hogy a gyermek egészséges súllyal született, a család jómódú, ám a házban piszok és rendetlenség uralkodott. Az újszülött szájában „pépes cuclit” találtak, ami megmagyarázza a halál okát (gyomor- és bélhurut). Az anya valószínűleg egyedül élhetett, mivel férje a fronton volt. A lakás állapota mellett a nő kilátástalanságát mutatja a gyermek halála kapcsán feljegyzett kijelentése is: „Jól járt a lelkem!”¹⁷

Az ilyen esetek megelőzésére a 20. század elején Tauffel Vilmos szülész-nőgyógyász egy új irányvonalat dolgozott ki a bábák megfelelő képzésére, ellenőrzésére, valamint a szülészeti rendtartásra. Jelentőrendszeren keresztül a bábák és orvosok kötelesek voltak számot adni a területileg illetékes vezető szülészorvosnak a született gyerekekről, szülészeti eseményekről és a halálozások okairól. A rendtartás az 1920-as évek végétől vált országosan elterjedtté.¹⁸ Az Országos Stefánia Szövetség által is szorgalmazott módszerhez hasonló rendszert Fóton már az első világháború idején bevezettek. Szüléseknél a kirendelt családlátogató felmérte az anyagi és lakhatási körülményeket, amiket a kastély felé jelentett és innen biztosították a szükséges eszközöket („vándorkosár”, benne törülközők, ágyneműk, gyermekruhák, higiéniai szerek, tápszer).¹⁹ Az új intézkedések azonban csak lassan nyertek teret a nők mindennapi szokásaiban. A szakmai érvek nem mindig bizonyultak elegendőnek, nagyobb hatással bírt a közvetlen kapcsolat kiépítése, mivel az anyák nem bíztak az idegen tanácsadóknak:

„Kilencz évi tapasztalat azt mutatta, hogy az anyák csak azért fogadták el a védő beavatkozását a csecsemő higiénikus kezelése tekintetében, mert ez a védő kiküldöttje volt a Tanácsadó Irodának, annak az intézménynek, amely nekik annyi bajukban nagyon is kézzelfogható segítségükre volt. A nép általában nem fogadja szívesen a védők tanácsait, illetve beavatkozását, mert elfogult és nem szereti az újításokat.”²⁰

Kezdetben tartózkodást váltott ki a napközi csecsemőotthon is, amely 1915. április 19-én nyitotta meg kapuit, ugyanabban az évben, amikor az Országos Stefánia Szövetség is megkezdte a munkáját. Az intézményt a női munkaerő iránti igény hívta életre. A háború alatt a nők jelentős része Fóton sem tehetette meg, hogy ne vállaljon munkát a gyáriparban vagy napszámiban, így a grófi család felé is több panasz érkezett az anyák részéről, hogy munkájuk alatt a csecsemőik felügyelete nincsen biztosítva. A napközi otthon reggel négy és este tíz óra között

¹⁷ APPONYI: 20/a.

¹⁸ KOLLEGA TARSOLY 1999: 530.

¹⁹ APPONYI: 25.

²⁰ Fóti SCA-telep: no. 2. fol. 592–593.

üzemelt kezdetben 60 férőhellyel. Nem csak felügyeletet biztosított, hanem érkezéskor a gyermekeket megfürdették, tiszta ruhába öltöztették és súlyukat is rendszeresen mérték. Bár az otthon gyakorlata a fertőzések megelőzését és a gyermekek egészséges fejlődését szolgálta, a fóti anyák az ellátást túlzottan „kórházszerűnek” gondolták, valamint kifogásolták a szoptatós dajkák alkalmazását is. Összhangban az Országos Stefánia Szövetséggel, a fóti napközi otthon elve az anyatejes táplálás szorgalmazása volt. Amennyiben az anya — egészségügyi okokból vagy napközben munkája miatt — nem tudta szoptatni gyermekét, a napköziotthon biztosított anyatejet. Az állami gyermekmenhely segítségét kérték, ahonnan főleg leányanyák érkeztek. A fóti anyák egy része azonban sérelmezte, hogy a „bukott leányok velük egyenlő hivatást töltsenek be”, és gyermeküket így gondozásukra bízzák.²¹ Összességében elmondható, hogy a fóti anyák nem könnyen változtattak a megszokott gyakorlataikon, az erkölcsi meggyőződésükkel ellentétes megoldásokat pedig még nehezebben tolerálták. Az Országos Stefánia Szövetség tankönyve szerint a leányanyák a helyes anyai magatartásukkal jóvátehetik korábbi hibájukat.²² Hasonlóképpen Apponyi Franciska grófné is támogatta azt a felfogást, hogy ezeknek a lányoknak erkölcsi és anyagi támaszt jelent, ha szoptatós dajkaként másokkal jól tesznek.²³ A fóti nők anyaságról és gyermeknevelésről alkotott képe azonban nem egyezett a szociális szervezetek törekvéseivel, így például maguk is csak többszöri megkeresésre és rábeszélésre vállalták a tejtestvérek táplálását. Az anya- és csecsemővédelem hatékonyságát a személyes kommunikáció és a népjóléti intézmények összehangolt munkája javította, így Fóton végül több sikeres gyermekmentés bizonyította a módszer helyességét.²⁴

Mentalitások a lakáskérdésben

Az első világháború után komoly lakáshiány érintette a társadalom jelentős részét. Ez a kritikus állapot állami beavatkozást igényelt, ezért a földművelésügyi miniszter 66.666/1920. évi rendelete lehetőséget teremtett arra, hogy a rászorultak könnyebben házhelyhez jussanak. A gyakorlat azonban azt mutatta, hogy a legtöbb esetben az igénylő a házhelyet sem tudta segítség nélkül megszerezni, önerőből pedig képtelen volt a házat is felépíteni. A lakásínség Fóton is a legnagyobb mértékben érezhető volt:

„Így például Fót községben Ruzsits nevű napszámosnak van telke, a házépítéshez fája, köve, s a szükséges többi anyagnak egy jó része, mely mind a szabad ég alatt van évek óta, ahogy azokat lassan-lassan összeszerezte. Jelenleg szükségből egy földalatti putriban lakik hatodmagával. Körülbelül 17.000 koronára volna szüksége, hogy kis házat felépítse és így családját az egészségtelen helyiségből kikerülne, s a házépítéshez szükséges, meglevő anyaga továbbra veszendőbe nem menne.”²⁵

²¹ APPONYI: 30.

²² KAPPANYOS 2020: 147.

²³ „Semmiképp sem volt az az érzésem, hogy az erkölcstelenségnek kedveztem a jó erkölccsel szemben, sőt határozottan úgy érzem, hogy a kisdedeken kívül jól tettem azokkal a szegény, legtöbbszörre úgy is eléggé sújtott teremtetéssel is helyzetüknek leginkább megfelelő keresethez juttatván őket.” (APPONYI: 31.)

²⁴ APPONYI: 33, 36.

²⁵ Fóti SCA-telep: no. 1. fol. 440.

Az állami szabályozás és a gyakorlati kivitelezés közötti ellentét áthidalása hívta életre Fóton azt a mintaintézménynek számító telepet, amely a „*Suum Cuique*”²⁶ (később Fót-Újfalú) nevet kapta. Az építkezést koordináló alap célja az volt, hogy elsősorban Fóton élő hadirokkantakat, hadiözvegyeket és hadiárvaakat juttasson házhoz, majd pedig másokat is, akik önerőből nem tudtak saját lakást építeni. A telep nemzetközi összefogásból született meg.²⁷ Apponyi Franciska grófné abból a gondolatból indult ki, hogy ha az első világháború győztes és semleges államainak képviselői mintegy „fordított jóvátételként” egy-egy ház árát adományozzák, továbbá a magyar állam és a társadalom tehetős tagjait²⁸ is meg tudják nyerni az ügy érdekében, akkor felépülhet annyi lakás, amivel Fót község rászorulóinak problémáját orvosolni lehet.²⁹ 1922-ben adták át ünnepélyesen az első 18 házat. 1925-re kb. 250 négyszögölnyi telken:

- 30 db egy szoba, egy konyha és egy kamrából álló lakóház,
- 3 db két szoba, egy konyha és egy kamrából álló lakóház,
- 1 db egy szoba, egy üzlethelyiség, egy műhely és egy konyha, egy kamrából álló lakóház,
- 1 db nyolc helyiségből álló néprajzi múzeum,
- 1 db két szoba, két raktár, egy előszoba, egy vesszőáztató és egy nyitott helyiségből álló foglalkoztató műhely,
- 1 db egy műhely és egy raktárhelyiségből álló foglalkoztató épület,
- 1 db szövőház³⁰ állt.

Végül 1942-ig összesen 61 épület került átadásra.³¹

Szemléletük szerint a saját lakás biztosítékot jelentett a tulajdonos anyagi stabilitásának és egészségének, ezenkívül ösztönző erővel hatott a takarékos, megfontolt, céltudatos életvitelre. A saját ingatlan így a szociális szükségleteken túl nevelő erővel is bírt. A korszakban Budapesten és környékén épülő zsúfolt munkástelepek a kilátástalan nyomor szimbólumai voltak. A rossz állapotú és hiányosan felszerelt lakások nemcsak egészségügyi, hanem szociológiai problémákat is hordoztak, mint például az elzúllás, a szünni nem akaró mélyszegénység és az instabil közösségek. A családi kapcsolatok intimitására negatívan hatott, hogy a munkás-

²⁶ *Suum cuique tribuere*, azaz „mindenkinek megadni azt, ami őt megilleti”, a római jog egyik alapelve. A keresztény társadalmi igazságosságban is megjelenő gondolat szerint biztosítani kell mindenkinek azt a segítséget, ami az emberhez méltó élethez szükséges. Vö. „Római jog” szócikk, in *Magyar Katolikus Lexikon*, XI. (Főszerk. Diós István) Budapest: Szent István Társulat, 2006.

²⁷ A következő országokból érkeztek adományok: Argentína, Ausztria, Belgium, Brazília, Dánia, Franciaország, Görögország, Hollandia, Japán, Nagy-Britannia, Németország, Olaszország, Svájc, Svédország, Szentszék, Sziám, USA (FÓT-ÚJFALU 1929).

²⁸ Magyar adományozók: minisztériumok (Belügyminisztérium, Földművelési Minisztérium, Kereskedelemügyi Minisztérium, Honvédelmi Minisztérium, Igazságügyi Minisztérium, Külügyminisztérium, Népjelölti és Munkaügyi Minisztérium, Pénzügyminisztérium, Vallás és Közoktatási Minisztérium), Magyar Földintézet, Magyar Általános Takarékpénztár, Magyar Országos Központi Takarékpénztár, Magyar-Olasz Bank, Pénzügyintézet, Központ, Gazdák Biztosító Szövetkezete, Első Dunagőzhajózási Rt., Magyar Királyi Folyam- és Tengerhajózási Rt., Magyar Pamutipar Rt., Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, Budapest Székesfőváros, Fót község lakói, magánszemélyek (gróf Apponyi család, gróf Károlyi László, báró Thyssen-Bornemisza Henrik, Deutsch Ignác és fia, Schiffer Miksa) (FÓT-ÚJFALU 1929).

²⁹ Fóti SCA-telep: no. 1. fol. 432.

³⁰ Fóti SCA-telep: no. 1. fol. 433.

³¹ Fóti SCA-telep: no. 14. fol. 739.

1. kép. „Egy falu, amelyet az egész világ épít” című népszerűsítő kiadvány egyik rajza a XI. Piusz pápa adományából felépült házról. Jól látszik a házon az adományozó zászlója, mivel a telep szabálya szerint minden épületre az adományozó ország zászlóját kötelezően el kellett helyezni. (FÓT-ÚJFALU 1929: 35.)

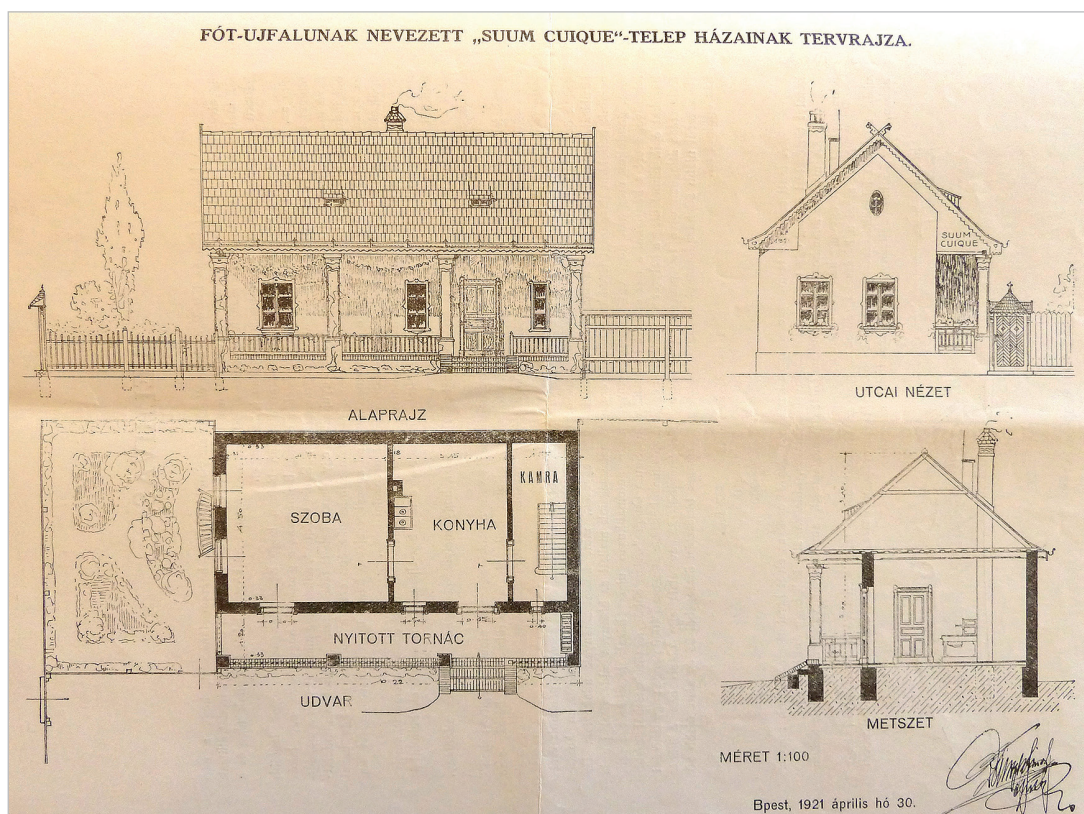
lakások bérlői a megterhelő lakbérek miatt gyakran idegen al- és ágybérlőkkel kényszerültek megosztani otthonukat. A Suum Cuique-telep mennyiségben ugyan nem vette fel a versenyt az állami lakásépítésekkel, de a kb. 40 m² alapterületű, szoba-konyha-kamra elosztású, tornáccal és kerttel rendelkező házak egészségesebb feltételeket biztosítottak az agglomerációs munkáslakásoknál.

A rászoruló beköltözhetett a házba évi 160 pengő kamatmentes törlesztőrészlet fizetése mellett. 1927-es célok szerint 25 év alatt tudta törleszteni a ház árát, ami ezt követően a tulajdonába került, a befizetett pénzből pedig egy új ház fedezete gyűlhetett össze.³² Ez a 160 pengő éves törlesztés az egyszoba-konyha-kamrás, kertes házért kedvezőnek számított. (Összehasonlításképpen 1929–1930-ban Budapesten az egyszoba-konyhás munkáslakások főbérlete zömében 300–600 pengő között volt.³³) Végül az az elgondolás nem valósult meg, hogy a Suum Cuique-telep lakóinak ház-letörlesztéseiből további lakások épülhessenek. A környékbeli viszonyokhoz képest kedvező díjak ellenére sokan így sem tudták teljesíteni fizetési kötelezettségüket. Bár az építető alap hangsúlyozta, hogy céljuk nem a karitatív adományok szétosztása, voltak olyanok is, akik ajándékként tekintettek a házra és nem akartak fizetni.³⁴

³² TERVRAJZ: fol. 644.

³³ GYÁNI 1992: 186.

³⁴ Fóti SCA-telep: no. 14. fol. 736.

2. kép. A Suum Cuique-telep lakóházainak tervrajza (TERVRAJZOK fol. 645)

Az elzüllesztés elleni küzdelem másik eszközét a rendszeres munka biztosításában látták. Ezt a gondolatot szorgalmazta Esztergár Lajos³⁵ az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet (OFAKSZ) munkája kapcsán. Nézete szerint a lakáskölcsön nem elegendő, sőt „kidobott pénz”, ha nem egészül ki szociális gondozással, munkához juttatással, háziiparral, családi bérpótlékkal, gyermekvédelemmel és -neveléssel, közegészségügyi felvilágosítással és védelemmel.³⁶ A fóti Suum Cuique-telep tervezésekor is ezeket a szempontokat vették figyelembe. A lakók művelődésére, nevelésére kis néprajzi múzeumot, könyvtárat, kultúrházat és óvodát hoztak létre. Ezenkívül foglalkoztató műhelyeket létesítettek (asztalos, iparművészeti, kosárfonó, szövő, varró), ahol a félig munkaképtelen hadirokkantak rehabilitációja mellett a hadiözvegyek is tudtak dolgozni. Fő célja nem a haszon, hanem a tisztességes munkalehetőség biztosítása volt. Az altruista szemléletű foglalkoztatás végül annyira veszteségessé vált, hogy a műhelyeket 1931-ben be kellett szüntetni.³⁷

³⁵ Esztergár Lajos (1894–1978) jogász, egyetemi tanár, később Pécs polgármestere (1940–1944). A Magyar Norma és az ONCSA kidolgozója.

³⁶ HÁMORI 2004: 67.

³⁷ Fóti SCA-telep: no. 14. fol. 737.

3. kép. A szövőműhely fotója „Egy falu, amelyet az egész világ épít” című brosúrából (FÓT-ÚJFALU 1929: p. 48.)

A struktúrák szétbomlása és a létbizonytalanság

Ahogy az előző két területen látható volt, a népgondozó tevékenység nem egyenletes intenzitással működött a két világháború között. Bár Apponyi Franciska grófné a tervezett és rendszeres szociális munka híve volt, az egészségi állapota és a család anyagi erőforrásai miatt a fóti intézmények az 1930-as évek folyamán hanyatlani kezdtek. A gazdasági válság idején problémát jelentett a segítők hiánya is, mivel megélhetési nehézségeik miatt versenyképesebb bérért más munkát kellett vállalniuk. Ezenkívül társadalmi feszültséget okozott a főváros felől érkező nagyszámú beköltöző. Ezek a zömmel budapesti vagy újpesti gyárakban dolgozó munkások szokásaikban, életvitelükben és mentalitásukban új csoportként tűntek fel a községben. A rendelkezésre álló források gyakran hallgatnak rólunk. A fóti római katolikus templom *Historia Domusának* 1935. évi bejegyzésében negatív kontextusban és a „társadalmi rendet felforgató, veszélyes” csoportok képében jelennek meg:

„Sajnos évenként Újpestről és Palotáról sok beköltözés van, vallásilag elhanyagoltak és amúgy is rossz elemek jönnek, akikkel mindig újra és újra kell kezdeni a pasztoratiok leg-
elemibb szabályainál. Házasságuk majdnem kivétel nélkül pusztán polgári, avagy érvény-
telen. Furcsán látom innen a két szomszédos város pasztoratioját, ami azért szomorít leg-
inkább, mert néhány évtizeddel ezelőtt mindkettő Fótnak volt filiális egyháza.”³⁸

³⁸ FÓT HD: 96.

A főváros magas lakásbérleti díjai miatt kiszoruló vagy a nyomorúságos lakáskörülményekből menekülő munkások idegen származása („nem fótiak”) és bizonytalan életvitele morális megítélés alá esett, ezért a fóti társadalom — és ezzel együtt a közösség szociális védőhálójának — peremére szorultak. A kortársak szemében a városból kiszorult, pauperizálódott tömeg élete nem merült ki a nélkülözésben, hanem egyet jelentett az elzüllött, kicsapongó belső természettel is.³⁹ Annak a képnek az ellenkezőjét testesítették meg, ami méltóvá tett egy rászoruló a közösség segítségére (régóta fóti lakos, kifogástalan erkölcsi magatartás, hazafiság⁴⁰). „Új jövevényként” és a gyári műszakokhoz kötött életvitelük miatt látszólag kivonták magukat a közösségi munka alól is, aminek nagy jelentősége volt a település életében. Az együttes munka erejéről tanúskodik a Suum Cuique-telep is, amelynek építéséhez Fót társadalma kétkezi munkájával is hozzájárult.⁴¹

A forrásokban ugyancsak „csend” jellemzi a fóti jóléti intézmények 1945 utáni helyzetét. Az 1945. évi földtörvény értelmében nem csak a Károlyi-birtokok, hanem a fóti kastély is állami tulajdonba került, így a fóti nép és a grófi család közötti kapcsolat egy tollvonással megszakadt, mindez pedig ennek a karitatív munkának a végét jelentette.

A Suum Cuique-telep vezetését 1946. október 19-i jegyzőkönyv alapján a község vezetése vette át.⁴² A községi elöljáróság ebben az időben az alapvető ellátási hiány megoldásával küzdött, így nem sok figyelem fordulhatott a telep vezetésére. 1944-ben még a képviselő-testületi jegyzőkönyv rögzíti az óvoda és a napközi otthon támogatását, mivel indoklás szerint „a Suum Cuique-telepen létesített óvoda közérdeki intézmény, mely az 1914–18-as világháború hadiözvegyeinek, árváinak, hadirokkantjainak leszármazóit támogatja azáltal, hogy a gyárakba járó családanyák gyermekeit gondozásba veszi és lehetőség szerint étellemezésben is részesíti.”⁴³ Ezzel szemben az 1947. március 11-i jegyzőkönyvben már felmerült az óvoda megszüntetése is.⁴⁴ Ez úgy látszik végül nem valósult meg, azonban az 1947. június 13-i jegyzőkönyv alapján állandó napközi otthon már nem működött. Pusztán ígéret formájában rögzítették, hogy a hároméves terv keretében meg fogják valósítani.⁴⁵

Felmerülhet a kérdés, hogy 1945 után továbbélt-e valamilyen formában a grófi család által működtetett népjóléti tevékenység? A fótiak mentalitásában megtalálhatjuk a nyomait azoknak a jótékonyági formáknak, amelyek a korábbi működő intézmények gyakorlatában rögzültek. 1948-ban B. S.-né egy személyes ügyben kért segítséget, amivel a fóti elöljáróságon keresztül a népjóléti miniszterhez fordult. A második világháborúban elveszítette férjét, ő maga pedig a háborúban átélt traumák miatt szívbajt kapott és munkaképtelenné vált. Helyzetén új kérője tudna segíteni, azonban a házasságkötésnek akadálya, hogy az özvegyasszonynak nincs kelengyéje. A front alatt ugyanis lakásának berendezését, ágyneműjét, valamint fehérneműjét is teljesen tönkretették. A hozomány hiánya miatt érzett szégyene indította arra, hogy hivata-

³⁹ Vö. CASTEL 1998: 199.

⁴⁰ Fóti SCA-telep: no. 1. fol. 435.

⁴¹ „Sorompóba álltak a nagyok után a kisemberek, mindenféle szakmájú iparosok olcsó munkával, a lótarató fóti gazdák anyaghordással, vízfordással. Hadiözvegy keverte a maltert, félkezű, féllábú rokkantak napestig dolgoztak az építkezéseknél. Azután jöttek a legkisebbek, az iskolás gyerekek, akik tanítóik felügyelete alatt nem csekély értékű munkát végeztek, hordták szorgalmasan a téglát.” (Fóti SCA-telep: no 7. fol. 550.)

⁴² Kt. jegyzőkönyv: 135.

⁴³ Kt. jegyzőkönyv: 4.

⁴⁴ Kt. jegyzőkönyv: 145.

⁴⁵ Kt. jegyzőkönyv: 168.

los úton — a rokkantsága és nehéz anyagi helyzete ellenére — ne pénzt kérjen, hanem a kevés kelengyétől várja életének jobbra fordulását. A levéltárban fennmaradt kérelem hátoldalára írt megjegyzés alapján az előjáróság a kérést nem tartotta teljesíthetőnek.⁴⁶ A levél arra is rámutat, hogy a nehéz helyzetbe került özvegynek immár nélkülöznie kellett a korábban megszokott lokális szociális háló „testközei” védelmét, így gyámolítást csak a korlátlan hatalmú állam jóindulatától remélhetett. Mivel önmagára támaszkodva képtelen volt jövőjét megalapozni, az elutasítást követően joggal érezhette, hogy semmi nem védheti meg a sors további csapásaitól, így létbizonytalansága állandósult.⁴⁷

Hogyan gondolkodott egy arisztokrata úrnő és a fóti társadalom a szociális gondoskodásról?

Az első világháború utáni szociális intézkedések fókuszában általában a városi munkásság és Budapest kihívásai álltak. Mind az állami törvényekben, mind a sajtóban felülreprezentáltak tűnik a munkanélküliség elleni küzdelem, a munkavédelmi intézkedések és a társadalombiztosítás különböző típusainak bevezetése. A Fóton létesített jótékonyági intézmények működése és az ezekkel kapcsolatban fennmaradt források azonban betekintést adnak, hogy egy Budapesthez közeli, ám a két világháború között még rurális jegyeket mutató társadalomban milyen szociális intézkedések születtek a kegyúri család védőszárnya alatt.

Apponyi Franciska grófné gyakorlatában a keresztényszociális gondolkodás és a patronázs-szemlélet jelenik meg, amely szerint a segélyeknek mindig a stabil jövő megalapozásának és az erkölcsi felemelkedés eszközének kell lenniük. Ezért elutasította az alkalmi pénzadományok juttatását, és helyette egy összehangolt, kiterjedt intézményrendszer létrehozását szorgalmazta, amelynek segítségével a rászorulókat olyan helyzetbe hozhatók, hogy többé ne szoruljanak alamizsnára.⁴⁸

A szociális gondoskodásról alkotott felfogás szerint a létbizonytalanság nemcsak a szegénységet állandósítja, hanem kihat az egyén pszichés viselkedésére és az erkölcsi elzúllás egyik okozója lesz. Mivel a labilis életvitel a tervezhető jövőképet is aláássa, így összességében a stabil társadalmi kapcsolatok szétbomláshoz is vezethet.⁴⁹ Az első világháború utáni politikai közbeszédben és publicisztikában a népjóléti intézkedések fontossága gyakran a fennálló társadalmi rend stabilitása érdekében, a forradalmak és a proletárdiktatúra megelőzésének egyik eszközeként jelent meg.⁵⁰ A fóti szociális munka értékelésénél is találkozhatunk az 1919-es események tapasztalatával. A grófné férjének írt bizalmas levelében — amelyben a fóti népgondozó intézmények megújítását és anyagi támogatását szorgalmazta — azt hangsúlyozta, hogy a világháború alatt a szociális gondoskodásra fordított idő és összeg „semmiesetre sem mondható túlságosnak azzal az óriási sikerrel szemben, amelyet ezeknek fennállása Fótnak

⁴⁶ Fót előjárósági: 34/2-223, 34–54.

⁴⁷ CASTEL 2005: 54–55.

⁴⁸ APPONYI: 17.

⁴⁹ CASTEL 2005: 58.

⁵⁰ HÁMORI 2004: 49.

jelentett és azzal a jelentékeny előnnyel szemben, hogy itt a bolsevizmus alatt az uradalom számottevő kárt alig szenvedett.”⁵¹

Az állam és a sajtó által hangoztatott indokokkal ellentétben Apponyi Franciskánál a vörös terror megelőzése nem mint a szociális ellátás motiváló tényezője, hanem a főúri család és a község közötti jó kapcsolat és a karitatív attitűd egyik pozitív hozadékaként jelent meg. A fóti népjóléti munka újrászervezését alapvetően nem a bolsevizmustól való félelem miatt tartotta szükségesnek. Egyrészt saját felelősségének érezte azt, ha a jótékonykodás nem kiszámítható és szervezett formában működik („lelkiismeretlenségnek találnám a néppel szemben, amely ezt bolondításnak venné”),⁵² másrészt több ízben érvelt a hagyományos arisztokrata feladatkör, a grófi család reputációja és a gyermekei számára továbbörökítendő minta mellett: „a családi hírnév iránt tartozó kötelességemnek teszek eleget, másrészt gyermekeimnek nyújtok jó példát és végre hogy hazánk és a magyarság érdekében cselekszem.”⁵³

A családi presztízsre történő utalások mögött az 1918–1919-es zűrzavaros időszak emléke is állhat. A vidéken számos helyen kitört felkelések gyakran az uradalmi kastélyokat vették célpontba, amelynek értékeit kifosztották vagy felgyújtották. A rend megbomlása és a pusztítás később egyet jelentett a Károlyi névvel. A szóbeszédben megjelenő „Károlyi-féle átkos emléké demós uralom”,⁵⁴ valamint Károlyi Mihály — aki édesanyja révén Károlyi László unokaöccse volt — politikai állásfoglalása és bukása kijavíthatatlannak tűnő csorbát jelenthetett a nagy múltú arisztokrata család jó hírnevén. A fóti anya- és csecsemővédelmi rendszer vagy a hadirokkant-telep azonban a maguk korában mintaintézményeknek számítottak, amelyekkel a Károlyi család irányt kívánt mutatni más jótékony kezdeményezésekhez.

A grófi család megkerülhetetlen közvetítőként volt jelen a fóti nép körében. A karitatív intézményeket nemcsak működtette, hanem munkájukat összehangolta, hogy tervszerű segítséggel hosszú távon szüntesse meg a rászorultságot. A szociális munka során a társadalomban fennálló kapcsolati hálóra támaszkodott, ezért a jótékonykodásba bevonta a község elkötelezett tagjait — elsősorban a jobbmódú nőket –, miközben a grófi család maga is ennek a közösségi kapcsolatnak a részese volt a mindennapok problémái során. A gyámsági kötelek szerepe azonban a szegénység tömeges előfordulása esetén igen korlátozott hatású.⁵⁵ Fót népessége az 1930-as évektől megnőtt, a községben 1930-ban 5109 lakos,⁵⁶ míg 1949-ben 6537 fő élt,⁵⁷ amelynek oka a Budapest irányából történő nagyarányú beköltözés volt. Bár a források csak igen korlátozottan szólnak az új lakók szociális helyzetéről, valószínűsíthető, hogy ezzel a gyári munkás réteggel a településen egy más típusú szegénység jelent meg, ami nehezen volt beilleszthető az itt működő népjóléti intézmények hagyományos rendszerébe.

A második világháború után Fót lakóinak nemcsak a megváltozott politikai rendszerhez, hanem egy más ideológiai alapokon nyugvó szociális berendezkedéshez is alkalmazkodniuk kellett. A korábban működő karitatív szervezetek helyét a községi elöljáróság vette át, amelynek elsődleges feladata a háború utáni ellátási problémák mérsékelése volt. A különböző jóté-

⁵¹ Fóti SCA-telep: no. 2. fol. 591.

⁵² Fóti SCA-telep: no. 2. fol. 581.

⁵³ Fóti SCA-telep: no. 2. fol. 583.

⁵⁴ Csíki 2018b: 136.

⁵⁵ CASTEL 1998: 223.

⁵⁶ KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1932: 180.

⁵⁷ KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1950: 118.

kony akciók (élelmiszerosztás, „gyermekhét”) lebonyolítását gyakran a kommunista párhoz köthető szervek (például MNDSZ, DISZ) szereplésével és propaganda-tevékenységével kötötték össze.⁵⁸ A később állami gyermeküdülőként funkcionáló Károlyi-kastély és park 1945-ben a fóti vezetés szándéka ellenére a főváros tulajdonába került,⁵⁹ ami végleg a Károlyiak és a fótiak közötti szociális kapcsolatok végét jelentette.

*Attitudes and Experiences of the Social Care
of the Comital Károlyi Family in the Village of Fót (1920–1949)*

The purpose of this study is to describe the attitudes towards and experiences of social contact between the comital Károlyi family and the inhabitants of Fót, focusing mainly on care for mothers and children and the housing shortage. As the holder of Fót, the Károlyi family — especially Countess Franciska Apponyi, wife of László Károlyi — founded and supported many social institutions. Although it was difficult to change the long-established traditions of child-care, the patronage system, day-care centre and regular, personal contact of the “social workers” with families, all helped these families deal with difficult conditions. Moreover, thanks to this support system, the infant mortality rate declined. In order to solve the housing shortage problem, a new settlement was founded in the 1920s, comprising 61 houses, primarily intended for war invalids, widows and orphans. These houses were built from international and Hungarian financial aid donated by the victorious or neutral countries of World War I, as well as businesses and wealthy individuals. In comparison with labourers’ quarters in the vicinity of Budapest, this settlement provided better and more affordable living conditions.

After World War II, the aristocracy lost everything: wealth, lands, noble titles and social status. Thus, traditional methods and the social care safety net also disappeared. People were forced to adjust to a new political and welfare system. The difficulty of making a living at that time was not only caused by the aftermath of war and extreme shortage of supply, but also by the abolition of locally-organized charity.

Felhasznált irodalom

FORRÁSOK

APPONYI Franciska

Háborús évek Fóton 1914–1918. (kézirat), dátum nélkül, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban MNL OL) P 380.-I-14.

Fót előjárósági

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltár (a továbbiakban: MNL PML).
V. 1039. Db. Előjárósági iratok (1949–1950).

⁵⁸ Fóti NB 1356/1948; Fót előjárósági 310-17/1950.

⁵⁹ Kt. jegyzőkönyv: p. 86.

Fóti HD

Fóti római katolikus plébánia *Historia Domusa*.

Fóti NB

MNL PML XVII. 74. Fóti Nemzeti Bizottság iratai (1948).

Fóti SCA-telep

MNL OL P 380-I.-5.-d. A fóti „Suum Cuique”-alap telepe.

FÓT-ÚJFALU

1929 MNL OL P 380-I.-5.-d -13. no. 2 „Egy falu, amelyet az egész világ épít” Fót-Újfalu Suum Cuique-telepe, brosúra.

Kt. jegyzőkönyv

MNL PML V. 1039. Da. Képviselő-testületi iratok (1945–1950), Képviselő-testületi jegyzőkönyv, 1. kötet.

Tervrajzok

MNL OL P 380-I.-5.-d-10.-2.

SZAKIRODALOM

BALOGH Margit

2008 Ínségakcióktól a politikai közéletig. Slachta Margit (1884–1974) szociális testvér pályaképe. In SZILÁGYI Csaba (szerk.): *Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1919–1945)*. Budapest: Gondolat, 213–230.

BOROVSKY Samu

1910 Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, 1. kötet (Magyarország vármegyéi és városai). Budapest: Országos Monografia Társaság.

BUDAI Attila

1997 *Gróf Károlyi István élete*. Újpest: Újpest Önkormányzata.

CASTEL, Robert

1998 *A szociális kérdés alakváltozásai*. Budapest: Kávé — Max Weber Alapítvány — Wesley Zsuzsanna Alapítvány.

2005 A társadalmi biztonság elvesztése. Mit jelent védetten élni? *Esély*, 2005/IV. szám, 42–65.

Csíki Tamás

2018a Egy ágyban az ellenséggel: orosz hadifoglyok és falusi nők az I. világháborúban. *Néprajzi látóhatár*, 2018/I–II. szám, 59–70.

2018b A parasztság „forradalma” 1918-ban. In BÓDY Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás után*. Budapest: MTA BTK TTI, 129–150.

FEHÉR György

2019 *A származás kötelez. Gróf Károlyi Sándor (1831–1906)*. Budapest: Gondolat.

GYÁNI Gábor

1992 *Bérmászárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Budapest: Magvető.

HÁMORI Péter

2004 Kísérlet a magyar falu lakásügyének rendezésére a két világháború közötti Magyarországon. Az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet története. *Aetas*, 2004/I. 49–73.

KAPPANYOS Ilona

2020 „Hajlékában kell felkeresnünk őt”. A védőnői modell kialakulása. *Sic Itur Ad Astra*, 2020/LXXII. szám, 133–152.

KÁRÁSZ Győző

1947 *A Nemzeti Segély két éve*. Budapest: Nemzeti Segély Országos Kongresszusa.

KOLLEGA TARSOLY István

1999 *Magyarország a XX. században*. IV. kötet, Tudomány 1. Műszaki és természettudományok. Szekszárd: Babits.

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL

1932 *1930. évi népszámlálás 1. Demográfiai adatok községek és külterületi lakóhelyek szerint*. Budapest: Stephaneum Nyomda Részvénytársaság.

1950 *1949. évi népszámlálás 9. Demográfiai eredmények*. Budapest: Állami Nyomda.

LÜDTKE, Alf

1995 Introduction. What is the History of Everyday Life and who are its Practitioners? In LÜDTKE, Alf (szerk.): *The History of Eveday Life*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 3–40.

PÜSKI Levente

2013 Ellenségből bűnbak. Az MKP arisztokrácia-képe 1945 után. In GYARMATI György — LENGVÁRI István — PÓK Attila — VONYÓ József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Pécs—Budapest: Kronosz — MTT — ÁBTL, 433–443.

SCHÖTTLER, Peter

1995 Mentalities, ideologies, discourses on the “third level” as a theme in social-historical research. In LÜDTKE, Alf (szerk.): *The History of Eveday Life*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 72–115.

„Habent sua fata...”
Somogyi kastélytörténetek és forrásaik
a 18–20. századból

Kiss Norbert Péter

MNL Somogy Vármegyei Levéltára

— főlevéltáros, igazgatóhelyettes

Jelen írás egy már évek óta folyó (s még több évre tervezett) kutatás eddigi eredményeibe nyújt rövid, nem mindenre kiterjedő betekintést. A somogyi kastélyok és kúriák története egyre népszerűbb, elég csak rápillantani az internetes közösségi oldalakra, hírportálokra, a bővülő szakirodalomról nem is beszélve. A kutatás végső célja egy somogyi kastély- és kúriakataszter összeállítása az egyes épületek sorsának bemutatásával. A nyomtatott, szakirodalmi és sajtóforrások mellett nagy hangsúlyt fektetünk az MNL Somogy Vármegyei Levéltárában fellelhető források feltárására, feldolgozására. Az alábbiakban a kutatás során eddig feltárt és felhasznált levéltári forrástípusokat tekintjük át. A bemutatandó kútfők között számos olyan akad (főként a második világháború éveitől kezdődően), amely országos, központi rendeletre született, így minden (vár)megyét érint, s esetlegesen más levéltárakban is fellelhetőek az ottani kastélyokra és kúriákra vonatkozó dokumentumok.

Források a kezdetektől 1919-ig

Mivel a vizsgált épületek nagy többsége az 1945-ös államosítást követően került a (vár)megyei vagy országos közigazgatás látókörébe, így 1945 előttről csak igen csekély számú forrást találhatunk a levéltárban. Az egyes családi és személyi fondokban esetlegesen előkerülhetnek dokumentumok egy-egy épülettel kapcsolatban, azonban ezek nem tervrázok vagy képek, fényképek. A szentgáloskéri Svastics-kúria és a birtok 1820-as évekbeli részletes leltárát egy örökösödési ügygel kapcsolatban találtuk meg a Kacs Kovics család iratai között.¹ Hasonlóan részletekbe menő, 1822-ben kelt leltár került elő az alsóbogátpusztai² Festetics-kastélyról (amelyet a későbbi tulajdonosok után Festetics–Inkey-kastélyként, illetve — megkülönböztetve a Vrancsics–Festetics-, azaz „kiskastélytól” — „nagykastélyként” is emlegetnek) az összeírás-

¹ Lásd: Kacs Kovics-Bánó család iratai.

² Alsóbogátpuszta és Felsőbogátpuszta (gyakran együtt csak Alsóbogátpusztaként említve, megkülönböztetve a Segesd mellett fekvő Felsőbogátpusztától) Edde település külterületi lakott helyei voltak, 1994-től Alsóbogát néven önálló településsé váltak.

sok fondjában.³ A Hunyadyak somogyi birtokainak T. Mérey Klára által könyv formájában⁴ közreadott 1822-es leltára szintén tartalmaz informatív adatokat a família kéthelyi, sáripusztai,⁵ faluszemesi⁶ és szilli⁷ kastélyok, illetve kúriák külsejéről, helyiségeiről és berendezéséről, ahogy a Festeticscek toponári⁸, valamint gyöngyöspusztai⁹ kastélyairól is rendelkezésre áll egy-egy leltár 1818-ból,¹⁰ illetve 1822-ből.¹¹

Bár nem a somogyi levéltárban őrzött iratról van szó, érdemes megemlíteni az 1812-es vármegyeleírást is, amely hat település (mai nevükön Alsóbogát, Lengyeltóti, Szőlősgyörök, Nagyberki, Nágocs és Magyaratád) esetében ír kastélyról, illetve kúriáról.¹²

Az említett családi és személyi hagyatékok mellett a vizsgált épületek korai történetéről illusztratív képet nyújtanak a térképek, valamint a katonai felmérések. Az 1782–1785-ös úgynevezett első katonai felmérés¹³ tekinthető kis túlzással a legkorábbi somogyi „kastélykataszternek”. A felmérés az egyes községekben álló katonai szempontból fontosabb épületek között 26 település esetében említ kastélyt, 33 esetében nemesi udvarházat, nemesi lakot és nemesi házat, öt esetében urasági házat és urasági épületet, nyolc esetében pedig uradalmi házat és uradalmi épületet. Mint a felsorolásból is látható, a fogalmak nem egyértelműek, többször nem lehet tudni, hogy mit értettek az egyes megnevezések alatt. A dokumentumban szereplő épületek beazonosítása sok esetben bizonytalan, például Ádándnál három nagy urasági épület szerepel, ennek viszont ellentmond, hogy a településen a 18–19. században — Kaposi Zoltán adatai¹⁴ alapján — két kastély állt, amelyeket a Tallián, illetve a Csapody család építtetett, az utóbbit az 1830-as években.

A fentebb említett kataszteri térképek, katonai felmérések, valamint a telekjegyzőkönyvek is a kutató segítségére vannak: ezekből, illetve a korábban már szóba hozott birtokleltárból derítettük ki, hogy Szentgáloskéren, illetve a mellette fekvő, mára már elpusztult Diós- és Őrspusztán (más néven Rácőrspusztá) több kastély és kúria is állott (ma Szentgáloskéren csak a Svastics–Kladnigg-kastély, valamint a Svastics-kúria áll, a két pusztá már nem létezik).

A forrástípusok során tovább haladva megemlíthetők a kastélyok és kúriák tervrajzai, építési iratai. A családi fondokban — ahol fellelhetőek lennének ilyen dokumentumok — nem találhatóak tervek. Az 1850-es évektől a vármegyei „Bauamt”, azaz építési hivatal felügyelte az építkezéseket, majd 1872-től az ekkor felállított járási főszolgabírói hivatalok hatáskörébe tartozott az építési engedélyek kiadása, amelyeket az építtetők által benyújtott kérelmek és tervrajzok alapján bíráltak el, illetve állítottak ki. Ennek alapján a 19. század utolsó negyedétől emelt vagy átépített nemesi lakóépületek terveit megtalálhatnánk a főszolgabírói iratok között — amennyiben benyújtották volna őket, illetve amennyiben nem lenne rendkívül hiányos

³ Lásd: Consc. variae, Ö.221.

⁴ Lásd: T. MÉREY 2012.

⁵ Ma Kéthelyhez tartozó külterületi lakott hely.

⁶ 1912-től neve Balatonszemes.

⁷ 1908-tól neve Somogyszil.

⁸ 1970-ben egyesítették Kaposvárral, annak városrésze lett.

⁹ Egykor Ladhoz, majd Kőkúthoz tartozó külterületi lakott hely.

¹⁰ Lásd: Festetics család iratai.

¹¹ Lásd: Consc. variae, Ö.221.

¹² Közli: TÓTH 1988: 41–93.

¹³ Közli: DOBAI 1983.

¹⁴ Lásd: KAPOSI 1997.

1. kép. Az ádándi Csapody-kastély (Kiss Norbert Péter felvétele, 2018)

az iratanyag a második világháború során bekövetkezett pusztulás miatt. Így a mai Somogy területén álló kastélyok közül eredetiben egyedül a Jankovich-Bésánok somogygeszti „fészkének” 1927-ben keletkezett tervrajzait tekinthetjük meg. Ha az eredeti tervrajzok el is pusztultak vagy lappanganak, több épület esetében rendelkezésre állnak későbbi, a 20. század második felében keletkezett felújítási, átalakítási, műemléki felmérési dokumentációk a tervező- és építővállalatok, valamint különböző tanácsi szervek fondjaiban, illetve előbbieik magánkézbe került irattáraiban.

Külön említést érdemel a kastély- és kúriatörténet kapcsán az 1919-es magyarországi tanácsköztársaság időszaka, hiszen ekkor született első ízben rendelet a földbirtokok, s így a vizsgált épületek államosításáról, s megkezdődött azok felmérése, összeírása, foglalkoztak hasznosításukkal. Így ebből az időszakból is — sajnos, szintén igen hiányosan — találunk forrásokat a témával kapcsolatban a közigazgatási iratokban. A kastélyokat elsősorban iskola, óvoda, szanatórium és üdülőhely céljaira kívánták felhasználni.¹⁵ 1919. április 1-jén rendeletet hoztak a kastélyokban lévő könyvtárak és műkincsek lefoglalásáról és leltározásáról.¹⁶ Április 19-én jelentést kértek a járási szervektől a kastélyok lefoglalásával kapcsolatban, ezek közül a Kaposvári és Csurgói járást érintő dokumentum maradt fenn, az előbbi tizenegy, az utóbbi nyolc épület sorsáról tájékoztat.¹⁷ A jelentések közül némely igen informatív, s az épületek lefoglalására, leltározására kiküldöttek hozzá nem értéséről tanúskodik. Így például a bárdi-

¹⁵ KELEMEN 1970: 38.

¹⁶ KELEMEN 1970: 19.

¹⁷ Kvári fszb. 2423/1919, valamint Csurgói fszb. 2029/1919.

2. kép. Az öreglaki Jankovich-kastély (Forrás: MNL SVL XV. 34)

bükki (ma Bárdudvarnok része) Goszthony-kastély kapcsán feltették a kérdést a felettes hatóságnak, hogy „...a helybeli szervezett munkásság bútór szükséglete kielégíthető-e ezen rendelkezésre álló bútorból...”¹⁸ Kadarkút munkástanácsa a rendeletre hivatkozva visszakérdezett, hogy hány szobától tekinthető kastélynak egy épület.¹⁹ A németladi Hoyos-kastély esetében az alábbiak szerepelnek a jelentésben: „...benn lakik a volt tulajdonos mint a németladi termelőszövetkezet intézője, oda fog költözködni a nyugalomba vonuló tisztartó, kinek lakását a csendőrség szándékozik elfoglalni és a kastélyban laknak a vörös karhatalmi parancsnok és katonák. A kastélyban van 1000 kötetből álló könyvtár és 8-10 darab művészeti beccsel bíró kép. Óvodának felhasználható.”²⁰

Május 14-én iskolák építéséről és karbantartásáról adtak ki rendeletet, amely kitért arra is, hogy ahol indokolt, kastélyokat foglaljanak le oktatási célokra.²¹ Többek között Erdősokonya,²² Tarany, Kadarkút, Iharosberény, Iharos, Inke, Berzence, Beleg, Balatonboglár, Németlad,²³ Somogygeszti és Toponár községek esetében rendelkezünk adattal arról, hogy a kastélyokat iskolaként szerették volna hasznosítani. A toponári kastélyt, amelyben múkincseket nem találtak, ellenben jelentős könyvtárat igen — a „kaposvári tüdővész szanatórium” foglalta le erdei iskola céljára tüdőbeteg gyermekek számára.²⁴ Az említett könyveket a kaposvári megyei

¹⁸ Kvári fszb. 2423/1919.

¹⁹ Kvári fszb. 2423/1919.

²⁰ Kvári fszb. 2423/1919.

²¹ KELEMEN 1970: 44.

²² 1908-ig neve Csokonya volt. 1941-ben egyesült Somogyvisontával, így jött létre Csokonyavisonta.

²³ 1950-ben Németlad és Magyarlad Németlad néven egyesültek, 1951-től a település neve Lad.

²⁴ Kvári fszb. 2423/1919, valamint KELEMEN 1970: 47.

3. kép. A mosdósi Pallavicini-kastély (Forrás: MNL SVL XV. 35)

könyvtárba szállították, ahol külön alkalmaztak egy díjnokot a kötetek leltározására.²⁵ A gyűjtemény későbbi sorsáról nem rendelkezünk információkkal.

A Somogyszobhoz tartozó Kaszópusztán²⁶ álló Hohenlohe-vadászkastélyt proletár gyermekek üdültetésére kívánták felhasználni,²⁷ az öreglaki Jankovich-kastélyban először a csóti fogolytábor tartalékkórházában elhelyezett tüdőbeteg hadirokkantak kórházát szándékoztak berendezni, végül ötven proletárgyermek számára gyermeküdülőnek foglalták le azzal, hogy a volt tulajdonos 6–8 szobát megtarthatott.²⁸ A mosdósi Pallavicini-kastélyban képzőművészeti szabadiskolát terveztek alapítani Rippl-Rónai József, Bornemissza Géza és Vedres Márk vezetésével.²⁹ A fiatal művészek (akik témákat gyűjtve Mosdósról járták volna be a vármegyét) első csoportja július közepén meg is érkezett, ellátásukat a kaposvári munkástanács vállalta.

A piaristák mernyei jószágkormányzósági kastélya és a somogyszili Hunyady-kastély az Igali járás kórházának elhelyezéséért „versengtek”.³⁰ Az előbbiben kórházat, az utóbbiban tüdőbetegek részére üdülőt szándékoztak berendezni. A kérés indokául egyrészt azt hozták fel, hogy „a járás területén a tuberkulózis nagy mértékben van elterjedve s igen sok áldozata van, a Somogymegyei közkórház túlszűfolttsága miatt a betegek felvételére képtelen, de az élelmezési viszonyok is a vidéken sokkal jobbakké és kedvezőbbekké”, másrészt pedig azt, hogy „a leszereléssel kapcsolatban a nemi betegség is nagyon elterjedt”. A mernyei kastélyban azonban idő-

²⁵ KELEMEN 1970: 76.

²⁶ Kaszópusztá 1994-ben Kaszó néven önálló községgé alakult.

²⁷ Főispáni általános. 1919. évi iktatókönyv 73-1748/1919. sz. bejegyzése, valamint KELEMEN 1970: 48.

²⁸ Főispáni általános. 27-2287/1919. és 72-3337/1919, valamint KELEMEN 1970: 47, 48.

²⁹ KELEMEN 1970: 74.

³⁰ Igali fszb. 2050/1919. A bekezdés idézetei innen vannak.

közben elhelyezték a járás gazdasági felügyelőségét, s „már az összes gazdaságból a telefonok oda lettek bevezetve”, így más megoldást kellett találni. Felmerült, hogy Somogyszilban lesz a kórház, s a somodori (ma már nem álló) kastélyban az üdülő. Végül Somodor lekerült a napi-rendről, a somogyszili üdülő berendezését a szükséges felszerelések és eszközök hiánya miatt elnapolták, s továbbra is fenntartották, hogy a kórház céljaira a menyei kastély lenne a legalkalmasabb, hiszen a „szükséges felszerelési eszközök a felterjesztett leltár szerint [a leltár nincs az aktában] részben megvannak, részben pedig még társadalmi s egyéb úton beszerezhetők lennének”. A tanácskormány bukása és az azt követő események azonban elsöpörték a terveket, az Igalji járás 1950-ben történt megszüntetéséig sem kapott kórházat.

*Államosítástól államosításig:
források a magyarországi tanácsköztársaság bukásától
a tanácsrendszer kezdetéig*

A magyarországi tanácsköztársaság bukása után az eredeti tulajdonosok visszakapták kastélyaikat. A 133 nap eseményei által az épületekben, azok berendezéseiben okozott károkról nem rendelkezünk adatokkal. Egy csak másolatban fellelhető dokumentumban annyit olvashatunk, hogy gróf Jankovich-Bésán Endre öreglaki kastélyának egyes bútorait Lengyeltóti szállításra szállították, s az ott alapított munkásotthon helyiségeit rendezték be velük.³¹

Az 1930-as években a vármegye kórházi célokra megvásárolta a mosdósi Pallavicini-, valamint a lengyeltóti Zichy-kastélyt, s ennek folytán a vármegyei közigazgatási szervek irattárában ezen épületekre vonatkozóan található dokumentumokat. Megjegyezzük, hogy egy harmadik somogyi épület, a nagyberki Vigyázó-kastély is már 1945 előtt megszűnt magántulajdon lenni: az 1928-ban elhunyt gróf Vigyázó Ferenc végrendeletében a Magyar Tudományos Akadémiára hagyta azt minden ingóságával együtt.

A második világháború alatt a kastélyokban sok esetben hadikórházakat rendeztek be vagy katonák, illetve menekültek elszállásolására használták őket, ily módon a katonai vagy a közigazgatás látóterébe kerültek.

Alispáni utasításra 1944 májusában a csurgói főszolgabíró az április 8-án bejelentett hét vagy több szobával rendelkező kastélyokról küldött információkat hivatali főnökének.³² Az áprilisi jelentésnek, valamint az azt előíró rendelkezésnek nem találtuk nyomát. A májusi szerint a Csurugói járás területén 12 ilyen épület állt, közülük kilencet neveztek kastélynak. Az alábbi táblázatot a főszolgabírói kimutatás alapján állítottuk össze.

³¹ Andrassy-gyűjtemény. A Lengyeltóti járás főszolgabírójának 1919. szeptember 26-i jelentése a magyarországi tanácsköztársaság alatti eseményekről.

³² Csurugói fszb. 2254/1944.

4. kép. A lengyeltóti Zichy-kastély (Kiss Norbert Péter felvétele, 2019)

Település	Épület	Szobák száma
Csurgó	volt Gáspár-féle lakás	7
Berzence	herceg Festetics nagykastélya	28
Berzence	herceg Festetics kiskastélya	17
Somogyudvarhely	Mándy-féle lakás	7
Zákány	gróf Zichy Ödön kastélya	17
Somogyzentmiklós ³³	Bárczay-féle kastély	12
Iharosberény	báró Inkey József kastélya	33
Iharos	báró Inkey István kiskastélya	24
Iharos	báró Inkey István nagykastélya	
Inke	gróf Bethlen István lakása	9
Inke	báró Rohonczy Imre kastélya	16
Surd ³⁴	gróf Zichy Aladár kastélya	10

A kastélytörténet következő, évtizedekre meghatározó momentuma az 1945. évi VI. törvény-cikk (és két végrehajtási rendelete, a 600/1945. M. E., illetve a 2400/1945. FM. sz. rendeletek), amely a kastélyok építésének és fenntartásának alapját, a nagybirtokot számolta fel, s ezzel évtizedekre megpecsételte ezen épületek sorsát. Az ily módon állami tulajdonba vett épületek felhasználhatók voltak a gazdasági viszonyoknak, termelési és értékesítési helyzetnek megfelelő építmények (gabonatárház, gyümölcsösomagoló), a munkásság és a gazdatársadalom társu-

³³ 1948-ban Zala megyéhez csatolt település, 1950-től a Miklósfa, 1981-ben egyesítették Nagykanizsával.

³⁴ 1950-ben Zala megyéhez csatolt település.

lásait szolgáló épületek (szakszervezeti ház, gazdakör, szövetkezeti ház), közegészségügyi és állategészségügyi intézmények és berendezések (kórház, orvosi lakás), közigazgatást szolgáló építmények (községháza, tűzoltószertár, jegyzői lak), valamint egyházi és közoktatási építmények (iskola, paplak, tanítói lak) céljaira.

Az államosítástól kezdve a kastélyok és kúriák egyrészt közigazgatási vagy állami-szakigazgatási (tanácsi vagy minisztériumi), másrészt gazdasági szerv (állami gazdasági, tévesz, vállalat) kezelésébe kerültek, így azok irataiban találhatóak források róluk, valamint a sajtó, a megyei napilapok is szolgálhatnak információkkal ezen épületekről.

1945 márciusában újra megkezdte munkáját a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB), amely fő feladatának a műemlékek megóvását tartotta.³⁵ Ennek érdekében országos szintű adatgyűjtést szorgalmazott, melynek fóruma az Építésügyi Kormánybizottság keretében létrehozott, a művészeti értékekben bekövetkezett háborús károk megállapítására megalakított munkabizottság volt. A Fővárosi Közmunkák Tanácsának egyik tisztviselője, az építés és művészettörténész Pogány Frigyes 1946. február 9-én levelet intézett a MOB-hoz, melynek mellékleteként megküldte az országos kárjelentést (e melléklet nem maradt fenn). A műemlékekben esett károk adatfelvételének következő fontos lépése a Belügyminisztériumnak a vidéki kastélyok és kúriák további pusztulásának megakadályozása tárgyában kelt rendelete volt, melyben felhívta az ország valamennyi törvényhatóságának figyelmét arra, hogy közérdek az említett épületek külső és belső állagmegóvása, hiszen ezek „pótolhatatlan kultúrértékeit képviselik a magyar közösségnek”.³⁶ Ennek érdekében a belügyminiszter intézkedést, illetve jelentést kért, hogy a háborús események folytán pusztulásnak indult kastélyok és kúriák állapotának megóvása érdekében a törvényhatóságok — a tulajdonosaikkal együttműködve — mérjék fel azokat, s jelezzék a MOB-nak, ha az épületeket károk érték, illetve ha a tulajdonosok átalakításokat terveznek. „A Műemlékek Országos Bizottsága ily módon kívánja biztosítani a földdel együtt birtokba jutott ingó és ingatlan műemlékek megbecsülését, valamint azt, hogy az esetleges új tulajdonosok ezeket az értékeket szellemileg, művészileg és művelődésileg magukévá tegyék és ezeknek nemcsak birtoklói, hanem értékelői, védelmezői is legyenek” — áll a rendeletben.³⁷ Mindössze 76 jelentés érkezett a MOB-hoz 1946 júniusától kezdve.

Somogy vármegyére vonatkozóan — bár az alispáni iktatókarton tanúsága szerint mind-egyik járási főszolgabíró megküldte azt — csak az Igal, a Kaposvári és a Nagyatádi járásnak a jelentései maradtak fenn,³⁸ amelyekben mindösszesen 18 kastély, illetve kúria szerepel (az igaliban a büssüi és a szabadi, a kaposváriban a somogysárdi, a kadarkúti, a hencsei, a csombárdi, a bodrogi, a hetesi, a kaposújlak-szarkavári, a batéi, a mernyei, a somogygeszti és a nagyberki, a nagyatádban pedig a miki, a bolhási, a belegi, a szabási és a felsősegesdi épület említettik). Több jelentésben annyi szerepel, hogy épületben kár nem esett (ezt írta például a felsőmocsoládi és a batéi körjegyző is a felsőmocsoládi Kacsokovics-Bánó-, illetve a mosdósi Pallavicini-kastélyról), illetve elhagyott, gazdátlan kastély a területen nincs. Ezzel szemben jóval több információt tartalmazó jelentések is születtek, így a felsősegesdi Széchényi-kastélyról megtudjuk, hogy az épület „52 szobájának berendezése, könyvtára stb. a rendkívüli viszonyok következté-

³⁵ A bekezdéshez lásd: BARDOLY 2015.

³⁶ Kvári fszb. 1953/1946.

³⁷ Kvári fszb. 1953/1946.

³⁸ Igal, Kaposvári fszb. 1779/1946, Kvári fszb. 1953/1946, valamint Nagyatádi fszb. 1708/1946.

5. kép. A zákányi Zichy-kastély (Kiss Norbert Péter felvétele, 2018)

ben teljesen megsemmisült. (Részben a német katonák elhurcolták, más részét pedig a bulgár és orosz katonák, akik több mint egy évig a kastélyban laktak — teljesen tönkretették, illetve megsemmisítették.) Ugyancsak a kastély ablakainak és ajtóinak egy részét az orosz katonák leszedték és megsemmisítették, pl. eltűzelték stb. A kastély parkjából különböző fajú díszfákat kivagdaltak. A kastélyt ért károkat felbecsülni, s azt összességében kimutatni nem lehet, mert még a leltározást sem tudta a községi földigénylő bizottság elvégezni, mivel a kastélyt az orosz katonaság állandóan lefoglalva tartotta, s oda civil egyén nem mehetett be. Az orosz hadsereg katonáinak községünkben 1946. május 25-én való kivonulása után a község előljárósága a kastélyt lezárta és a kastély körül lévő kisebb épületben lakó egyéneket a kastély őrzésével megbízta... A kastély tulajdonjoga ez ideig még megállapítást nem nyert, így a helyreállítását kérni nem lehet.”³⁹

Hasonlóan siralmas kép tárul elénk a szabási Tallián-kastélyról is a körjegyzői jelentés alapján: „...az épület berendezése a háború folytán teljesen, az utolsó darabig megsemmisült, de maga az épület is olyan súlyos rongálódást szenvedett, hogy Somogyvármegye Földhivatala határozatilag lebontásra ítélte, illetve lebontását rendelte el.”⁴⁰

Az államosított kastélyok és kúriák egy része egészségügyi vagy szociális célokat szolgált. A Népjóléti Minisztérium 1948-ban „a földbirtokreformmal kapcsolatban megváltás alá került kastélyok igénybevétele, illetőleg felhasználásának ellenőrzése céljából” kért jelentést

³⁹ Natádi fszb. 1708/1946.

⁴⁰ Natádi fszb. 1708/1946.

a vármegyei törvényhatóságoktól a kastélyok sorsáról, valamint pontos állapotáról. Rákérdezt a tulajdonos nevére, az épület szobáinak számára, a melléképületek, valamint ezek helyiségeinek számára, a park nagyságára, az ingatlan és a park állapotára, őrzésének módjára, a juttatás tényére, a lehetséges felhasználás módjára (alkalmas-e munkásüdülőnek), a víz- és a villanyhálózat kiépítettségére, a megközelíthetőségre, a környékbeli fürdési lehetőségekre, a lakhatóvá tétel körülbelüli költségeire.

Somogy vármegye esetében a Csurgói és az Igali járás jelentései lelhetőek fel, valamint a Kaposvári járás jelentésének töredéke, mely a toponári Festetics-kastélyra vonatkozik.⁴¹ A csurgói jelentés Zákány, Surd, Somogybükkösd, Iharosberény, Iharos és Inke, az igali pedig Szabadi-Kisgátpuszta, Andocs-Németsűrűpuszta, Somogyacsa-Gerézdpuszta, Felsőmocsolád és Büssü kastély, illetve kúriája esetében szolgál adatokkal. Példaként, mintaként álljon itt a zákányi Zichy-kastélyról a körjegyző által összeállított jelentés szövege.

„A kastély volt tulajdonosának neve: Zichy Ödön

A kastély szobáinak száma: a kastélyban 16. Külön álló kulcsárlakban: 4.

A kastély melléképületeinek száma: 1.

A kastély melléképületeihez tartozó helyiségek száma: 6.

A kastély parkjának nagysága: Az egész kastély területe 5 kat. hold. Túlnyomó részben gyümölcsös. A parkban lévő fenyőfák elszáradtak.

Milyen állapotban van az épület? Jó használható állapotban van.

Milyen állapotban van a park? A fenyőfák elszáradtak, a park túlnyomó részben gyümölcsösből áll.

Az ingatlan őrzéséről ki gondoskodik? A volt tulajdonos, mivel az igénybevételt kimondó határozat ellen fellebbezéssel élt és a fellebbezés felett döntés még nem történt. A volt tulajdonos az emeleti részt használja. A földszintet a község mint akinek a kastély közérdekű közhivatalok elhelyezése céljából juttatva lett, a volt r. kat., jelenleg állami iskola céljára engedte át, mert a németek a r. kat. iskolát felrobbantották.

Az ingatlant juttatták-e? Ha igen a juttatás milyen hatóságnak, milyen rendelkezése alapján történt és használja-e valaki az ingatlant? A juttatást Somogyvármegye Földbirtokrendező Tanácsa 7255/1945. sz. véghatározattal mondta ki. A használatra vonatkozólag lásd az előbbi pontban adott választ.

Alkalmas volna-e az ingatlan munkásüdülő céljára? Iskola és községi hivatalok céljára van szükség a kastélyra.

Ha nem, milyen célra leendő felhasználása volna célszerű? Községi közhivatalok céljára.

Ivási, tisztasági és mosási célokra biztosítható-e elegendő vízmennyiség és hogyan? Motoros erővel felszerelt szívó-nyomó kúttal rendelkezik.

Van-e a szabadban fürdési lehetőség? Nincs.

Van-e villanyvilágítás? Nincs.

Miképpen közelíthető meg az ingatlan? Főközlekedési út mentén autóval és kocsival.

Hozzávetőleges becslés szerint milyen összegbe kerülne a kastélynak lakhatóvá tétele? Lakható.

| ⁴¹ Csurgói fszb. 3098/1948, Igali fszb. 2679/1948. és Kvári fszb. 3361/1948.

A felhasználásra nézve milyen javaslatot kíván tenni? Mindaddig, amíg a felrobbantott iskola újjáépítése meg nem történik, itt nyer elhelyezést az áll. iskola és tanítók lakása, valamint a körjegyzőségi hivatalos helyiségek is idekerülnek, amikor a fellebbezés elbírálása eredményeként a község az egész kastély épületet birtokba veheti.”⁴²

Mint az idézett forrásból kiviláglik, a rendelet fő célja az volt, hogy a munkásüdülőnek felhasználható kastélyokról nyerjenek képet. Ha munkásüdülő nem is lett egyik somogyi épületből sem, egészségügyi vagy szociális intézményt a későbbiekben több kastélyban is berendeztek.

Az 1945-ös államosítást követően sok kastélyban és kúriában számos helyen a községek elemi, majd általános iskolát rendeztek be, több esetben többé-kevésbé átalakítva azokat.

Somogyvármegye és Kaposvár Törvényhatósági Jogú Város tanfelügyelőjének utasítására 1949-ben a vármegye iskoláinak jelentést kellett készíteniük, amely kitért arra, hogy az adott községben van-e kastélyépület, ha van, azt milyen célra juttatták, ha még nem juttatták senkinek, akkor alkalmas-e iskola vagy tanítói lakás céljaira, milyen állapotban van, s vázlatrajzot is szükségeltetett mellékelni.⁴³ Az akta igen hiányos, mindössze 120 iskola jelentését tartalmazza (köztük az egykori Szigetvári járás területén fekvő települések tanodái is szerepelnek), amelyek közel 90 kastélyról és kúriáról, illetve kastélynak nevezett épületről, valamint néhány tucat intézői, gazdatiszti lakról szólnak. Az iratcsomóból kiderül, hogy 1949-ben már részben vagy egészben iskolai célokat szolgált többek között a Balatonszemesen, Babócsán, Somogyárd-Sörnyepusztán, Kastélyosdombón, Hetesen, Szabáson, Zákányban, Toponáron álló kastély, illetve kúria. Az iratokból az is kiolvasható, hogy több helyen élénk vita alakult ki egy-egy ingatlan használatáról, juttatásáról, sok épületet alkalmatlannak találtak oktatási célokra, s a háborús károokra is fényt vetnek a jelentések. Hogy összehasonlítást tehezzünk, illetve az a információk kontrollálhatóságára is példát hozzunk, az alábbiakban a zákányi iskola vezetője által írottakból idézünk az ottani Zichy-kastély vonatkozásában.

„A volt iskolánkat a visszavonuló németek felrobbantották 1945. április 1-jén. A kastély volt tulajdonosa, gr. Zichy Ödön a földszintet azonnal felajánlotta az iskola és tanítói lakás céljaira, amit el is fogadtunk. A földosztó bizottság a kastélyt a községnek juttatta. A volt tulajdonosnak pedig a kastéllyal szemben, az utca másik oldalán egy kis földszintes épületet hagyott meg. A jegyzőségnek ez az épület jobban megfelelt s úgy határoztak, hogy a grófi családot meghagyják az emeleten s cserébe ők a másik épületbe mennek. Így volt ez a tél végéig. Akkor rendőrséget kapott Zákány, amely a jegyzőség épületét vette igénybe. A jegyzőség beköltözött a kastély emeletére. Az 5 tagból álló grófi család összébb húzódtott. A vezető jegyzőnek is kellett lakás, tehát beköltözött a volt intézői lakásba. De ott is volt lakó, azt beköltöztették a kastélyba. Onnan a tanítónak ki kellett menni. Így folytathatnám tovább, több család lett kimozdítva. A vezető jegyző fiatal felesége az izgalmakba belehalt. (Igaz, hogy már hosszabb idő óta szívbeteg volt.) A kastély állapota kifogástalan.”⁴⁴

⁴² Csurgói fszb. 3098/1948.

⁴³ Tanfelügyelőség 2720/1949.

⁴⁴ Tanfelügyelőség 2720/1949.

A kastély későbbi sorsáról érdemes megemlíteni, hogy évtizedekig a település általános iskolája működött benne, jelenleg azonban üresen, kihasználatlanul áll.

Érdemes bemutatni a fentebb már említett öreglaki Jankovich-kastélyra vonatkozó iskolaigazgatói jelentést is, amely kiváló példa a korabeli zavaros, bizonytalan viszonyokra.

„Én a Tanfelügyelőség felhívására, melyet az akkori iskolaigazgató, a rk. pap csak hétszeri sürgetésre adott át nekem, már 1946-ban igényeltem, de az akkori egyházközségi és politikai képviselő-testület ellene voltak. (»Mert hátha visszajön a gróf úr!«) Vázlatrajzot már akkor beadtam.

Így történt, hogy nem általános iskola lett belőle és egy vajúdo intézmény bírja, aminek létszáma akkora, hogy csak hazugsággal üti meg a mértéket. Létszámot is csak úgy tudtak biztosítani, hogy a vezetőség vidékre járt ki növendékeket gyűjteni, élükön a község jegyzőjével, aki még egy kis erőszakot is belevitt, nehogy községe szégyenbe kerüljön, növendék nélkül maradjon.

Így szorult háttérbe 220 öreglaki iskolás érdeke községtekintélyi szempontból. A 3. pontra jelentem, ha ott ált. iskolát és tanítói lakásokat szerveznének, a népi szervek ahhoz állnának. Nem nagy rokonszenvvel vannak a gazd[asági]. isk[olá].-hoz sikkasztás és a régi kastélyi életet megvalósítani akaró jelenségek miatt.

Az épület állapota kielégítő. Tudnánk használni.”⁴⁵

A kastély falai között később leányotthont, majd diákotthont és konyhát rendeztek be, jelenleg üres.

A tanácsrendszertől az 1990-es rendszerváltoztatásig: források 1950 és 1990 között

A kastély- és kúriatörténetek kutatói számára a tanácskorszak időszakára nézvést a levéltári kútfők mellett információdús forrást jelentenek a korabeli megyei napilapok (Somogy esetében a *Somogyi Néplap*) cikkei, s sok esetben az *oral history*, valamint az épületeket jelenleg birtokló, használó szervezetek, intézmények, magánszemélyek gyűjtései is segítséget nyújthatnak. Az alábbiakban a téma szempontjából releváns, eddig feltárt tanácsi iratokból mutatunk be ízelítőt.

1950-ben a tanácsok felállításával új időszak kezdődött hazánk közigazgatásának történetében, s ezt rányomta bélyegét a kastélyok és kúriák sorsára is. Kitűnően példázzák a megváltozott viszonyokat az alábbi, a *Somogyi Néplap* egy 1951. évi számából vett, programadónak is beillő sorok:

„Nágocsi Szabadság Termelőszövetkezet. Ez áll egy díszkapunak beillő hatalmas táblán a Zichy grófék egykori kastélyának parkfelőli bejáratánál. Már az első pillantás az udvarra, a nagy vörös csillag a homlokzaton elárulja, hogy ebben a kastélyban megváltozott az élet.

| ⁴⁵ Tanfelügyelőség 2720/1949.

Nem a grófok és a bárók dőzsölését, hanem az egyszerű, szorgos emberek mindennapi munkájának gyümölcsét, eredményét lehet látni.⁴⁶

S hogy egy konkrét példát is hozunk: 1950-ben Mernye község „népi demokratikus szervei” kérelmezték, hogy a községben álló egykori piarista jószágkormányzói kastélyt juttassák a számukra. Az iratban szerepelnek az alábbi, szintén korjellemző sorok:

„A kastély cca. 26 szobás, a község központjában fekszik, a község kulturális fejlődését igen hatékonyan elősegítené... Ezzel az intézkedéssel [tudniillik a kastély átadásával] Somogy vármegye egyik kultúrában és fejlődésben elmaradt községének adnák meg a lehetőséget a korlátlan fejlődésre és a régi Somogy egy, a feudális világból visszamaradt sebet orvosolnák, ha a fejlődés szervezeteit ott helyeznék el, ahol eddig a tudatos ködösítésnek, elnyomásnak fellegvára volt; a piarista rendházban.”⁴⁷

A kastélyban később évtizedeken át az általános iskola működött, jelenleg üresen áll. A Közoktatásügyi Minisztérium 1951 júliusában az iskolahálózat fejlesztése céljából felmérést készített a tulajdonában lévő kastélyokról.⁴⁸ Somogy megye esetében nyolc épületről kértek információkat: a kastélyosdombói Erdődy-, a berzencei Festetics-, az iharosberényi Inkey-, a nagyberki Vigyázó-, a toponári Festetics-, a somogyvári Széchényi-, a somogyzsitfa-szőcsénypusztai Véssey-, valamint a kötcsei Sárközy-kastélyról, illetve kúriáról. A minisztérium a következő szempontokat határozta meg a jelentések elkészítéséhez:

1. Ki használja (iskola, tszcs, lakás stb.) és milyen mértékben?
2. Szobák száma, nagysága.
3. Hogy van kihasználva, van-e üres helyisége?
4. Milyen mellékhelyisége van (fürdőszoba, vécé stb.)?
5. Milyen állapotban van (renoválás szükséges-e, ha igen, kb. milyen összeget igényel)?
6. Van-e valamilyen célja a tanácsnak a kastéllyal?
7. Javaslatot tudnak-e tenni, hogy mire lehetne felhasználni?

A felterjesztett adatok szerint a szőcsénypusztai kastélyt nem a Közoktatásügyi Minisztériumnak juttatták, a berzencei épületet pedig 1950-ben át kellett adni az Államvédelmi Hatóságnak. A többi felsorolt egykori nemesi épület kapcsán az őket használó iskolák szolgáltatták a kért adatokat. Kötcse, Somogyvár, Toponár és Kastélyosdombó esetében az ott álló épületeket teljes egészében az iskola használta (még ha voltak is üres helyiségek), míg Iharosberényben a tano-da az erdőigazgatósággal osztozott az épületen, Nagyberki pedig ékes példa arra, hogy egy hatalmas kastélyépületet nem tudott egymaga kihasználni az iskola, így helyiséget kapott benne a helyi úttörőszervezet és a Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ) alapszervezete is. Volt benne továbbá altiszti lakás, gabonaraktár, konyha és éléskamra, de üres szobákkal is bírt.

⁴⁶ GÁBORHELYI 1951: 2.

⁴⁷ SMT Műv. O. 1223-13/M/1951.

⁴⁸ SMT Műv. O. 1021-5/1951.

6. kép. Az ihárosberényi Inkey-kastély (Forrás: MNL SVL XV. 35)

A fentebbi bekezdésben említett, az iskola és az erdőigazgatóság közös használatában állott ihárosberényi kastély esete eklatáns példa a „békétlen egymás mellett élésre”, a nem egymás mellé való intézmények elhelyezésére. 1952-ben a tanoda igazgatója panasszal fordult a megyei tanács oktatási szakigazgatási szerve felé, amelyben siralmas képet festett az előállt helyzetről.

„Lassan azt vettük észre, hogy mindig több és több helyiségbe beköltözik [az Erdőigazgatóság] és az összes mellékhelyiségeket elfoglalta. Az iskola számára fenntartott melléképület (faház) egyik helyiségét az iskola igazgatójának tudta nélkül elfalazta raktárnak. Megtiltotta, hogy az iskola által létesített kútból vizet hordhassanak az itt lakó nevelők.

Egyik óráról a másikra megtiltotta az ő üzemi konyhájukon étkező nevelők étkezését. Így az egyik kartársnőnk 3 hétig koszt nélkül maradt.

A padlás egy részét is használják s ezzel a tanítást állandóan zavarják, amikor tanítási idő alatt járnak a padláson. Az udvaron való labdarúgással már több ablakot betörték s azt a mai napig sem csináltatták meg.

Egészségügyi szempontból sem helyes, hogy az iskolától 100-200 m-re istállók legyenek és hatalmas trágyadombok.”⁴⁹

A borzalmas helyzet 1954-ben oldódott meg, amikor az iskola megkapta a teljes kastélyt, s mind a mai napig használja azt.

⁴⁹ SMT Műv. O. 201-46/1953.

1954-ben az Oktatásügyi Minisztérium felszólította a megyei tanácsok oktatási osztályait, hogy készítsenek részletes kimutatást a közigazgatási területükön álló, s a minisztérium tulajdonában lévő kastélyépületekről. Somogy vonatkozásában 37 épületről (egy részük nem kastély, illetve kúria) ad hírt a forrás, amely a használat céljára, az állapotra, valamint a további tervekre tér ki.⁵⁰ A kimutatásban szereplő épületek közül több már 1946 óta iskolaként szolgált, de akad olyan is, amely egy későbbi esztendőben kapott oktatási célokat. Arra is találunk példát, hogy nem kizárólag a tanoda használt egy teljes épületet, hanem megosztva kapta meg valamely más szervvel (pl. a helyi MDP-szervezet, földműves-szövetkezet, vállalat), avagy az iskola mellett abban helyezték el a nevelői lakást, a kultúrotthont, egyes helyiségeit raktárnak használták. Az épületek állapota széles skálán mozog: a jótól a felújítandón-javítandón át a romosig. A további tervek között a legtöbb esetben — ahol szükségesnek mutatkozik, ott a felújítás, tatarozás után — az oktatási funkció megőrzése, esetleges kibővítése szerepel. Kirívó példa a rossz állapotúként megjelölt balatonkeresztúri Festetics-kastély esete, amelyet a földműves-szövetkezet, a Betonútépítő Vállalat és az iskola közösen használt, s a lebontását javasolták, hogy az így nyert építőanyagból felépülhessen az új iskolaépület. 1954-ben a Somogyi Néplap tudósított arról, hogy az épületet műemlékké nyilvánították. „Érdekes, ez eddig nem jutott eszükbe. Az iskolával pedig maradt minden a régiben. Pedig szüksége van rá a községnek. A balatonkeresztúriak végre tiszta képet akarnak látni. A Megyei Építési és Oktatási Osztálytól várják a választ: megkapják-e a keresztúri gyerekek a kastélyt iskolának, vagy pedig kihasználatlanul, műemlékként marad meg az utókor számára?!” — fakadt ki a cikkíró.⁵¹ A kastély végül megmenekült: nem bontották le, de iskola sem lett belőle, felújítás után az 1960-as évek közepén turistaszállót rendeztek be a falai között, s idegenforgalmi funkcióját a mai napig őrzi.

A kastélyiskolák az évtizedek előrehaladtával elavultak, nem feleltek meg a korszerűsödő oktatás kívánalmainak, így az 1970-es évektől több kastélyépület megürült, amikor az adott település új iskolát kapott. Ezt két, egymással össze nem vethető, de a tendenciát ékesen példázó számadattal támaszthatjuk alá: 1969-ben 29 kastélyiskolát számláltak össze a megyében, 1988-ban mindösszesen 7 műemléki kastély- vagy kúriaépületben működött tanoda. Megemlítendő, hogy teljesen nem „koptak ki” a kastélyiskolák, többek között Hetes, Somogyvár, Balatonszemes, Iharosberény, Osztopán kastélyaiban a mai napig oktatási-nevelési intézmény működik.

1959-ben készült a megyei tanács építési osztályán egy, az egész megyére kiterjedő kimutatás, amely tartalmazza a kastélyok és kúriák üzemeltetőjének, illetve kezelőjének nevét, a betöltött funkciót, az alapterületet, a szintek és a szobák számát, az épület állapotát, a lehetséges felhasználási módot, valamint a műemléki védettségre vonatkozó információt.⁵² A dokumentum összesen 112 épületről ad hírt. Az üzemeltetők és a kezelők (néhány esetben a kettő eltért egymástól) között szerepel többek között minisztérium, tanács, vállalat, tévesz, állami gazdaság. A funkciók is megoszlást mutatnak, s gyakran vegyesen fordulnak elő: iskola, kórház, szociális otthon, iroda, raktár a leggyakoribbak, de előfordul múzeum, kultúrház, munkásszállás is. Az iharosi, a patosfai, a barcs-középrigóci, a barcs-belcsapusztai és a kőkúti épület

⁵⁰ SMT Műv. Osztály 201-48/1954.

⁵¹ VINCÉNÉ 1954: 3.

⁵² Móricz-gyűjtemény. Kimutatás kastélyokról, 1959.

esetében írnak kihasználatlanságról, de hasznosítási tervként az elsónél szülő- és gyermekotthon, a másodiknál kultúrház, bölcsődét és óvodát, a harmadiknál gyermekkórházat, a negyediknél bölcsődét és napközi otthont, az utolsónál pedig szociális otthont jelöltek meg. A legtöbb épület felhasználásának jellegét nem tervezték megváltoztatni.

Öt esztendővel később, 1964-ben felsőbb utasításra ismét felmérés készült a kastélyokról és kastély jellegű épületekről.⁵³ A táblázatos kimutatás 137 épületet sorol fel,⁵⁴ s megadja azok címét, hasznosítási módját és az üzemeltető szervezet nevét. A felmérés apropóját az adta, hogy a harmadik ötéves tervbe (1966–1970) belefoglalják, mely kastélyok és kastély jellegű épületek funkcióját kell megváltoztatni, esetlegesen mely építményeket javasolják lebontani. Az előterjesztés 23 épület tervezett sorsáról számol be részletesen, amelyek közül a patosfai, a vízvár-zsifapusztai, a balatonlelle (Álgya-Papp-kúria), a kaposmérői és a szentgáloskéri (Svastics-Kladnigg-kastély) kastélyokat, illetve kúriákat javasolta lebontásra romos állapotuk miatt. Öt épületet művelődési (Balatonboglár, Somogyfajsz, Háromfa, Tab, a kaposvári Rómavilla), hatot egészségügyi (Csokonyavisonta, Iharos, Somogytúr-Berencsepuszt, Patalom, Kadarkút-Vótapuszta, Böhönye), négyet idegenforgalmi (Balatonszentgyörgy-Battyánpuszta, Szőlőskislak, Kaposújlak-Szarkavár, Nagyatád) célra jelöltek ki, további egy-egy kastélyt pedig a Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) táborozási helyszínének (Nagyatád-Barapuszta), a Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT) üdülőjének (Kiskorpád), illetve lakásnak (Büssü) kívántak felhasználni. A balatonlelle Álgya-Papp-kúriáról például így írtak: „1820-ban épült klasszicista műemlék, mely a műemlékjegyzékben szerepel. A járási vb. vezetők véleménye szerint mint műemléki épület kultúrház céljára nem megfelelő, átalakítani pedig úgy nem lehet, hogy a műemléki jellege is megmaradjon. Állapota nagyon rossz, ezért — terveik szerint — a lebontását javasolták, mivel a tetőszerkezete, nyílászárói, padozata teljesen rossz. Helyére köfa-ból⁵⁵ új kultúrház építenének.”⁵⁶ Az épület a felsorolásban szereplő többivel együtt elkerülte a lebontást, ellenben a tervezett funkciókat sem sikerült a legtöbb említett kastélynak és kúriának biztosítani.

A kimutatásban szereplő 137 kastély és kúria közül 61-et a községi, megyei vagy fővárosi tanács egyedül vagy más szervvel (főként a helyi tsz-szel) közösen kezelt és használt, 25 állami gazdasági, 24 minisztériumi (16 a Művelődésügyi, 7 az Egészségügyi, egy pedig a Földművelésügyi Minisztérium), 18 termelőszövetkezeti használatban volt (néhány esetben közösen a községi tanáccsal). További hetet valamely erdőgazdasági, erdőigazgatósági szerv használt, két épület esetében nem adták meg a kezelőt, a fennmaradó hat pedig egyéb szerv, közület (SZOT, idegenforgalmi hivatal, Magyar Szocialista Munkáspárt, malomipari vállalat, földműves-szövetkezet, kórház) használatában állt.

A kastély- és kúriaépületek hasznosításuk alapján három csoportba sorolhatók: kedvező, elfogadható és kedvezőtlen felhasználású épületekről beszélhetünk.⁵⁷ A kedvezőtlen jelzőt az üresen, gazdátlanul álló, illetve az olyan vegyes rendeltetésű épületek kapták, amelyekben „részben korszerűtlen, zsúfolt lakások, magtárak, raktárak vannak”. Ezen objektumokat

⁵³ SMT VB jkv. és előterj. 1964. július 28-i ülés előterjesztései.

⁵⁴ A forrás a felmért épületek számát 138-ban adja meg, ám a táblázat jellegű kimutatás egy elírásának köszönhető ez a szám.

⁵⁵ Köfa: községfejlesztési alap.

⁵⁶ SMT VB jkv. és előterj. 1964. július 28-i ülés előterjesztései.

⁵⁷ L. SZABÓ 1978: 99–100.

a használók — anyagi okok vagy érdektelenség miatt — nem voltak képesek, illetve nem akarták karbantartani, felújítani. Elfogadható felhasználásának nevezhetők azon kastélyok és kúriák, amelyekben hivatalok, iskolák, egyéb intézmények nyertek elhelyezést. A kedvező használati módok között egészségügyi, népművelési, üdülési, idegenforgalmi, muzeális célokat sorolhatunk fel. Az 1976-os megyei műemlékjegyzék az akkor összeírt 31 védett kastély és kúria közül mindösszesen tíz épület esetében nevezi a hasznosítást megfelelőnek.⁵⁸ L. Szabó Tünde 1978-as írásában a hasznosításuk alapján a védett kastélyok és kúriák 15%-át sorolja a kedvezőtlen (például a babócsai Somssich-kastély, a kőröshegyi Somssich-kastély), 49%-át az elfogadható (többek között a balatonboglári Bárány-kúria, a balatonszemesi Hunyady-kastély a berzencei Festetics-kastély), 36%-át pedig a kedvező (példának okáért az ádándi Csapody-kastély, a balatonkeresztúri Festetics-kastély, a zalai Zichy-kúria, a marcali Széchenyi-kastély) kategóriába — s hangsúlyozza, hogy ezek a számok csak a védett épületek állapotát tükrözik. A védelem alatt nem álló kastélyok és kúriák esetében a megoszlás 60, 30 és 10%.⁵⁹

A tíz esztendővel későbbi, a kastélyhasznosítási program megvalósulásáról készített beszámoló az 56 védett (műemléki, illetve műemléki jellegű) kastély- és kúriaépület közül hét hasznosítását sorolja a kedvezőtlen, 25-ét az elfogadható, 19-ét a kedvező kategóriába, öt esetében pedig a tervezett hasznosítást kedvezőnek ítéli meg.⁶⁰ Ha a fentebbi bekezdésben megnevezett épületeket vizsgáljuk meg, azt tapasztaljuk, hogy az orvosi rendelőnek és lakásoknak helyet biztosító babócsai Somssich-kastély az elfogadható kategóriába került, a kőröshegyi Széchenyi-kastély szállodává történő átalakítása folyamatban volt (azonban nem készült el), a balatonboglári Bárány-kúria a Boglárlellei Állami Gazdaság vendégházaként funkcionált kedvező hasznosításban, az ádándi Csapody- és a marcali Széchenyi-kastély az elfogadható csoportba csúszott vissza.

Az 1988-as megyei tanácsi előterjesztésben a védett kastélyok és kúriák állapotát is megadták. Jó állapotúnak 51, közepesnek 20, rossznak 11 épületet tekintettek, a csombárdi Pongrácz-kúria, a fonó-gázlópusztai Festetics-kastély, a hencsei Márffy-kúria esetében a „félkészben áll”, a segesdi Széchenyi-kastély esetében pedig „felújítás alatt” megjegyzés szerepel.

Szintén 1988-ban a Somogy Megyei Tanács úgy határozott, hogy a Kaposvári Tervező és Vállalkozó Kiszövetkezettel felmérést készített a műemlékjegyzékben nem szereplő, nem védett somogyi kastélyokról és kúriákról. A munka elvégzéséhez 86 tételből álló listát állítottak össze ezen épületekről. Így tehát — a műemléki védettség alatt álló épületekkel együtt — Somogyban 1988-ban összesen 142 kastélyt és kúriát tartottak számon.

S hogy kitekintsünk a számadatok terén a közelmúltra is: Fábíán Éva megyei főépítész a 2016. május 27-i közgyűlésre összeállított beszámolója⁶¹ a megye 57 műemléki védelem alatt álló kastélya és kúriája közül 12 épületet ír le pusztulóként, egyet romként (barcs-belcsapusztai Kremsier-kastély), öt pedig felújítás, fejlesztés alatt állt. A védett somogyi kastélyállomány 55%-a ekkor jó állapotú volt.

Visszatérve az 1988-as előterjesztésre, a kastélyok és kúriák kezelőiről is képet kaphatunk. Számos épület állott ekkor a helyi tanácsok vagy gazdálkodó szervezetek (tévesz, állami gazda-

⁵⁸ L. SZABÓ — HORVÁTH 1976: 8.

⁵⁹ L. SZABÓ 1978: 99–101.

⁶⁰ SMT VB jkv. és előterj. 1988. július 5-i ülés előterjesztései.

⁶¹ Főépítési beszámoló, 2016.

7. kép. A barcs-belcsapusztai Kremsier-kastély. (Kiss Norbert Péter felvétele, 2017)

ság) kezelésében. Általánosságban elmondható, hogy a legmostohább sors ezen épületeknek jutott, hiszen egyik említett kezelő szerv sem tudta megfelelő módon kihasználni, karbantartani őket. Ahogy az előterjesztésben áll, a tanácsok lehetőségeit „nagyban korlátozza a pénzeszközök, a hasznosításra vállalkozók és a kivitelezők hiánya. Így a legjobb esetben a tanácsok csak a hatósági kötelezéseket tudták kiadni a legszükségesebb állagvédelmi munkákra. Ezek végrehajtása azonban általában akadozott. Több tanács szorgalmazta a megfelelő funkció és kezelő kiválasztását, de ez csak ritkán járt eredménnyel.”⁶² A másik kezelői kör, a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok hasonló cipőben jártak, „anyagi lehetőségeik általában szűkösek, nem szívesen vállalkoznak bizonytalan sorsú kastélyok felújítására. Előfordult, hogy mindent elkövettek annak érdekében, hogy megszabaduljanak kezelésükben lévő kastélyuktól.”⁶³

Pozitív példa is akad azonban: elkezdtek idegenforgalmi célokra átalakítani és használni az általuk kezelt kastélyokat és kúriákat, így például a Szentbalázi Surján Völgye Mgtsz. kastélyszállót nyitott a gálosfai Festetics-kúriában, a Balatonboglári Állami Gazdaság pedig vendégházat rendezett be a balatonboglári Gaál- (korábban Bárány-)kúriában. Ellenpéldaként felhozható többek között a mikei Somssich-, a kercseligeti Maár-, a barcs-somogytarnócai Széchenyi- vagy a barcs-belcsapusztai Kremsier-kastély, amelyeket nem tudtak kihasználni a tanácsok vagy a gazdálkodó szervek, sorsuk a fokozatos pusztulás, az utolsónak ma már csak a falai állanak.

⁶² SMT VB jkv. és előterj. 1988. július 5-i ülés előterjesztései.

⁶³ SMT VB jkv. és előterj. 1988. július 5-i ülés előterjesztései.

8. kép. Az iharosi Inkey-kastély. (Forrás: MNL SVL XV. 34)

Érdekes és fontos, az egész országra kiterjedő momentuma a kastélytörténetnek az 1980-as évek elején induló úgynevezett kastélyprogram, amely a veszélyeztetett, üres, kedvezőtlen funkciójú épületek megmentését tűzte ki céljául. „A Kormány Gazdasági Bizottsága az Országos Műemléki Felügyelőség előterjesztésére 1981. szeptember 12-én határozatot hozott a kastélyállomány helyzetének javítására, a veszélyeztetett kastélyok megmentésére. 1982–86 között 140 épület részesült e program keretében összesen 240 millió Ft anyagi támogatásban. 1987 végéig 30 épület helyreállítása fejeződött be országosan” — áll az előterjesztésben.⁶⁴ Somogy megyére vonatkoztatva, 1982–1987 között 11 kastély felújítására, megmentésére biztosítottak a keretből 15 millió forintnyi támogatást, amelyből helyreállították a csombárdi Pongrácz-, a hencsei Márfy- és a bolhási Tallián-kúriát, valamint a kisasszondi Sárközy-, a fonó-gázlópusztai Festetics-és a gálosfai Festetics-kastélyt. A fent jelzett időszakban újabb 24 somogyi kastélyt és kúriát vontak védelem alá. 1985-ben kastélypályázatot írt ki a Somogy Megyei Tanács négy kedvezőtlen hasznosítású kastély (az edde-alsóbogátpusztai, az edde-felsőbogátpusztai, a kőröshegyi és a gyugyi kastély) megmentésére. A pályázatok elbírálása után a két bogáti, valamint a kőröshegyi kastélyok kiviteli terve el is készült, azonban a felújítás, helyreállítás nem indult meg.

Szót kell ejteni végül azokról a kastélyokról és kúriákról is, amelyek ma már nem állanak. Ezek száma egyelőre megbecsülhetetlen, a kutatás előrehaladtával egyre többről kerül elő adat. A legkiemelkedőbb példa az iharosi Inkey-kastély esete, amellyel a kezelő és fenntartó szervek mondhatni „pingpongoztak”: az állami gazdaság magtárának adott helyet, később szociális otthonná tervezték átalakítani, aztán a helyi tanács kapta meg, amely lakásokat, óvodát, raktárakat alakított ki benne, majd visszakerült a földművelésügyi tárcához, amely mezőgazdasági szakiskolát tervezett az épületben, 1967-től varrodát működtettek benne. Végül 1977-ben lebontották — vagy ahogy a *Somogyi Néplap* cikkében szerepel: „felrobbantották”.⁶⁵ „A község

⁶⁴ MNL SVL SMT VB. jkv. és előterj. 1988. július 5-i ülés előterjesztései.

⁶⁵ SN, 1977. április 22.

vezetői már évtizedek óta mindent megpróbáltak, hogy a több mint harminc helyiségből álló szép épületet megmentse az enyészettől, azonban egyetlen szervezet sem akadt, amely anyagi segítséggel is hozzájárult volna az értékes műemlék megóvásához. Ezért a mennyezet több helyen is beomlott, a földem, valamint a fából készült nyílászáró szerkezetek, a padló teljes egészében az úgynevezett könnyezőgomba martalékává váltak. Az Inkey-kastélyt ezért — a fertőzés további terjedésének megakadályozása céljából — meg kellett semmisíteni” — olvashatjuk az említett írásban.

Több hasonló sorsú épületről is tudunk: a somodori kastély bontási anyagából óvodát és sertéshizlaldát építettek;⁶⁶ a büssüi Gyulai Gaál-kastélyt, bár megmenthető lett volna, állítólag orosz tankok segítségével semmisítették meg, s a helyi szájhagyomány szerint kövei mai napig megtalálhatóak az akkori párt- és tanácsi vezetők házáinak, nyaralóinak épületeiben;⁶⁷ a somogyvámosi kastélyt a felújítás helyett lebontatták és anyagából iskola épült.⁶⁸ Ma már nem látható továbbá többek között a somogyárd-sörnyepusztai, a bakházai, a hács-béndekpusztai, a vése-martonpusztai kastély sem, s még folytathatnánk a sort.

Tanulságok

A fentebbiekben ékes példáit láttuk azoknak a nehézségeknek, amelyekkel a kastélytörténet kutatója találkozhat, s amelyek közül az egyik legalapvetőbb — a kútfők hiányos és töredékes volta mellett — a forrásokban szereplő épületek beazonosítása. A bemutatott jelentések, kimutatások sok esetben olyan épületeket neveznek kastélynak, amelyek a legkevésbé sem azok, máskor viszont valódi kastélyok és kúriák hiányoznak a felsorolásokból. Emellett a kutatás külön területét jelentenek azon épületek, amelyekről egyes források hírt adnak — azonban már nem léteznek.

Megállapítható, hogy az összes még álló és valaha létezett somogyi kastélyról és kúriáról nincs teljes lista, csak más-más szempontok szerint összeállított táblázatokat és kimutatásokat találtunk eddig a különböző levéltári irategyüttesekben. Egy mindenre kiterjedő Somogy megyei kastélykataszter összeállításához, valamint az egyes épületek második világháború utáni sorsának feltárásához és bemutatásához még csak a kezdeti lépéseket tettük meg, s ennek eddigi eredményeiről igyekezett jelen írás beszámolni.

⁶⁶ SN, 1958. szeptember 11.

⁶⁷ A megyei napilapban többször jelent meg cikk az épületről, például: STRUBL 1967: 6; BALASSA 1992: 5; BEKES 1994: 3.

⁶⁸ SMT Műv. O. 201-66/1953.

“Habent sua fata...”

*Stories and Sources of the Castles of Somogy County
from the Eighteenth to the Twentieth Century*

The author gives a taste of the results of his research into the history of the castles and mansions in Somogy county. He introduces the sources (documents in the archives, newspapers, books) he used during his research, and makes frequent reference to them.

The author writes about building and estate inventories which remain in the possession of the families that owned them, as well as personal documents, maps, military surveys and cadastral maps. He notes that the original plans of the castles and mansions of Somogy county have generally been lost, but that we can find some planning documents from the second half of the twentieth century.

The author writes in particular about sources from the period of the Hungarian Soviet Republic (1919), because at that time the authorities enacted a policy of land redistribution from large estates, including castles and mansions.

During the Second World War, military hospitals were established in these buildings, or they used them to quarter soldiers or refugees. We can find some documents about this in the archives.

The 1945 law on the abolition of the estates was a determining moment in the history castles and mansions in Hungary, because it entailed the confiscation of these buildings. Thereafter, the castles and mansions were used by various organizations (soviets, ministries, economic organizations), and we can find sources referencing the buildings in the papers of these organizations and in the newspapers.

Between the late 1940s and the 1980s, several lists of the castles and mansions of Somogy county were made, for a variety of purposes (education, hygiene, protection of monuments) which are remarkably informative, and so the author analyses them also.

Felhasznált irodalom

FORRÁSOK

Consc. variae, Ö.221.

Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Varmegyei Levéltára (a továbbiakban: MNL SVL) IV. 1. h. Somogy Varmegye Nemesi Közgyűlése és Albizottsága iratai. Összeírások (Conscriptiones), Conscriptioes variae. Ö.221. Gróf Festetics javainak összeírása, 1822.

Főispáni általános

MNL SVL IV. 401. b. Somogy vármegye főispánjának általános iratai. 1919. évi iktatókönyv; 27-2287/1919. és 72-3337/1919. iktatószámú iratok.

Csurgói fszb.

MNL SVL IV. 414. Csurgói járás főszolgabírája (főjegyzője) iratai. 2029/1919., 2254/1944. és 3098/1948. iktatószámú iratok.

Igali fszb.

MNL SVL MNL SVL IV. 415. b. Igali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) közigazgatási iratai. 2050/1919., 1779/1946. és 2679/1948. iktatószámú iratok.

Kvári fszb.

MNL SVL IV. 416. b. Kaposvári járás főszolgabírája (főjegyzője) közigazgatási iratai. 2423/1919., 1953/1946. és 3361/1948. iktatószámú iratok.

Natádi fszb.

MNL SVL IV. 420. a. Nagyatádi járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) közigazgatási iratai. 1708/1946. iktatószámú irat.

Tanfelügyelőség

MNL SVL VI. 501. b. Somogy vármegye tankerületi főigazgatójának iktatott általános iratai. 2720/1949. iktatószámú irat.

Festetics család iratai

MNL SVL XIII. 10. Festetics család toponári levéltára. A Festetics Lajosné halála után a toponári kastélyban lévő ingóságok összeírása és felosztása, 1818.

Kacskovics-Bánó család iratai

MNL SVL XIII. 17. Kacskovics-Bánó család iratai. Leltár az 1824-ben elhunyt özv. Svasatics Antalné szül. Tallián Magdolna után maradt javakról, 1824 után.

Móricz-gyűjtemény. Kimutatás kastélyokról, 1959.

MNL SVL XV. 29. Móricz Béla községtörténeti gyűjteménye. Kimutatás Somogy megye kastélyairól, 1959. november 17.

Fotógyűjtemény

MNL SML XV. 34. Fotógyűjtemény.

Képeslapgyűjtemény

MNL SML XV. 35. Képeslapok és levelezőlapok gyűjteménye.

Andrássy-gyűjtemény

MNL SVL XV. 44. Dr. Andrássy Antal főlevéltáros gyűjteménye. A Lengyeltóti járás főszolgabírájának 1919. szeptember 26-i jelentése a Magyarországi Tanácsköztársaság alatti eseményekről.

SMT Műv. O.

MNL SVL XXIII. 13. Somogy Megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztály iratai. 1021-5/1951., 1223-13/M/1951., 201-46/1953. sz. irat, 201-66/1953. és 201-48/1954. iktatószámú iratok.

SMT VB jkv. és előterj.

MNL SVL XXIII. 2. a. Somogy Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei és előterjesztései. Az 1964. július 28-i és az 1988. július 5-i ülések előterjesztései.

SZAKIRODALOM

BALASSA Tamás

1992 „Ez a Büssü olyan szép volt...” *Somogyi Hírlap*, november 18. 5.

BEKES József

1994 Szülőszoza az árokparton. *Somogyi Hírlap*, május 7. 3.

BARDOLY István

2015 A „falak is szenvednek”. Épület(sorsok) és kutató(sorsok) 1945–1963. *Művészettörténeti Értesítő*, 64. évf. 1. szám 69–73

DOBAI András

1983 *Somogy megye az első katonai felvétel idejében (1782–1785)*. Kaposvár: Somogy Megyei Levéltár.

Főépítési beszámoló

2016 Fábíán Éva megyei főépítész beszámolója a 2016. május 27-i közgyűlésre. Fábíán Éva megyei főépítész előterjesztése. <http://www.som-onkorm.hu/static/files/jegyzőkönyvek/20160527.pdf>

GÁBORHELYI Sándor

1951 „Szép jövedelem a szorgalmas munka gyümölcse”. *Somogyi Néplap*, október 10. 2.

KAPOSI Zoltán

1997 Földesúri épületek Somogyban a 18–19. században. In ÓDOR Imre et alii (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek. Rendi társadalom — polgári társadalom 9*. Debrecen: Hajnal István Kör — KLTE Történelmi Intézet Segédtudományi Tanácsék, 261–272.

2000 Földesúri épületek Somogyban a 18–19. században. In FISCHER Ferenc et al. (szerk.): *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*. Pécs: University Press, 321–343.

KELEMEN Elemér

1970 *Somogy megye művelődésügye a Tanácsköztársaság idején*. Kaposvár: Somogy Megyei Levéltár.

L. SZABÓ Tünde — HORVÁTH Ferenc

1976 *Somogy műemlékjegyzéke / Természetvédelmi területek a széptájú Somogyban*. Kaposvár: Somogy Megyei Levéltár.

L. SZABÓ Tünde

1978 A kastélyok hasznosítása Somogyban. *Somogy*. 8. évf. 2. szám. 97–103.

SN

1958 [szerző nélkül]: Építkezés Somodorban — önerőből. *Somogyi Néplap*, szeptember 11. 1.

1977 [szerző nélkül]: Egy kastély pusztulása. *Somogyi Néplap*, április 22. 8.

STRUBL Márta

1967 Intő példa. *Somogyi Néplap*, március 1. 6.

T. MÉREY Klára

2012 *A gróf Hunyady család Somogy megyei birtokainak leltára (1822)*. Kaposvár: Somogy Megyei Levéltár.

TÓTH Péter

1988 Somogy vármegye leírása 1812-ből. In KANYAR József (szerk.): *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 19*. Kaposvár: Somogy Megyei Levéltár, 41–93.

Vincéné

1954 Balatonkeresztúron hallottuk... *Somogyi Néplap*, július 31. 3.

Hunyadyak Somogyban. Adalékok a gróf kéthelyi Hunyady család somogyi történetéhez

Paréj-Farkas Katalin

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

— Történelemtudományi Doktori Iskola, PhD hallgató

Bevezetés

Tanulmányomban a gróf kéthelyi Hunyady család somogyi történetével foglalkozom. Munkám elsősorban ismertetésre, bemutatásra törekszik, illetve az eddig ismert adatok áttekintésére, kiegészítve mindezt saját gyűjtéssel, apróbb kutatási eredményekkel. Indítatásomnak magyarázata lehet, hogy az elmúlt évben hozzáférhetővé vált számomra egy plébániai iratanyag, melynek rendezése során került érdeklődésem középpontjába a Hunyady család. A 18. században alapított Somogy vármegyei Szólád község plébániájának anyagát áttekintve lettem figyelmes a grófi család egyházközségeket újtára indító és templomot építő munkásságára, mely idővel a Balaton közelsége révén összefonódott a helyi turizmus fellendítésével, és a balatoni fürdő kultúra alapjainak megteremtésével. A családtörténet helyi emlékezetben még fellelhető momentumai indítottak arra, hogy gazdaság- és agrártörténeti adatok mellett az egyháztörténeti és kultúrtörténeti vonatkozásokat is szem előtt tartva próbáljak választ adni a felmerülő kérdésekre, így többek között arra, hogy egy arisztokrata család mennyiben és milyen módon tudott hozzájárulni a helyi közösség kultúrájának kibontakozásához. Gazdaságuk fejlesztése mellett a birtokukhoz tartozó egyházközségek támogatása, a templomok megújítása, a kialakuló népiskolák és oktatás, valamint a helyi társadalom segítése azt engedte feltételezni, hogy a család szem előtt tarthatta felelősségét nemcsak földjei gazdaságos megművelése, de az ott élő emberek iránt is.

A rendelkezésre álló források és eddigi kutatások

A család többszáz éves története csak a 18. században kezdődik a tekintetes Somogy vármegyében, mivel ősi rezidenciájuk a Bars megyei Ürményben (Mojmírovce, Szlovákia) alakult ki, mintegy egy évszázaddal korábban, majd vásárlás révén jutottak hozzá a dél-dunántúli birtokokhoz, és hoztak létre uradalmat Kéthely, illetve Sárípuszta központtal. Kutatásom kezdetkor elsődleges célom, hogy az egykori szemesi központú birtokegységhez kapcsolódó emlékeket

és emlékezetet tárjam fel, ám mindez elválaszthatatlan volt attól, hogy Kéthely illetve Mesztegyő és a hozzá tartozó térség történetét is feltérképezsem.

A Hunyady családra vonatkozó legfontosabb szakirodalmi anyag a kiváló történész, T. Mérey Klára tollából látott napvilágot.¹ A település- ipar- és mezőgazdaság-történet terén egyaránt maradandót alkotó kutató munkáiban napvilágra kerül a somogyi Hunyady-uradalom, melynek fókuszában — jelentőségét tekintve érthető módon — a kéthelyi uradalom áll, ám értékes adatokat nyújt a szemesi birtokokra vonatkozólag is. Az elsősorban az uradalom jobbágyságának, illetve parasztságának történetét taglaló munkái között kifejezetten értékes egy 1822-ből származó leltár,² mely a központtól távolabb eső Balaton-parti településekre vonatkozóan is adattal szolgál. Az elismert történésznek alkalma volt a Nyitrához közeli Ürmény uradalmának fennmaradt iratanyagát tanulmányozni, melyben a 18–19. századi időszakot tekintve a somogyi uradalomra vonatkozólag terjedelmes anyaggal találkozott. A Magyarországon fellelhető családi levéltári anyag sajnos elenyésző. A második világháború pusztításai, illetve az 1956-os forradalom során az Országos Levéltár épületében keletkezett sérülések a Hunyady-levéltár megsemmisülését jelentették, így lényegében forrásértékű hagyatékkal nem számolhatunk, csupán pár szál iratot őriz a Magyar Nemzeti Levéltár Országos és Somogy Vármegyei Levéltára. Így kerültek előtérbe a család által patronált plébániák forrásai, melyek egyrészt az adott községekhez, illetve a Veszprémi Érseki Levéltárhoz vezettek. Itt elsősorban háztörténetek (Historia Domusok), vizitációs jegyzőkönyvek, illetve a szőládi plébánia teljes megmaradt iratanyagának átvizsgálása nyújtott némi kiindulópontot.

Mérey munkássága mellett helytörténeti munkákra is támaszkodhattam, és fordultam az egykori uradalmi központ felé, melyeknek sajátos egyháztörténeti arca is lassacskán kibontakozott. Kéthely³ és Mesztegyő⁴ települések monográfiái, valamint Szemes,⁵ Szárszó⁶ és Szőlád⁷ településtörténetei irányadó jellegűek, érintve benne a család történetét.

Megemlíthető számos tanulmány, mely a kiterjedt uradalom településeivel foglalkozik, itt csupán néhány említésére szorítok. A család történetéhez szervesen kapcsolódik Mesztegyő település, melynek páratlan temploma a török időköt követően a Hunyadyak jóvoltából épült újjá. Mind a templom, mind az ahhoz kapcsolódó rendház épülete kiemelten fontos; előbbi művészettörténeti szempontból jelentős, melynek szép áttekintését nyújtotta Lángi József, Horváth Alice és Knapp Éva.⁸ Emellett a Hunyadyaknak a balatoni turizmus fejlesztéséért tett lépéseit taglalja Kaposi Zoltán, a helytörténészek közül pedig Reóthy Ferenc és Stirling János munkássága kiemelkedő. Az itt felsorolt forrás és szakirodalmi anyag egyelőre kevés ahhoz, hogy átfogó következtetést, megállapítást vonhassuk le a Hunyady család somogyi történetére vonatkozóan, ám arra talán elegendő, hogy betekintést és ismertetést nyújtson a család és a helyi közösségek kapcsolatára vonatkozólag.

¹ T. MÉREY 1970: 411–456; T. MÉREY: 1975.

² T. MÉREY 2012.

³ BALLA—JANDRICS—KISS 1990.

⁴ G. JÁGER 2002; BODA—CSEH 2018; KÖVESDI 2003.

⁵ REÓTHY—STIRLING 1990.

⁶ ÁZSÓTH 1990.

⁷ STIRLING 1993.

⁸ Ebben a témában lásd az alábbi műveket a teljesség igénye nélkül: LÁNGI 1995; HORVÁTH 1995; KNAPP 2014.

A család eredete

Az erdélyi Hunyad megyéből származó Nagy András, aki Majthényi László budai prépost és szerémi püspök szolgálatában állt, 1607-ben kapott címeres nemesi levelet Rudolf királytól⁹ kiváló hadi érdemeiért.¹⁰ A családból elsőként fia, Ferenc, már szolgabíróként Somogy vármegye szolgálatában állt, de a család története először a felső-magyarországi Bars vármegyében bontakozott ki, ahol Nyitraszegen birtokadományt kapott, és idővel a család fiai jegyzői, alispáni, királyi táblai ülnök, illetve alországbíró és alnádori pozícióig vitték.

A somogyi kéthelyi ág kialakulása és felemelkedése a dinasztia-alapító Nagy András dédunokájától, a báróságot nyert Hunyady Antaltól eredeztethető, aki a somogyi uradalmakat lényegében megalapozta, s mindemellett a felmenők között a legnagyobb temlomépítettként szerepelt. A család a kéthelyi uradalmát a cseh eredetű Harrach családtól, nevezetesen Harrach Rajmundtól vásárolta meg,¹¹ és minden bizonnyal nem véletlen orientálódott erre a família, hiszen még bizonnyal élt az emléke a dianasztiaalapító Nagy Andrásnak, akinek felesége a térségben birtokos Fánchy család leszármazottja volt.¹² A Fánchy család leányágon rokonságba került a Sankó — egyes megnevezések szerint zsankóházi Zsankó — családdal,¹³ akitől a birtok a Harrach családhoz, majd a Hunyadyakhoz került. A Sankó család építette a kéthelyi templomot, a családi kriptájuk a templomban jelenleg is megtalálható.¹⁴

A Hunyady család ebben az időszakban egy időre bérbe adta somogyi birtokait Szily Ádám,¹⁵ Somogy vármegyei törvényszéki esküdtnak, aki 1761-től gazdálkodott a birtokon, ám halálával a bérletet visszavették, és pereskedés kezdődött az örökösök és a Hunyady család között.

A Hunyadyak az 1770-es évektől nagyobb hangsúlyt fektettek somogyi birtokaikra, ám a valóban jelentős családi központ minden bizonnyal még Ürmény volt.¹⁶ Idővel aztán kezdett felfejlődni Kéthely is, és a grófi, majd birodalmi grófi rangot szerzett Hunyady Nepomuk János időszaka következett, aki először a Hallerek közül választott magának feleséget Haller Erzsébet személyében, annak elhunya után pedig Pálffy Teréz grófnővel kötötte össze az életét. A há-

⁹ NAGY 1859: 193.

¹⁰ T. MÉREY 2012: 11.

¹¹ A leginkább Moson vármegyében birtokos Harrachok a Habsburg-hú osztrák családok egyikeként a hosszú háborús évszázadokban elnéptelenedett Magyarország ezen pontján jutottak birtokhoz, ám a kéthelyi uradalmakon gyorsan túladtak. Míg a birtok 1720-ban bizonyosan a Sankó családé, 1726-ban kerülhetett hozzájuk, és már 1727-ben el is adták a Hunyady családnak.

¹² Hunyady András felesége, Viszocsányi Borbála, akinek édesanyja Katalin, akinek ükapja, Fánchy László kapott birtokot Zsigmond királytól a 15. század legelején. NAGY 1859: 114; BOROVSZKY—SZIKLAY 1914: 618.

¹³ NAGY 1863: 50.

¹⁴ BALLA—JANDRICS—KISS 1990: 149.

¹⁵ T. MÉREY 1975: 7.

¹⁶ A Nyitrától háromórányi járásra található Ürmény (Mojmírovce) Vályi szerint elegyes magyar tót mezőváros, határa jól termő, és földesurai között a Hunyadyak szerepelnek, akik „hajdan” itt lakóhellyel rendelkeztek. VÁLYI 1799: 571. A reprezentatív Hunyady-kastély 1720-ban épült, majd egy évvel később a katolikus templom, a család kegyurasága alatt Szent László tiszteletére, bár említésre méltó, hogy a családban nagy tiszteletben álló, a barokk kor kiemelt szentje Nepomuki Szent János is kapott szobrot a településen. A kastély 1866-ban leégett, ezután klasszicista stílusban átépítették. Az uradalom a 19. században a mintagazdaság kiépítése mellett különösen a lótenyésztésben ért el kiemelkedő eredményeket. A Széchenyi István baráti köréhez tartozó Hunyady József (1773–1822) gróf — aki ürményi birtokán 1816-tól lóversenyeket rendezett — nagy hatással volt nemcsak a legnagyobb magyarra — aki aztán neki ajánlotta 1828-ban megjelent *Lovakrúl* című művét — hanem a Bécs melletti simmeringi lóversenyek megindítására is. VISZOTA 1910: 4.

zassági kapcsolatok révén is erősödött a család pozíciója a hazai, illetve a birodalmi arisztokrácia köreiben, hiszen Nepomuk János fia, az 1802-ben született József már egy Lichtenstein menyasszonnyal büszkélkedhetett, aki a bécsi udvar palotahölgye volt, és inkább Hunyady gróftól választotta, bár maga Széchenyi István is udvarolt neki.¹⁷

Az 1790-es években Vályi András szerint a családnak a Kéthely melletti Sárípusztán már szép kastélya van,¹⁸ és minden bizonnyal a környék vadászati, halászati adottságai is egyre vonzóbbá tették a térséget, így a Kéthely település központjában felépített „kis-kastély” mellett egy reprezentatívabb uradalmi központ is kiépülni látszik.

A család mintegy kétszáz éven keresztül a térség földbirtokosa. Mint gazdálkodó birtokos család a szőlő- és bortermelés, valamint az állattenyésztés terén kifejezetten modernizáló tendenciát követett, melyet a jobbágysággal történő súrlódások sem kerültek el. A kapitalizálódó nagybirtok igyekezett „bekebelezni” a közös használatú földek, rétek, legelők, irtásföldek némelyikét, illetve zsellérek telepítésével nehezítette a jobbágyok helyzetét.¹⁹ Mesztegyőn 1840-ben a katonaállítási rendelkezés megvalósítása — mely szerint sorshúzással döntik el, melyik fiatal fiút viszik katonának — zendülésbe torkollott,²⁰ ami aztán halálos áldozatokat is követelt.²¹

Kéthely, Mesztegyő, Szemes, Szólád

— *a családtörténet lenyomata az egyházi építkezésben*

A somogyi Hunyady-uradalom legmeghatározóbb települései Kéthely és Mesztegyő voltak, ám a 18. századi hazai újjáépítés lendületében a távoli szemesi uradalomra is irányult némi figyelem, ezzel együtt anyagi segítség, hiszen a faluszemesi templom helyreállítása, valamint a szőládi plébániaalapítás és -építés is erre az időre tehető.

A Sankó család által megépített, Szent Kozma és Damján titulusú kéthelyi templom a Hunyady család átépítése révén nyerte el mai formáját 1739-ben. A Szentháromság tiszteletére szentelt templomot jelentősen megnagyobbították, és barokk stílusban átépítették,²² így jelenleg is a Kaposvári Egyházmegye legnagyobb templomai közé tartozik. Bár a Kéthely mellett Sárípusztán kialakított családi rezidencia közelsége azt feltételezné, hogy ehhez a templomhoz kötődött leginkább a család, azonban mégsem ide, hanem a mesztegyői Nepomuki Szent János-templom kriptájába temetkeztek, amely templom különös ékszere a környéknek, a maga rejtekében a barokk élő lenyomata.²³

¹⁷ LAKTÓCZY 1884: 106.

¹⁸ VÁLYI 1799: 358.

¹⁹ T. MÉREY 1975: 65.

²⁰ G. JÁGER 2002: 66.

²¹ „...néhány ármányos vének bujtogató tüzelési jobban s jobban éleszték a fiatal indulat kitörését az elrejtve tartott balták vasvillák már kézben visszel fenyegetőztek. E jelenet s az utszán számosan csoportozott helybeli s vidéki népség, mellynek határozatlan mozdulataiból szándéka nem tudatott, siettették a tisztháznál felállított katonaságot a bíró házhoz hol lövés történné — nem tudni mely részről — a hatalom kar a parasztságot általános fegyver lövéssel, kard és dzsidával olly erősen támadta meg, hogy az inkább gyáván futott, mint ellenállást merészelné akart, e pillanat is bizonyosan nem számított mű a hely színén halva hagyott 6 férfit és 1 tizenhat éves lányt, sebesülve lettek vagy huszan kik közül még 5 elhalt.” Emlékirat 1850: 21–22.

²² Kéthely szócikk a Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár Sematizmusában.

²³ KNAPP 2014: 15.

A család mindvégig a katolikus hit elkötelezettjeként uradalmának több településén igyekezett méltó helyet biztosítani az istentiszteletek számára, így ismét használhatóvá tenni a török idők alatt megrongálódott, elhagyatott, romossá vált templomokat. Ez a tendencia jellemezte a kéthelyi ágat alapító Hunyady Antalt és fiát, Nepomuk Jánost is, akik a mesztegnyői templom építtetőivé váltak.

„A templom belseje a torony alatt levő nagy ajtón belépőt egyszerű és mégis méltóságos öt oltárával és díszítményeivel szent buzgóságra vonja. A két lépcsőn emelkedett főoltárt Nepomuki Szent János dicsőítését ábrázoló csinos kép díszíti, nagyszerű aranyozott szekrényét hat aranyozott gyertyatartó környezi. A mellékoltárokat, kettejét északról Szt. Ferencz és Szt. Erzsébet, délről a Boldogasszony fogantatása és Szt. Antal képei — Dorffmaister bécsi festész által készültek — ékesítik az öt oltárt körülvevő festések, a prédikálószekék [...] illő díszet adnak az egésznek. A karzat elég tágas, a zoltározó barátok székeivel ellátva, s egy négy változatú kis orgonával. [...] Sirboltja kettő van, egyik a karzat alatt, mi közönséges tisztesbeknek szolgált nyugalomul, a másik a főoltár alatt van, hová a szerzetesek tetemi takarítottak, s most a gróf Hunyady család sirboltja.”

Az idézett szöveg a Mesztegnyőn ma is fellelhető, 1850-ből származó, a helyi plébános által készített úgynevezett *Emlékirat*, mely a legkorábbi hiteles helyi forrásnak számít.²⁴

Az építtető Hunyady Antal 1746-ban adta ki a templom és a mellette felépítendő ferences kolostor alapítólevelét. Hunyady ugyanis a mariánus ferenceseket hívta a községbe, akik már korábban is ismerték a helyieket, hiszen 1725 óta éltek Somogyban, és Andocsról — ahol a kegytemplom gondozását bízták rájuk — jártak a térségbe kiszolgáltatni a szentségeket.

Sajátos tény a közösség és legfőképp a Hunyady család ezen generációjának kiemelt Nepomuki Szent János-tisztelete.²⁵ A barokk kedvelt szentje lett a mesztegnyői ferences rendház védőszentje is, amellett, hogy a templomot is az ő tiszteletére szentelték.

A Nagy Iván által közölt családfa Hunyady Antal egyik bátyját Györgyöt jezsuitaként szerepelteti,²⁶ aki a nagyszombati Collegium Rubrorum²⁷ neveltjeként, feltételezhetően szerzetesrendjének hagyományát — Nepomuki Szent János kultuszának a barokk pasztoráció páratlan szemléletességével és lélektani eszközeivel történő terjesztését²⁸ — saját családjában is útjára indította. Mindez feltételezés csupán, de akár ez is magyarázhatja, hogy a jezsuita testvéröccse, Antal, miért is adta egyetlen fiának keresztnévként a Nepomuk nevet is a János mellett,²⁹

²⁴ Emlékirat 1850: 5. Mesztegnyőn a második világháború során a frontátvonulás borzalmas károkat okozott, ekkor semmisültek meg az évszázados dokumentumok, köztük az eredeti Historia Domus is.

²⁵ Nepomuki Szent János kultuszának vizsgálatakor Tüskés Gábor és Knapp Éva megállapítja, hogy a 18. század közepétől a szent kultuszának terjesztésében a Habsburg-dinasztia háttérbe lépésével a világi arisztokrácia lép egyre inkább előtérbe, és bár csökkenő mértékben, de a század végéig betölti ezt a funkciót. TÜSKÉS—KNAPP 1988: 351.

²⁶ NAGY 1859: 193.

²⁷ A Nagyszombatban Lippay György prímás által létrehozott Collegium Generalét (általános szemináriumot) nevezték Collegium Rubrorumnak, mivel az itt tanuló növendékek vörös ruhát viseltek. HARDI 2001: 41.

²⁸ BÁLINT 2004.

²⁹ Itt kell megjegyeznünk, hogy a Nepomuk név keresztnévként a korabeli névadási szokások sajátossága. A napjainkban már igen ritkán felbukkanó férfinév Nepomuki Szent János tiszteletét követve a barokk kor népszerű nevének számított.

és nemcsak kegyuraságuk legnagyobb templomát, hanem a valamivel később épült szemesi uradalom plébániatemplomát, Szóládöt is ennek a szentnek ajánlották.³⁰

A ferences atyák mesztegnyői rendházába készült el — minden bizonnyal az egykori re-fektóriumba — az a festmény, mely a csehországi szent vértanúságát mutatja be, felidézve a gyónási titkot megőrző pap útját a mártíromságig.³¹ A képet ma a templom sekrestyéjében őrzik, és bár minden bizonnyal időszerű volna a restaurálása, bal oldalán még kivehető a lelki-atyjának gyónó királyné alakja, jobb oldalán pedig a búcsújáró helyre érkező Nepomuki János, aki Szűz Máriától kér megerősítést bekövetkező szenvedéseinek elviseléséhez. A kép alján a Hunyady—Haller-címerek láthatóak. Nemcsak a templom főoltára felett elhelyezett, a szent apoteózisát ábrázoló oltárkép, hanem a ferences atyák kolostorának étkezőjében kihelyezett „dorfmeisteri” mestermű is ékes példája lehet a Nepomuki-kultusz elmélyítésének, hiszen nem mellékesen az ő alakjával a papság misztériumát akarták ismét felemelni és megdicsőíteni.

A mesztegnyői barokk ékessége Dorfmeister többi oltárképe és mennyezeti freskója is. A templom építtetője és a ferences kolostor alapítója, Hunyady Antal, korábban a majki kamalduli szerzetesek rendházában tett alapítványt 1730-ban, így elképzelhető, hogy az ismeretség ekkor kezdődött Dorfmeisterrel, nem másnak, mint annak mestere, Maulbertsch révén, hiszen utóbbi készítette el a kamalduliak templomának mennyezetfreskóit.³² Mindenesetre akár jezsuita, akár bécsi vagy felvidéki kötődés által kerülhetek kapcsolatba a mesterrel, és adtak megbízást a templom mennyezeti freskóinak és oltárképeinek megfestésére, egyértelmű a család törekvése a szent cselekmények méltó környezetbe helyezésére.

Az építtető első feleségének, Haller Erzsébetnek arcvonásai fedezhetők fel a Szent Erzsébet-képen,³³ a templom főoltárképe Nepomuki Szent János apoteózisát ábrázolja,³⁴ de a Szent Antal-oltár festményét értelmezhetjük akár az apai tisztelet jeleként, melyet minden valószínűség szerint Hunyady Nepomuki János táplált a korán elhunyt édesapja, Hunyady Antal iránt.

Ezzel párhuzamosan a szemesi uradalom temploma Faluszemes (ma: Balatonszemes) községben szintén ebben az időben, 1750-re készült el. Bár a mesztegnyőin még 1756-ban is dolgoztak, a szemesi templom, mely Páduai Szent Antal tiszteletére lett szentelve, 1750-re teljesen készen állt, mikor az építtető már három éve az ürményi családi sírboltban nyugodott.³⁵ A romos szemesi uradalom templomát,³⁶ mely Árpád-kori alapokon nyugszik, Hunyady Antal beboltoztatta, faszindellyel fedette, a padlózatot feltöltés után egységesítette, valamint a jelenlegi templomtorony alapjait is az ő idejében rakták le.³⁷ Bár a szemesi templom napjainkra

³⁰ Szólád község templomát 1782-ben emelték, ám az angyalos főoltár már a késő barokk, cöfp stílus terméke, mely felett a Nepomuki Szent Jánost ábrázoló festménnyel együtt 1815-re datálható. (Lásd a Képmelléklet 5. képét.) VFL VIII. 31. II. 13. Pfeiffer János plébániatörténeti feljegyzései.

³¹ Lásd a Képmelléklet 1a, 1b, 1c, 1d képeit.

³² BOROS 1997: 208.

³³ LÁNGI 1995: 236. Lásd a Képmelléklet 2. képét.

³⁴ Lásd a Képmelléklet 3. képét.

³⁵ Emlékirat 1850: 3.

³⁶ „Templom régi formára boltra épült 12 öli hosszú 3 széles Toronnyal két harangal a födele fenyő sindöllel földve — A Templom beliül minden tekintetben nagy reparatiot kíván, a Segrestye ablakján vas gátér és rostély.” T. MÉREY 2012: 125.

³⁷ VFL VIII. 31. II. 13.b — Pfeiffer János plébániatörténeti jegyzetei.

barokk ruházatát már elhagyta³⁸ — hiszen a barokk oltárt a második világháború után elbontották —, titulusa még őrzi az újjáépítettő emlékét.

A szőládi templom, mely szintén Nepomuki Szent János tiszteletére lett szentelve, jóval később 1782-re nyerte el végleges formáját. Bár a plébánia alapítása még az apa, Hunyady Antal idejében, 1744-ben történt,³⁹ ekkor Hunyady még a reformátusok által használt faoratóriumot sajátította ki a katolikusok számára 1745 körül.⁴⁰ Ennek egyre romló állapota oda vezetett, hogy idővel az idelátogató püspöki vikárius be is csukatta.⁴¹ Az első plébános az 1760-as évek második felében töltötte be itt hivatalát, korábban itt is az andocsi ferencesek látták el a hívek lelki gondozását. A templom végül a fiú, Hunyady Nepomuk János alatt épült fel, bár berendezése már csak 1815-re készülhetett el.

A távoli szemesi uradalom templomai méreteikben elmaradnak talán az uradalom központjában fekvő kéthelyi illetve mesztegnyői templomoktól, így valószínűsíthetően jelentőségük elmaradt a központi településektől. Mindez a 19. század folyamán azonban megváltozni látszik, mivel különösen a század második felében egyre hangsúlyosabbá vált a térség a kiépülő vasútvonal és a lassan fejlődő balatoni turizmus révén.

Visszatérve Mesztegnyő történetéhez, II. József rendelete értelmében a helyi ferences közösség nem működhetett tovább, felsőbb folyamodványra Rumi Mihály atya maradhatott,⁴² aki a hívek lelkigondozását folytatta, bár Hunyady Nepomuk János fia, Hunyady József kísérletet tett a szerzetesek visszahelyeztetésére, ám mindez sikertelennek bizonyult. A kolostor visszaszerzésére a család szintén komoly erőfeszítéseket tett, és az egy ideig ispotályként is működő épületbe posztógyártókat, árokmetszőket, zselléreket telepített.

Szociális érzékenység — gondoskodás

A Hunyady családnak a helyi egyháztörténetben betöltött szerepét tovább kémlelve, és jelentőset lépve az időben, egy újabb rendtörténethez kell csatlakoznunk. Bár a források erre vonatkozólag is hiányosak, ám néhány adat felvillantásával a család, a helyi társadalom és a Vincés Nővérek kapcsolatának történetét árnyalhatjuk.

A Páli Szent Vincéről nevezett Irgalmas Nővérek közössége — ma Szeretet Leányai Társulat — az egyik legnépszerűbb, és szétszórásukig a legnépesebb női szerzetesrendként működött Magyarországon,⁴³ és az ország számos településére hívták őket az elemi népiskolákba

³⁸ A balatonszemesi templom barokk berendezésének emlékét csupán egy fénykép őrzi a templom bejáratánál (lásd a Képmelléklet 4. képét), noha a templom hajójában bal oldalt felfüggesztett Páduai Szent Antal-kép keretezésén még érzékelhető az egykori barokkos hatás.

³⁹ VFL VIII. 31. II. 13. Pfeiffer János plébániatörténeti feljegyzései. Szőlád község templomát 1782-ben emelték, a plébániaépület viszont 1752-ben épült Hunyady Antal jóvoltából.

⁴⁰ A szárszói és szőládi protestáns hívek irányában tanúsított csekély vallási türelmet támasztja alá az az eset, hogy Hunyady Antal gróf meghatalmazottja, Csányi Ferenc hajdúkkal üzette ki a szárszói és a szőládi református gyülekezet prédikátorait 1746 májusában, és még „javacskaikat” is az utcára szóratta. Gueth Gyula összefoglalásában Földvály László munkájából idéz. GUETH 1990: 272.

⁴¹ VFL VIII. 31. II. 13. Pfeiffer János plébániatörténeti feljegyzései.

⁴² Emlékirat 1850: 7.

⁴³ Az 1950-es szétszórásukkor a Vincés Nővérek közel 1500 taggal rendelkeztek Magyarországon, írja Gergely Jenő. GERGELY 1985: 18. Puskely Mária 1421 főre teszi a tagok számát. PUSKELY 1990: 127. A szétszórással

és a kialakuló óvodákba szolgálattételre.⁴⁴ A család felvidéki rezidenciáján, Ürményben is ők tanítottak a helyi elemi népiskolában, ideérkezésük 1874-re datálható,⁴⁵ Kéthely településre történő bevonulásuk pedig 1870-re esik, ezt alátámasztandó Hunyady Imréné Győry Felicitas grófnő szerződése a grazi tartományfőnöknővel, Leopoldine Brandisszal.⁴⁶

A Győry családból származó Felicitas grófnő nővére volt Győry Teréznek, aki a család nagyperkáta uradalmába hívta szintén a Vincés Nővéreket. Győry Teréz grófnőben ugyanúgy rendkívül elhivatott, mély vallásosságról tanúbizonyságot tevő, de a helyi közösséget is végtelesen pártfogó személyiség képe tárul elénk, aki fél évtized alatt megújította a római katolikus hitéletet Perkátán.⁴⁷ Különösen erős kapcsolatot ápolt több szerzetesrenddel, így a jezsuitákkal, lazaristákkal, domonkosokkal, a Sacré Coeur Nővérekkel, vagy éppen a Szent Ferenc fehér apácáival, ám kiemelkedő mindezek mellett közreműködése a budapesti jezsuita templom és rendház építésében, hiszen egy balesetből történő csodás megmenekülése következtében, fogadalmához híven és jelentős közreműködésével nem csupán kápolna, hanem templom épült a Mária utca sarkán.⁴⁸ Győry Teréz vallásos lelkülete, jótékonykodása, karitatív munkája közismert volt. Nemcsak hitbuzgalmi és szociális akciók kezdeményezőjeként ismerték, hanem Perkátán megindította a templomépítést és támogatta a Vincés Nővérek tevékenységét,⁴⁹ majd halála előtt sógorában, Hunyady Imrében látta a birtok körütekintő kormányzásának folytatását.

A Győry nővérek szociális érzékéről mind a visszaemlékezések, mind a Hunyady családi legendárium tanúskodik. Hunyady Imre a nagyanyját, Győry Felicitast a következőképp írja le:

„Nagyanyám egy rendkívüli asszony volt, ő szíve mélyéből szerette hazáját, annak népét és így maradt utolsó leheletéig. Minden nap, télen-nyáron, a templomba ment gyalog a reggeli misére, nem akart befogatni, nehogy a kocsis télen miatta fázzon — így mondta nagyanyám. Reggel 8-kor álltak már az udvarában a falu és a környék betegei, akik járni tudtak. Ezeket ő ápolta. [...] Délelőtt betegeket látogatott, egy nagy kosár volt a karján telerakva élelmiszerral, ruhával; többször vele mehettem és segitettem vinni a nehéz kosarat. Amint hazajött varrt és kötött a szegényeknek. Ő mindenütt, ahol csak volt kötött, a vonaton, a kocsin és amikor sétált. Egy kötőgépe is volt, hogy gyorsabban köthessen. Mindenütt karácsony táján tornyosultak a ládák telve nagyanyám kötött és varrt holmijával a szegényeknek és mindenütt december havában ezek szét lettek osztva a szegények

kapcsolatban más női szerzetesrendek esetében is eltérő adatokkal rendelkezünk, mindenesetre Páli Szent Vince leányai a hazai női szerzetességtörténet legnagyobb közössége volt 1950-ben. KOLTAY 2021: 71.

⁴⁴ A Vincés Nővérek történetéhez lásd: BOTTLIKNÉ KÁRÁSZ: 1998.

⁴⁵ BOROVSZKY—SZIKLAY 1914: 103.

⁴⁶ MSZKL II.06.03.44. — Kéthely iskola — 1870–1926. Szerződés Hunyady Imréné Győry Felicitas és Leopoldine Brandis aláírásával 1870. március (?) 1. dátummal.

⁴⁷ MATUSSNÉ LENDVAI 2010: 7.

⁴⁸ SZOKOL—SZÓNYI 2021: 346.

⁴⁹ MSZKL II.06.03.55 — Nagyperkáta leányiskola — 1878–1949. Bár a fennmaradt dokumentumok és azok lajstroma utal az időnként felmerülő támogatási nehézségekre, mely felvetette a nővérek távozásának gondolatát is, az anyagi bizonytalanságok ellenére jelenlétük mégis folyamatos maradt a községben a szétszóratásig. Bár Győry Teréz 1931-ben nem vállalta tovább az iskola fenntartásának költségeit, de az óvodanővér és a zárda fenntartását még biztosította. Proiszl Angela nővér, tartományfőnöknő levele Győry Teréz grófnőnek 1931. január 5-én.

közt egy szép ünnepély keretében. Ő mindenütt jelen volt. Nem csoda, hogy a nép elnevezte őt »a mi anyánknak«.⁵⁰

Úgy tűnik, a Győry lányok szociális érzékének nemcsak a Fejér megyei Perkáta, de a somogyi Kéthely, illetve Mesztegnyő is terepe lett. A Kéthelyen és Mesztegnyőn leányiskolát, utóbbi helységben óvodát is működtető Vincés Nővérek ellátásáról a Hunyady-uradalom gondoskodott. Sajnos a Vincés Nővérek levéltári anyagai között igen kevés maradt ránk ezzel kapcsolatban, az alapító szerződéseken kívül csupán leltárak mutatják hogy az uradalom nemcsak ellátást, hanem a használati tárgyak nagy részét is biztosította.⁵¹

A család hölgy tagjai közül említeni kell a szintén jelentős szociális érzékkel megáldott Hunyady Józsefné Caraman-Chimay Madeleine grófnőt. A belga származású arisztokrata igyekezett a kéthelyi zárda főnöknőjével kapcsolatot tartva a nővéreket és az iskolát mindennel ellátni. Az első világháború kezdetekor önkéntes ápolónőként a budapesti Dollner-klinikán teljesített szolgálatot, ahol egy beteg katona ápolásakor kapott feltehetően halálos fertőzést, így fiatalon elhunyt.⁵² A korán megözvegyült Hunyady József, IV. Károly bizalmasa, főudvarmestere, a kéthelyi uradalom örököse, képzett szakemberként maga irányította a birtok ügyeit, és ezzel együtt szociális intézkedések sorát is megvalósította, jobbítva a cselédség helyzetét,⁵³ illetve a „pusztai gyerekek” iskoláztatásának ügyét is szem előtt tartotta.⁵⁴

A Habsburg-udvar történetében elsőként magyar arisztokratáként főudvarmesterei pozíciót betöltő Hunyady József⁵⁵ erőteljes legitimizmusát, és IV. Károly irányába gyakorolt szolgálattételét érzékelteti — mely nemcsak az uralkodó visszatérési kísérletének előkészítésében játszott szerepében érhető tetten⁵⁶ —, hogy második feleségével, Bellgarde Gabriella grófnővel Madeirára is elkísérték a trónfosztott uralkodót, és igyekeztek támogatni a családot a király halála után is. A mindvégig legitimista gróf egyes vélemények szerint nem bocsátotta meg Horthynak, hogy elárulta a dinasztiát azzal, hogy nem ismerte el Károly király jogfolytonosságát. A gróf 1942-es halálát egyesek összefüggésbe hozzák a kormányzóval, mivel ez év februárjában Horthy magához rendelte, és nem sokkal később ezután váratlanul meghalt.

⁵⁰ Hunyady Imre levele a balatonberényi plébánosnak. Dokumentum a Hunyady család hagyatékából. Magángyűjtemény.

⁵¹ MSZKL II.06.03.44. — Kéthely iskola — 1870–1926. A Pauli szt. Vincéről nevezett irgalmas nővérek intézetében elemi iskolájában és magán kórházában. Leltár. 1926. IV.1.

⁵² „A héten eltemettünk Budapesten egy ragyogószépségű főrangú hölgyet, aki kötelességteljesítésének igazi hőse volt. Gróf Hunyady Józsefné a sebesültek ápolása közben szerzett betegségében meghalt: a szépség, a jóság megtestesülése az örök hazába költözött. A férje a csatatéren harcolt és ő a nemzet szent ügyéért itthon szenvedett mártíromságot. A belga származású, de lélekben magyar grófnő megérdemli, hogy levett kalappal álljunk meg sírja előtt. Az elmúlása hősi halál volt...” — írja 1915. január 3-i számában az „Élet, képes heti folyóirat”. *Élet*, 1915 (7. évf.) 1. szám, 22.

⁵³ G. JÁGER 2002; BODA—CSEH 2018: 119.

⁵⁴ KÖVESDI 2003: oldalszám nélkül.

⁵⁵ IFJ. BERTÉNYI 2008: 496.

⁵⁶ Ismeretlen személy 1920. április 6-án kelt levele Horthy Miklósnak. SZINAI—SZÜCS 1962: 17–18.

A Balatonért

A balatoni turizmus fellendítésében a családnak elvülhetetlen szerepe van. Bár az 1902-ben elhunyt Hunyady Imre, Győry Felicitás grófnő férje még inkább a lósport iránti vonzódásáról volt nevezetes, fia József, már a vitorlázás szenvedélyének hódolt, a szemesi Yacht Club alapítása is hozzá köthető.⁵⁷ A kéthelyi uradalmat jól működő agrárüzemmel fejlesztő Hunyady Imre épített először a családban balatoni nyaralót Berényben, és jó példát mutatva a fürdőközségeknek, családjával hosszú éveken át a nyarakat itt töltötte, gőzhajóján pedig a fürdővendégek kirándulásokat is tehettek a berényi gőzhajókikötőből. A Balaton közelsége léptette elő a szemesi uradalmat is, és vált a család számára egyre fontosabbá, hiszen nyaraikat gyakran töltötték itt, az évtizedek alatt egykori udvarházból kastéllá avanszált rezidencián.⁵⁸ Szemesen a hagyományosan mezőgazdasági termeléssel foglalkozó lakosság lassan új bevételi forrást fedezett fel a nyaranta ide érkező fürdővendégek sokaságában, Hunyady pedig, aki jelentős területekkel rendelkezett a parton, elkezdte a parcellázást. A vasút is motiválta a telkesítést, és az olcsó telekárak is vonzották a villaépítőket, akiknek körét — bár nem verték nagy dobra — alaposan megszürték, teret engedve a keresztény polgári-úri köröknek.⁵⁹ Szálloda építésével, a Fürdőegyesület megalakulásával,⁶⁰ a Casino tervével lendületet vett a szemesi társadalmi élet a gróf vigyázó tekintete alatt. Szemes jelentősége ezzel megnövekedett, sőt Hunyady Józsefné Bellagarde Gabriella grófnő kezdeményezésére a harmincas években külön plébánia jött létre Szemesen,⁶¹ leválasztva azt az egy és negyedóra járásnyira fekvő szőládi egyházközségről. Az új plébánia alapítását sok minden magyarázhatja, így a megnövekedett szemesi fürdővendégek száma, vagy a Hunyady család egyre gyakoribb nyári itt-tartózkodása.

A pusztító háború

A Hunyadyak hosszú somogyi történetének egy időre a második világháború vetett véget. Az 1942-ben elhunyt Hunyady József özvegye gyermekeivel a fővárosban tartózkodott a front átvonulásakor, és míg az édesanya a bombázások során elhunyt,⁶² két gyermeke László és Henriett életben maradt. A fiú 1946-ban hagyta el Magyarországot, húga 1948-ig a szemesi kastélyban élt, majd 1952-ben hagyta el hazáját, ám 1992-ben bekövetkezett halálakor Mesztegnyőn, a visszaállított családi sírboltban temették el. A rendszerváltást követően László fia, Hunyady József visszatért Magyarországra, és a visszaigényelt somogyi birtokainak egy részén gazdálkodásba kezdett.

⁵⁷ KAPOSÍ 2021: 9.

⁵⁸ T. Mérey Klára által közölt 1822-es leltárban a később kastélyként emlegetett szemesi uradalmi épületet az uraság kúriájának nevezik négy szobájával, bolthajtásos pitvarával. T. MÉREY 2012: 120.

⁵⁹ STIRLING 1990: 234.

⁶⁰ Jegyzőkönyv. Felvétel Faluszemesen az alakulandó fürdőegyesület előértekezletéről. 1908. évi augusztus hó 20-án. REÓTHY—STIRLING 1990: 238.

⁶¹ Visitaciones Canonicae — VFL I.1.8 — 41.1941. Distr. Balatonszemes. „Balatonszemes község és a plébánia keletkezésének rövid története” 4.

⁶² Kéthely központjában a második világháború áldozatainak emlékművén Hunyady Józsefné Bellegarde Gabriella grófnő neve is szerepel.

A Kéthely melletti gyönyörű sáripusztai kastély, amelyet Hunyady József építtetett át, neobarokk arcát 1912 és 1920 között nyerte el,⁶³ és vált ezzel még reprezentatívabbá; sajnos napjainkban egyre rosszabb állapotba kerül. A kastélyban 1944-ben a Rókus Kórház egyik osztálya rendezkedett be, majd decemberben elmenekültek, és a pápai ejtőernyős zászlóalj vert itt tanyát. Az 1944 decembere és 1945 márciusa között folyton mozgó frontvonal lehetetlenné tette, hogy a kastély épségben átvészelve a háborút. A család felbecsülhetetlen értékű műkinccsei néhány szobában lettek összezsúfolva, majd a százados átadta a kéthelyi plébánosnak, megmentve lényegében a német elrablástól. A történetet Bárczy János katonatiszt emlékezéséből megismerve azonban arra már nem derül fény, hogy a kéthelyi zárda, illetve kápolna alagsorából hová kerültek az értékes műtárgyak.⁶⁴ Az uradalom települései körül különösen Mesztegynyő és Kéthely, de Szemes, Szárszó és Szólád szintén komoly megpróbáltatásokat élt át a háború alatt, bár utóbbi három településre vonatkozólag kevés adatunk van.⁶⁵ A Balatonra mint természeti akadályra épülő, és a Dél-Dunántúlt átszelő védelmi vonal, a Margit-vonal jelentősége, Ausztria és a dunántúli ipari üzemek, bányavidékek védelme miatt egyre nagyobb hangsúlyt kapott, az uradalom falvait pedig éppen ez a sáv szelte ketté. Kéthely és Mesztegynyő települések erőteljesen érintettek váltak a harci cselekmények során, utóbbi településen 1944 decemberétől úrrá lett félelem, ami a lakosság menekülését idézte elő a szőlőhegyekbe, ám ez különösebb védelmet nem biztosított, mivel a német—szovjet arcvonal a községtől nyugatra fekvő szőlőhegy gerincén húzódott végig.⁶⁶ Így hatalmas pusztítást nemcsak a frontvonalba került települések szenvedtek el, hanem a közelbe menekült lakosság is óriási mértékben traumatizálódott a gyilkosságok, erőszakoskodások következtében.

A sáripusztai Hunyady-kastély a háború után állami tulajdonba került, majd a Fővárosi Tanácshoz. 1986-ban tűzvész pusztított, melynek következtében kiegészítve a középső épületrész mindhárom szinten, a tetőszerkezet teljes egészében megsemmisült, és a barokk kori nyugati szárny is. Az épen maradt keleti szárnyban szociális otthon működött tovább. Bár kapott egy ideiglenes védőtetőt, állapota folyamatosan romlott. A főváros tulajdonába 1993-ba került át, a közelmúltban pedig értékesítésre bocsátotta a Fővárosi Önkormányzat.

Összegzés

A grófi család élete mindig foglalkoztatta falvak lakóit. A szemesiek emlékezetében él még Henriett comtesse, aki az ötvenes évek legelején a településen próbálta átvészelni a nehéz időket, majd elhagyta az országot és áttelepült Ausztriába. De a mesztegynyőiek is őriznek helyi legendákat a családról: a belga származású fiatal grófné nem is betegségben hunyt el 1914-ben, hanem titokzatos körülmények között öngyilkos lett. De éppenséggel hasonló titokzatosság övezi szerintük az afrikai oroszánvádaszaton tragikusan elhunyt Hunyady László gróf esetét,

⁶³ SCHILLER 1987: 254.

⁶⁴ Ennek kapcsán Kiss Zoltán idézi az ejtőernyős tisztként szolgáló Bárczy János visszaemlékezését. BÁRCZY 1981: 509–510.

⁶⁵ A falumonográfiákban pár mondatban foglalják össze a szerzők a frontátvonulás kihívásait. Bár vannak visszaemlékezések, melyekből következtethetünk komoly atrocitásokra, nőket ért erőszaktevételekre. FÜLÖPNÉ: 2016.

⁶⁶ BODA 2018: 37.

vagy az idős legitimista József gróf hirtelen halálát Budapesten, miután 1942 februárjában Horthy Miklós kormányzó váratlanul magához rendelte. A templomépítő János grófról pedig egyenesen az a hiedelem járta, hogy szürke ló képében jelenik meg éjszakánként a kripta melletti Pajtás-kertben.⁶⁷

A évszázadok történéseinek lenyomata minden bizonnyal ott él, akár tudatlanul generációk hosszú sorának elméjében és emlékezetében. Mint láttuk, az egykori Hunyady-uradalomban különösen az épített környezet és a szakrális emlékek őrzik a család mentalitásának lenyomatát, amelyekkel a helyiek a mai napig együtt élnek. Bár feltételezhetően az évszázadok alatt a család és a helyi közösségek viszonya sem volt mindig felhőtlen, konfliktusoktól mentes, ám mindemellett érzékelhető jelei és emlékei vannak annak a felelősségérzetnek és felelősségvállalásnak, amely a família jeles tagjait cselekvésre és nem utolsósorban segítségére indította.

A szerteágazó családtörténet további vizsgálatokat indokol. Jelenleg csupán néhány epizódot sikerült felvillantani, de a szerény forrásadottságok ellenére továbbra is érdemes felkutatni azokat a pontokat, ahol a lokális közösségek történetén átüt az arisztokrata felmenők világlátása, hiszen mindezek révén árnyaltabbá válik ismeretanyagunk nemcsak a hazai elit világról, de a közösségeket formáló magatartásokról és a két közeg egymásra gyakorolt hatásáról is.

Az 1945 után előretörő kommunista diktatúra pillanatok alatt felszámolta a hazai elit kultúráját, majd kitartó munkával az évszázados paraszti kultúrát is. A vidék társadalmát átjáró megpróbáltatások traumájában nemcsak a falusi társadalom műveltségétől és hagyományaitól kellett búcsúzni, hanem a nemesi udvarházak és kastélyok világától is, így ami megmaradt, annak gyakran az eredete és a korban betöltött szerepe, jelentősége is homályba vész, mivel ennek emlékezetben tartását is ellehetetlenítette a diktatúra erőszakossága. Napjainkban az elit kultúra épített környezetének pusztulásával találkozunk, egyfajta „huszonnegyedik óra” jelenséggel, de talán sokat segíthet abban a történeti kutatás, hogy rávilágítva az egykori elitek életvilágára, az eltűnni látszó értékekből mégis megterthassunk valamit.

The Hunyadys in Somogy:

Contributions to the History of the Hunyady Family in Somogy Country

In my study, I would like primarily to offer some ecclesiastical and cultural insights into the history of the Hunyady family in Kéthely, Somogy Country.

In this essay, in addition to referencing available sources and literature, I will focus on those settlements where the family's presence has left notable traces, whether in the sacral environment or in the history of local society. In addition to Kéthely and Mesztegyő, two inner-Somogy settlements, this writing will also disclose the characteristics of an outer-Somogy estate, Szemes, including its strengthening, and development. The primary subject of my investigation is to examine how an aristocratic family worked towards establishing and revitalizing the ecclesiastical, educational, cultural and tourism aspects of the settlements in their estate, from the early-eighteenth-century reconstruction to the establishment of the communist dictatorship following the Second World War. In addition to the contributions

⁶⁷ G. JÁGER 2018: 120.

to ecclesiastical art, the study will also mention the outstanding individuals of the family, including its female figures, highlighting their social sensitivity and charitable inclinations.

Further research will be required to fully explore this topic, but the primary goal is to provide insight into the operation of a Hungarian aristocratic family in a rural environment, which should be feasible within the scope of this essay.

Felhasznált irodalom

FORRÁSOK

Emlékirat

1850 Emlékirat a Mesztegnyei Plébániáról. Mesztegnyő.

HUNYADY Imre

Hunyady Imre levele a balatonberényi plébánosnak. Dokumentum a Hunyady család hagyatékából. Magángyűjtemény.

LAKTÓCZY Mihály

1884 Gr. Széchenyi István három szerelme. *Ország-Világ*, 1884. 5. évf. 33. szám, 533–536.

Névtelen

1915 Hősi halál. *Élet*, 1915. 7. évf. 1. szám, 22.

VFL VIII. 31.II.13.

Pfeiffer János plébániatörténeti feljegyzései. Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár.

VFL VIII.31.II.13.b

Pfeiffer János plébániatörténeti jegyzetei. Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár.

VFL I.1.8 — 41.1941.

Visitationes Canonicae — Distr. Balatonszemes. Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár.

MSZKL II.06.03.44.

Kéthely iskola — 1870–1926. Szerződés Hunyady Imréné Győry Felicitás és Leopoldine Brandis aláírásával 1870. március (?) 1. dátummal. Magyar Szerzeteselőjárók Konferenciáinak Levéltára.

MSZKL II.06.03.55

Nagyperkátá leányiskola — 1878–1949. Proiszl Angela nővér, tartományi főnöknő levele Győry Teréz grófnőnek 1931. január 5-én. Magyar Szerzeteselőjárók Konferenciáinak Levéltára.

MSZKL II.06.03.44.

Kéthely iskola — 1870–1926. A Pauli szt. Vincéről nevezett irgalmas nővérek intézetében elemi iskolájában és magán kórházában. Leltár. 1926. IV.1. Magyar Szerzeteselőjárók Konferenciáinak Levéltára.

SZAKIRODALOM

ÁZSÓTH Gyula (szerk.)

1990 *Szárszó: Balatonszárszó múltjáról és jelenéről*. Balatonszárszó: Balatonszárszó Nagyközségi Közös Tanács.

BALLA Mária — JANDRICS István — KISS Zoltán

1990 *Kéthely hét évszázada: Falutörténet*. Kéthely: Kéthely Község Tanácsa.

BÁLINT Sándor

2004 *Ünnepi kalendárium*. I. kötet Budapest: Neumann.

BÁRCZY János

1981 *Zuhanórepülés*. Budapest: Magvető.

IFJ. BERTÉNYI Iván

2008 A tragédia előszele? A budapesti sajtó Magyarország sorsáról 1918 tavaszán. *Kisebbségkutatás*, 2008 (17. évf.), 3. szám, 475–503.

BODA Sándor — CSEH Valentin

2018 *Mesztegyő 1944/1945*. Keszthely: Balaton Múzeum.

BODA Sándor

2018 Mesztegyői háborús hétköznapiak, a nemzetőrök pere. In BODA Sándor — CSEH Valentin (szerk.): *Mesztegyő 1944/1945*. Keszthely: Balatoni Múzeum. 35–47.

BOTTLIKNÉ KÁRÁSZ Aranka

1998 *Szurke nénék intézete: az óbudai Szentlélek téri nevelő- és tanintézet története*. Budapest: Magánkiadás.

BOROS László

1997 Dorffmaister István Somogy és Baranyai megyei mecénásai. In KOSTYÁL László — ZSÁMBÉKY Monika (szerk.): „Stephan Dorffmaister pinxit”. *Dorffmaister István emlékkiállítás*. Zalaegerszeg: Göcseji Múzeum, 207–211.

BOROVSKY Samu — SZIKLAY János (szerk.)

1914 *Magyarország vármegyéi és városai: Magyarország monografiája: a magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája*. XI. kötet, Somogy vármegye.; XIII. kötet, Nyitra vármegye. Budapest: Országos Monografia Társaság.

FÜLÖP Tiborné

2017 *Régi dolgok, nehéz sorsok az '50-es évektől napjainkig*. Szólád: Magánkiadás.

G. JÁGER Márta

2002 *Mesztegyő*. Budapest: Száz M. Falu Könyvesháza Kht.

GERGELY Jenő

1985 *A katolikus egyház Magyarországon, 1944–1971*. Budapest: Kossuth.

GUETH Gyula

- 1990 A balatonszárszói református gyülekezet története. In ÁZSÓTH Gyula (szerk.): *Szárszó. Balatonszárszó múltjáról és jelenéről*. Balatonszárszó: Balatonszárszó Nagyközségi Közös Tanács kiadványa, 271–282.

HARDI Gábor Titusz

- 2001 Lippay György, az egyházszerző. *Magyar egyháztörténeti vázlatok* 13. 2001/1–2. szám, 21–57.

HORVÁTH Alice

- 1995 A mesztegnyői Nepomuki Szent János templom. *Létünk*, 1995 (25. évf.), 1–2. szám, 29–33.

KAPOSI Zoltán

- 2021 A gróf Hunyady család szerepe a balatoni turizmus létrejöttében. *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok*, 2021(VI. évf.), 3. szám, 4–26.
<https://doi.org/10.15170/TVT.2021.06.03.01>

Kéthely

- Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár Sematizmusa*.
Online: <https://sematizmus.veflevertar.hu/node/12003>

KOLTAI András

- 2021 A magyar szerzetesség a diktatúra végén és elismerés között (1986–1989). In FEJÉRDY András (szerk.): *A szerzetesi élet Magyarországon 1950–2000*. Budapest: METEM, 55–72.

KÖVESDI Tiborné

- 2003 *„Az én falum” Mesztegnyő*. Budapest: Honismereti és Természetvédő Egyesület.

KNAPP Éva

- 2014 Egy rejtőzködő középkori templom és kolostor: Mesztegnyő. *Műemlékvédelem* 2014. (58. évf.), 1. szám, 15–30.

LÁNGI József

- 1995 A mesztegnyői ferences templom falképei és berendezései. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1995/1–2. szám, 229–264.

MATUSSNÉ LENDVAI Márta

- 2010 *Perkáta grófjai. A Győry család*. Dunaújváros: Intercisa Múz.

NAGY Iván

- 1859 *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Ötödik kötet. Pest: Beimel és Kozma Ny.: Ráth.
1863 *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Tizedik kötet. Pest: Beimel és Kozma Ny.: Ráth.

PUSKELY Mária

- 1990 *Szerzetesrendek. A megszentelt élet 99 intézménye*. Budapest: Zrínyi.

REŐTHY Ferenc — STIRLING János

1990 *Szemes: Tanulmányok Balatonszemes múltjáról és jelenéről*. Balatonszemes: Balatonszemesi Községi Tanács kiadványa.

SCHILLER Mária

1987 Kéthely — Sárpuszta, egykori Hunyady-kastély. *Műemlékvédelem*, 1987. 31. évf., 4. szám, 254–258.

STIRLING János

1990 A villatelep fejlődése és a szemesi Fürdőegyesület. Adatok a fürdő kultúra történetéhez. In REŐTHY Ferenc — STIRLING János (szerk.): *Szemes. Tanulmányok Balatonszemes múltjáról és jelenéről*. Balatonszemes: Balatonszemesi Községi Tanács kiadványa, 231–245.

STIRLING János (szerk.)

1993 *Szólád története*. Szólád: Szólád község Önkormányzatának kiadása.

SZINAI Miklós — SZÜCS László (sajtó alá rend.)

1962 *Horthy Miklós titkos iratai*. Magyar Országos Levéltár. Budapest: Kossuth.

SZOKOL Réka — SZŐNYI Szilárd (szerk.)

2021 *Jezsuiták Magyarországon a kezdetektől napjainkig*. Budapest: Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya — Jezsuita Kiadó.

T. MÉREY Klára

1970 A Somogy megyei Hunyady-uradalom majorsági gazdálkodása. *Agrártörténeti Szemle*, 1970. 12. évf., 3–4. szám, 411–456.

1975 *A parasztság élete és sorsa a Somogy megyei Hunyady-birtokokon 1767–1867*. Somogyi Almanach, 22. szám. Kaposvár.

2012 *A gróf Hunyady család Somogy megyei birtokainak leltára (1822)*. Fontes Comitatus Simighiensis III. Kaposvár: Somogy Megyei Levéltár.

TÜSKÉS Gábor — KNAPP Éva

1988 Nepomuki Szent János tisztelete a szabadtéri emlékek tükrében. Kvantitatív elemzési kísérlet. *Ethnographia*, 1988. 99. évf., 3–4. szám, 330–356.

VÁLYI András

1799 *Magyar Országnek leírása*. Buda. II–III. kötet.

VISZOTA Gyula

1910 *Széchenyi és az országos magyar gazdasági egyesület*. Budapest: Pátria.

Képmelléklet

1a kép. Nepomuki Szent János vértanúsága.
Mesztegyő, Nepomuki Szent János-templom — sekrestye. (Fotó: Paréj-Farkas Katalin)

1b kép. Nepomuki Szent János vértanúsága.
Mesztegyő, Nepomuki Szent János-templom — sekrestye. (Fotó: Paréj-Farkas Katalin)

1c kép. Nepomuki Szent János vértanúsága. (A királynő gyóntatásának jelenete a kép bal sarkában.)
Mesztegyő, Nepomuki Szent János-templom — sekrestye. (Fotó: Paréj-Farkas Katalin)

1d kép. Nepomuki Szent János vértanúsága.
(Szent János zarándoklata a kép jobb sarkában, előtérben a Hunyady—Haller-címerek).
Mesztegyő, Nepomuki Szent János-templom — sekrestye. (Fotó: Paréj-Farkas Katalin)

2. kép. Stephan Dorffmaister:
Szent Erzsébet-oltárkép.
Mesztegyő, Nepomuki Szent János-templom.
(Fotó: Paréj-Farkas Katalin)

3. kép. Stephan Dorffmaister:
Nepomuki Szent János-oltárkép.
Mesztegyő.
(Fotó: Paréj-Farkas Katalin)

4. kép. Páduai Szent Antal-templom, templombelső.
A felvétel az 1930-as években készülhetett.
(Tulajdonos: Páduai Szent Antal Plébánia, Balatonszemes)

5. kép. Nepomuki Szent János-templom, Szólád. (Fotó: Paréj István)

Az előszállási uradalom majorságai a 20. században

Radák Kálmán

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

— Történelemtudományi Doktori Iskola, PhD hallgató

Bevezetés

A zirci apátság előszállási uradalma a 19. század közepétől egy folyamatos fejlődésen ment keresztül, mind gazdaságilag, mind társadalmilag. Ennek a legfontosabb szegmense a terület kerületekbe és azok majorságokba történő szervezése. A tudatos fejlődési folyamatnak köszönhetően a 20. század első felére az ország egyik legfejlettebb tőkés gazdaságává fejlődött. Az előszállási uradalom fejlődése egy sikeres korszak a rend és a nagybirtok történetében, mely 1945-ben, a földosztással ért véget. Az előszállási nagybirtok egyik specifikuma abban állt, hogy mindvégig szem előtt kellett tartania, hogy a ciszterci rend fennmaradása, léte, Előszállás jövedelmezőségétől függött.¹

Az első világháború idején érte az első csapás a nagybirtokokat, mikor az alkalmazottak nagy része beállt a magyar hadseregbe katonának. A háborús nyomor hatására növekedett a nagybirtokellenes hangulat, melyet a tanácskormány intézkedései és a Nagyatádi-féle földreform is csak részben orvosoltak. Az új határok között a megmaradt uradalmaknak is fel kellett mérniük lehetőségeiket. Az 1920 utáni gazdaságpolitikai viszonyok pedig nem segítették a magyar mezőgazdaság fejlődését. A kormányzat nem támogatta a mezőgazdasági árutermeletést, így a nagybirtokok számára egyetlen járható út maradt: tőkeinvestációval, technikai átalakítással és termékszerkezet-váltással alkalmazkodni a megváltozott gazdasági körülményekhez. A 20-as évek második felében eladhatatlan mennyiségű termékkészlet halmozódott fel az agráriumban, így a válság által generált nagyarányú áresés csak idő kérdése volt. Az 1938 után nyilvánvalóvá váló világháborús készülődés, a politikai eltolódás megnyitotta Olaszország és Németország piacait az agrárium termékei számára, mely fellendülést hozott. Ez az időszak volt a még létező magyarországi nagybirtokok utolsó jól működő periódusa. Bár Gömbös Gyula kormánya is próbálkozott földosztással, a nagybirtokrendszer felszámolására csak a második világháború után került sor.

| ¹ HAGYÓ 1958: 1914–1944.

Az uradalom területi felosztása

1. táblázat. Az uradalom majorsági felosztása 1895-ben. (Készítette a szerző 2023-ban)

Kerületek	Majorok
Előszállás	Előszállás, Gulyamajor, Kelemenhalom
Róbertvölgy	Róbertvölgy és Györgyszállás
Nagykarácsony	Nagykarácsony
Kiskarácsony	Kiskarácsony, Antalmajor
Ménesmajor	Herczegfalva, Ménesmajor
Kokasd	Kokasd és Kiskokasd
Nagyvenyim	Nagyvenyim és Határvölgy
Kisvenyim	Kisvenyim, Felsővenyim
Mélykút	Mélykút és Bernátkút

A gazdatisztek

Az 1895-ben kialakított gazdasági kerületek 1945-ig fennálltak. A zirci apátság tisztviselőinek szolgálati szabályzata szerint az előszállási jószágkormányzó mint hivatalfőnök az uradalom összes alkalmazottja felett rendelkezett. Az uradalom központi vezetése két rendtag irányította, akik okleveles középiskolai tanárok és okleveles gazdák voltak. Mindegyik kerület élén egy-egy okleveles gazdatiszt állt, köztük voltak felosztva a majorságok, ahol életvitelszerűen éltek. A gazdatiszti fizetés kombinált volt, ami készpénzből és természetbeni juttatásból állt. Számukra az állás a nyugdíj eléréséig szóló munkalehetőség volt. A gazdatisztek 35 évi szolgálat után nyugdíjba mehettek. Nyugdíjuk évi 5400 pengő² volt, mely 1930-ban megfelelt egy miniszteri tanácsos nyugdíjának.³

Az uradalom kerületei gazdaságilag független egységek voltak, melyek saját gazdasági felszereléssel, gépműhellyel, gépekkel ellátva, önálló állattartással rendelkeztek. A gazdatisztek gazdaságilag képzett emberek voltak, akiket az uradalom jól megfizetett, amiért feltétlen hűséget és fegyelmet követelt. A gazdasági ügyintézés alól mentesítést kaptak, pénzt nem kezeltek, egyedül az időszaki kimutatásokat, a termény- és anyagszámadást, illetve azok segédkönyveit kellett vezetniük. Kiváló mezőgazdasági szakemberek, de emellett kereskedői, birtokigazgatói, földmérnöki ismeretekkel is rendelkeztek. Neki kellett beosztani a munkaerőt, az igásokat, és a napszamosokat. Kötelességük közé tartozott a kerületekben és a majorságokban dolgozó napszamosok és summások étellel, megfelelő szállással történő ellátása, az éves cselédek felmondásának elfogadása, újak felfogadása, de minden esetben tájékoztatással tartoztak az uradalom jószágkormányzója felé. A gazdatisztek lakást kaptak, mely szolgálati helyükön, a kerületekben álltak. Tiszti lakok többségében 3–5 szobás, zsindeyes tetővel ellátott házak voltak.

A pénzbeli juttatáson kívül természetbeni javadalmazásban — illetményföld — is részesültek, amely két részre oszlott. Egyrészt megkapták a ház körüli kertet, amelynek nagysága kb. két magyar hold, és külön további három hold szántót.⁴ Az illetményföldek műveléséhez

² FARKAS 1982: 57.

³ FARKAS 1982: 60.

⁴ FARKAS 1982: 58.

az uradalom minden segítséget megadott. Szolgálatuk teljesítésére kétlovas fogatot, és egy kocsist biztosított. A fogatot kizárólag szolgálati ügyekben vehették igénybe, bár időnként magáncélokra is felhasználhatták, például templomba járáshoz, vasútállomásra, szomszédos kezelőtisztek meglátogatására. A gazdatiszt postai, küldönci, bevásárlási szolgálatra, úgynevezett kisbérest foglalkoztathatott, de csakis szolgálatból fennmaradó idejében.

A tisztviselők a mezőgazdasági szolgálatban eltöltött idejük alapján léptek a hivatali ranglétrán. Így válhattak gyakornokokból gazdasági segéd-tisztek, segédállatorvosból állatorvos, majd főállatorvos és később állat-egészségügyi tanácsos, illetve intézőből főintéző és felügyelőből főfelügyelővé.

A gyakornokok és segéd-tisztek kifizetése havonta történt. A szolgálatért járó pénzüsszeget és a ruhapénzt kézhez kapták, de a koszt-pénzt a kezelőtiszt osztotta be. A természetbeni járandóságuk egy bútorozott szoba és egy kisbéres, aki személyes szolgálataukra állt. A gyakornokok kétéves uradalmi tevékenység után segéd-tisztek lettek, és mindaddig ebben a beosztásban maradtak, amíg intézővé nem nyertek kinevezést.

Az uradalmi tisztviselők apáti rendelkezés értelmében a gazdasági év eredménye alapján jutalomban voltak részesíthetők. Kiküldetésük során szerény eszközökkel rendelkezhetek. Vasúton II. osztályon, hajón I. osztályon utazhattak, bérautót csak kivételes esetben vehettek igénybe. Szállodák közül a középosztály számára bérelhetők jöhettek számításba.⁵ Étkezési költség címen a polgári étkezés költségét számolhatták el.⁶

A majorsági cselédség

A tudatos tőkés gazdaság fejlődési folyamatának az egyik fő letéteményese az uradalom cselédsége volt. Kisbirtokon cselédsorban lenni általában véve nem az egész életre szóló hivatás volt. Itt a béreslegény legtöbbször munkaadója asztalánál vagy konyháján étkezett, és gyakran csak mérsékelt gabona- vagy pénzfizetést kapott. Alvóhelye rendszerint az istálló volt. A cselédlakás és a nagyobb jövedelem hiánya kizárta a családalapítást, s ha fészekrakásra került a sor, más munka után nézett a kisbirtokos béreslegénye.

Az uradalmak világa már tudatosan magához láncolta az uradalmi cselédeket. Az uradalmi cselédség az uradalmak legmegbízhatóbb munkaerejévé vált. A gazdálkodás rendje, a puszták élete a cselédsorban lévők sokszínű rétegződését teremtette meg.

A cselédeknek nemcsak kereseti viszonyaik, életkörülményeik, hanem világnézetük és természetük is más volt, mint az uradalomba kerülő vándormunkásoké: a falubeli aratóké, napszámosoké. A cseléd és munkaadója viszonyát maga a mezőgazdasági munka természete szabta meg. A cseléd a termelésnek sokkal közvetlenebb részese volt, érdeke gazdája érdekével sok tekintetben egybeesett, a közöttük levő összhang is másképp alakult, mint például az ipari munkában.

Az előszállási uradalom, amelyben a 20. század elejétől gyors gazdasági felfutás volt tapasztalható, az 1920–1930-as években az ország második legjobban működő gazdaságává vált,

⁵ FARKAS 1982: 59.

⁶ FARKAS 1982: 61.

melyhez az alapokat a 19. század első felében rakta le. A 19. század végén, az uradalom területén és környékén gyér volt a lakosság. A munkásokat Herczegfalváról, Dunaföldvárról, Dunapenteléről, Perkatáról, Rácalmásról, Alapról, Sárbogárdról és Sárszentmiklósról toborozták.⁷ A falvak agrármunkásaiból a főbb mezőgazdasági munkák idején az uradalom vezetése nem tudott elegendő munkaerőt felfogadni. A munkaerő enyhítésére azt a megoldást választották, hogy több évbéres cselédet szerződtettek, köztük gyalogmunkásokat. Az évbéres személyzet az előszállási kerületben a 19. század végén, 20. század elején a számadó juhászból, 11 juhászbajtárból, 12 mesteremberből, 8 felügyelő cselédből, 13 igáskocsisból, 35 szekeresbéresből, 10 gyalogbéresből, 35 ostorosbéresből, 3 kiskocsisból, 3 tehenesből állt.⁸

A cseléd és gazda viszonyát rendező 1907. évi 45. törvénycikkely segítette a cselédek magatartásának formálásában. A századfordulón az előszállási uradalomban a cselédváltás kevés esetben fordult elő. Az elmentek helyére mindig több jelentkező akadt, mint amennyit alkalmazni tudtak. Ennek az a magyarázata, hogy az előszállási uradalom volt a környék egyik legjobban fizető mezőgazdasági nagyüzeme. A cselédek termény-, és földjárandóságot kaptak. Állattartásuk lehetővé tette, a kiöregedett cselédek kegydíjban részesültek. Az uradalmi cselédcsaládok a konvencióból meg tudtak élni; az orvost, a patikát, az egyházi díjakat az uradalom fizette. 1907. október 1-jétől 1908. június végéig az uradalom orvosi díjakra 2242 koronát, temetkezési költségekre, egyházi díjakra 811 koronát, gyógyszerekre 1500 koronát fizetett.⁹ Javultak a lakásviszonyok, 1912-ben több uradalmi pusztán külön lakása volt a cselédeknek.

Az uradalomban a konvenció cselédek száma egy 1930-as adat szerint 1240 fő, akik között 52 iparos volt. Az egészkonvenció cseléd 965 fő, a többi pedig fél és háromnegyed. A közcseléd évente kapott 50 pengőt, 6 q búzát, 8 q rozst, 4 q árpát és 2 magyar hold illetményföldet. A közcseléd tarthatott 2 tehenet, 2 anyasertést és ezek szaporulatait, kapott még 16 kg sót,¹⁰ lakást, tűzifát, gyógyszert és orvosi ellátást. A nagycsaládosoknak az uradalom továbbra is 3 gyermek után további 1 q kenyérgabonát és 20 pengő szülési segélyt juttatott.¹¹ A cseléd 30 évi szolgálat után kegydíjban részesült.¹²

Az 1931. évi statisztika szerint az uradalomban már 1850 cselédet alkalmaztak. Ebből egészkonvenció volt 750 fő, akik családtagjaikkal együtt mintegy 4 ezer főt tettek ki. Az uradalom a cselédségnek évente 65 ezer pengő készpénzt fizetett ki, ezen túl állta az orvosi, kórházi költségeket, a patikaszeres árát, és ehhez járultak még a kegydíjak és egyéb juttatások, köztük a jutalék, melyek összesen további 44 ezer pengőt¹³ tett ki. A konvenció gabona 667 vagon rozst, 53 vagon búzát, 34 vagon árpa, 2025 hold illetményföld¹⁴ volt. Utóbbihoz az uradalom a föld felszántásával, elvetésével, a termény házhoz szállításával járult, de a malomjárás is az uradalom feladatai közé tartozott. Az 1500 darab¹⁵ cselédtehén tartása az uradalom kötelessége volt, ugyanakkor részes kaszálást is juttatott a cselédeknek. A téli takarmányozás és az

⁷ Az előszállási ugj. 1726–1945.

⁸ Az előszállási ugj. 1726–1945.

⁹ FARKAS 1982: 59.

¹⁰ Az előszállási ugj. 1726–1945.

¹¹ Az előszállási ugj. 1726–1945.

¹² FARKAS 1982: 62.

¹³ Az előszállási ugj. 1726–1945.

¹⁴ Az előszállási ugj. 1726–1945.

¹⁵ Az előszállási ugj. 1726–1945.

alomszalma az uradalom készletéből járt a cselédeknek, a cselédgulyát uradalmi pásztor őrizte. A cselédek sertéskondájának (mintegy 5 ezer állat) őrzése szintén uradalmi feladat volt. A kánászt az uradalom fogadta fel és fizette, s az uradalmi legelőn tartották a sertéseket. Az uradalom lakást és tüzelőt nyújtott a cselédeknek, és fizette közterheiket.

Az 1936–1937. gazdasági évben 1938 középcseléd¹⁶ állt szerződéssel szolgálatban. Ezekon kívül volt még 48 gépkezelő és kézműves iparos, 24 malommunkás és gépműhelyi alkalmazott. Ide sorolta az uradalmi vezetés a 41 fő dohánykertészt is, akik felesben művelték az ültetvényt. A gazdatiszti személyzet a korábbi évekhez képest nem változott, továbbra is 21 főből állt, de volt még 12 fő nyugdíjas gazdatiszt is.¹⁷ Fizetett még az uradalom 9 tanítót. A cselédség a naturáliákkal együtt 1 millió 693 ezer 123 pengő értékű fizetséget kapott, melyből egy cselédre 830 pengő¹⁸ esett. Ez az összeg tartalmazza a félkonvenciósok bérét is. 1937-ben a kegydíjasok száma 108 fő volt.¹⁹ A kegydíjat sok esetben az uradalom azoknak a cselédcsaládoknak is folyósította, ahol a kereső elhunyt. Az özvegyeknek ilyen esetben kérelemmel kellett fordulni — megfelelő indokkal — a jószágkormányzón keresztül a zirci apáthoz, hogy részükre folyósítsa az uradalom a kegydíjat. A levéltári források alapján a kegydíjak kifizetését kivétel nélkül engedélyezték az apátok a jószágkormányzó javaslatára.

Ebben a gazdasági évben az előszállási cselédbérek a legjobbak közé tartoztak az országban, ennél évi 28 pengővel többet csak Weiss Manfréd derekegyházi uradalma fizetett cselédei részére.²⁰ (Derekegyházán viszont kegydíj, családi pótlék, szülési segély nem volt.) Ebben a gazdasági évben a cselédség és a földmunkások fizetése 33%-kal haladta meg az országos átlagot.²¹

Összehasonlításképpen, az uradalom kimutatta, hogy a 12-13 holdas parasztgazdaságok éves bevétele 700–750 pengő körüli volt.²² Ebből évente közterhekre 100–150 pengőt fizetett ki, maradványa 600 pengő volt.²³

Az uradalom engedélyezte továbbá a cselédek számára két darab tehén tartását és hozzá a két hold föld átadását, melyet nem feltétlenül tartott előnyösnek, ugyanakkor azzal érvelt, hogy ez utóbbi kedvezményekkel a cselédet az uradalom magához tudja kötni, és a cselédcsalád munkabíró tagjait munkára tudja ösztönözni és jövedelemhez is juttatja. Más körülmények között a cselédcsalád munkájára az uradalom nem számíthatott. Az uradalomban nemcsak a férfi munkaerő volt fontos, hanem a család, és azon belül a feleségek elfoglaltsága is. A gazdaság vezetőjének gondolnia kellett arra, hogy a cseléd felesége otthonában találjon elegendő elfoglaltságot a gyerekek nevelésére, azokról és a férjéről való gondoskodáson kívül is. A cselédasszonyoknak az uradalomban lehetőségük volt arra, hogy háztáji gazdálkodást folytassanak. Az uradalom által biztosított két tehén és öt-hat darab sertés gondozása, illetve a két magyar hold föld megmunkálása mellett nyugodtan elvégezheték a ház körüli egyéb munkákat is. Ilyetén módon úgynevezett kisgazdasági üzemek egész raja alakult ki a nagyüzem keretein

¹⁶ Az előszállási ugj. 1726–1945.

¹⁷ Az előszállási ugj. 1726–1945.

¹⁸ Az előszállási ugj. 1726–1945.

¹⁹ FARKAS 1982: 63.

²⁰ HAGYÓ 1958: 1914–1944.

²¹ HAGYÓ 1958: 1914–1944.

²² FARKAS 1981: 337.

²³ FARKAS 1981: 341.

belül, amelynek megvoltak a nagyüzemre gyakorolt hátrányos hatásai. A hátrányok mellett előnyei is voltak az ilyen jellegű kisgazdaságok létrejöttének, ugyanis a cselédcsaládoknál a rend által megkívánt erkölcsös életvitel jobban jelen volt, továbbá a cselédcsaládokat így jobban helyhez tudták kötni, egyben segítette az ún. őscselédcsalád-típusok²⁴ kitermelését és megszilárdulását. A cselédek meglégedettsége, a munkaadóhoz való erősebb ragaszkodása, s saját gazdálkodásuk révén segítette a cselédcsaládok vagyoni megerősödését, és egyfajta lehetőséget biztosított a cselédállapotból a törpe-, sőt sokszor a kisbirtokos állapotba történő átmenetelre. A cselédség megerősödését elősegítette, hogy az uradalom közelségében eladásra kínált parcellák 50%-át az uradalmi cselédség vásárolta meg. Mire kegydíjas sorba került egy uradalmi cseléd, biztosítva volt a többségének a saját kis háza kerttel együtt, és hozzá két-három hold szántó, de előfordult olyan is, hogy egyesek akár 10-15 hold termőterülettel is rendelkeztek nyugdíjas korukra.²⁵

Külön érdekes az uradalom vizsgálata esetében az az információ, mely szerint a kegydíjas cselédek jelentős része az uradalom területén lévő Előszállás községben, szolgálati idejük letelével saját házzal és termőfölddel rendelkezett.

Ennek pontos meghatározása céljából 1941-ben az uradalom felmérést végzett a cselédség magánvagyonáról. A felmérés alapján 385 gazdasági cselédnek — nagyjából a gazdasági cselédek 40%-a — saját háza volt, és 220 cseléd²⁶ összesen mintegy 550 katasztrális hold földet²⁷ birtokolt. A házak és földek jórészt a környező falvakban, illetve azok határaitban voltak. A gazdasági világválság hatására több középbirtok ment tönkre a környéken az 1930-as évektől kezdődően, és ezekből vásárolták a cselédek földjeiket. Az előszállási uradalmi cselédség vagyonának gyarapodása a mezőföldi uradalmak tekintetében nem egyedülálló. A fejérvári járásban végzett felmérések alapján 1935-ben Seregélyes község területén a szomszédos uradalomban dolgozó 108 fő cseléd 12%-a vásárolt házat, földterületet, illetve az első világháború óta mintegy 22 000 pengő megtakarítással rendelkezett.²⁸ A járás másik települését vizsgálva (Gánt) 1935-ben 33 volt cseléd költözött be a településre a környező pusztákról, akik házat vettek és földet. Pákozd községben a felmérés szerint ebben az időben 30-35 cselédszármazású kisbirtokos élt.²⁹

A második világháború kitörését követően még inkább kiéleződött a földmunkások, a cselédség és az uradalom ellentéte. Az 1942. évi cselédszegődésnél alig volt jelentkező. A kegydíjakat az 1942. évi 1420. ME. r. a nyugdíjakkal együtt 20%-kal megemelte.³⁰ Vissza kellett tartani a kegydíjra jogosult öreg cselédeket. 1942-ben 150 cseléd teljesített katonai szolgálatot, az aratómunkásokból 120 fő hiányzott.³¹ Katonai szolgálatot teljesített két kerületvezető és négy segédtsz. 1943-ban cselédet az uradalom alig tudott fogadni.³² Aki földet kapott, elhagyta a szolgálatot, és a földmunkás sem vállalt uradalmi munkát.

²⁴ Az előszállási ugj. 1726–1945.

²⁵ Az előszállási ugj. 1726–1945.

²⁶ FARKAS 1982: 64.

²⁷ FARKAS 1982: 68.

²⁸ HELLER 1937: 108–109.

²⁹ HELLER 1937: 108; 111.

³⁰ Az előszállási ugj. 1726–1945.

³¹ HAGYÓ 1958: 1914–1944.

³² FARKAS 1982: 64.

A cselédség egészségügyi ellátása

A cselédség megfelelő egészségi állapotát — az uradalomnak érdeke volt — egyrészt az uradalom által biztosított orvosi ellátás, másrészt az 1907. évi XLV. törvénycikk 28. §-a garantálta.³³ A jogszabály alapján a cselédcsaládok és kiskorú gyermekeinek teljes körű ellátása 45 napig³⁴ az uradalom kötelezettségébe tartozott. Abban az esetben, ha a munkából való kiesés a cseléd hibájaként róható fel, az összes költség a cselédet terheli. A törvény azt is biztosította, hogy a beteg cseléd helyettesítésének költsége nem vonható le a béréből. Az uradalomban a folyamatos orvosi ellátás biztosítva volt. A cseléd és családja a komolyabb betegségen felül kisebb bajokkal is orvoshoz fordult. A folyamatos orvosi jelenlétnek köszönhetően a gazdasági cselédség egészségügye átlagon felül jó volt.

Az uradalmi cselédség lakhatása

A 19. században az uradalmi gazdálkodás modernizálása kapcsán több konvenció cseléd számára készült lakás, de ezek putrik voltak. Az uradalomban 1844-ben végzett összeírás alapján 40 putrit írtak össze. Ebből 22 urasági tulajdonú, a többi magánépület.³⁵ A putrik két-három helyiségesek (konyha, szoba, kamra).³⁶ Értékük váltakozik 40–200 váltó forint között.³⁷ A 41. számú putrilakásban hét nőtlen béres lakott, akiket egy özvegyasszony látott el.³⁸ A saját jogú putrik (18) egykori uradalmi alkalmazottaké vagy azok örököseié. Néhányan uradalmi engedéllyel vásárolhattak putrilakást.

1895-ben a kegyúri épületek: a herczegfalvi és az előszállási plébániatemplom, a két papház, az iskolák, a tanítólakások, az előszállási és a nagyvenyimi kastély. A századfordulón a cselédek lakhatási körülményeit, mely szerint a cselédlakások egy része egyszobás, húsz négyzetméter alapterületűek voltak, melyekben egy család élt.³⁹ Ezenkívül megtalálhatóak voltak tovább 25-30 négyzetméter nagyságú cselédszobák is, ezekben két családot helyeztek el.⁴⁰ A béresek többsége kétcsaládos szobákban élt, az egycsaládos cselédlakásokat a felügyelő béresek lakták. Használták még azokat a régi cselédházakat, melyekben a közös konyhából négy szoba nyílt. A négy szobát nyolc bérescsalád lakta. Ezek a cselédhajlékok a putrikhoz viszonyítva korszerűbbek, de zsúfoltak voltak.

Putrik még a 19. század végén is léteztek, Nagyvenyimpusztán 1895-ben minden bérescsalád putriban élt.⁴¹ Egy 1896. évi leírásból tudjuk, hogy a putrik felszámolását 1890 után kezdték el.⁴² A cselédputrik felszámolását azonban nem követte a zsellérputrik elbontása. A házak minőségüktől függően voltak bádoggal, cseréppel, faszindellyel vagy náddal fedettek.

³³ 1907. évi XLV. törvénycikk.

³⁴ FARKAS 1981: 343.

³⁵ A zirci apátság eu. 1919–1945.

³⁶ HAGYÓ 1958: 1914–1944.

³⁷ A zirci apátság eu. 1919–1945.

³⁸ FARKAS 1981: 346.

³⁹ FARKAS 1981: 353.

⁴⁰ FARKAS 1981: 351.

⁴¹ FARKAS 1981: 365.

⁴² FARKAS 1981: 371.

Az 1905–1914 között létesített cselédházak korszerűbbek voltak már; téglából, kevesebb vályogból, cserépfedéssel és téglapadlózattal épültek.

Összehasonlításképpen, egy 1916-os adat szerint, mely a Pápa-ugodi-devecseri uradalom cselédházait veszi lajstromba, az ottani cselédházak jelentős részének tetejét még mindig nád-
dal, fenyőággal és csekély mértékben cserépszindellyel fedik be, és a házak 70%-a földes pa-
dozatú.⁴³

Új cselédházak létesültek Előszálláson, Herczegfalván, Bernátkúton, Kiskarácsonyban, Ménesmajorban, vincellérház épült Kokasdon, továbbá ellenőri, kovács-, bognárlakás és ha-
lászház is. 1912–1913-ban az uradalomban egyszerre hatvan cselédlakást építettek át.⁴⁴ Remig
apátúr a gazdasági prosperitás elősegítésére nagyobb arányú építkezéseket kezdett a majorok-
ban. Az 1920-as évtől kezdve az uradalom minden majorjában a cselédség is fűrt kútból kapta
a vizet. A csővezeték a cselédlakások közelében volt, úgyhogy a cselédasszonyok csak megnyi-
tották a csapot, s kapták az egészséges ivóvizet.

A sárbogárdi főszolgabíró az 1927-es évben az összes kerületre kiterjedő vizsgálatot ren-
delt el a lakhatási viszonyokat érintően.⁴⁵ A vizsgálati dokumentumok alapján két majorságban
kisebb hiányosságot tárt fel az ellenőrzés, a többit rendben találta.

Az 1930-as évektől a kerületek majorságaiban kétfajta lakóházat építettek, ezek A és B
jelzésűek voltak. Az A jelzésűből 35 darabot építettek, melyek egy szobával rendelkeztek, a
hozzátartozó gazdasági épületek pedig 6 számos állat befogadására és kiszolgálására voltak
alkalmasak.⁴⁶ A B jelzésű házakból húsz darab készült, melyek mindegyike kétszobás, illetve
a gazdasági épületek nyolc állat elhelyezésére voltak alkalmasak.⁴⁷ A 15 darab ipari telephely
házához építettek csak baromfi- és sertésólakat. Az 1940-es években, részben az uradalom
húszezer pengős adományából, ONCSA-házak épültek Előszállás község területén.

Uradalmi iskolák

Az uradalom mind a 11 gazdasági kerületében — állami segély nélkül — fenntartott 12 elemi
iskolát. Kezdetben voltak még vándortanítók, akik délelőtt az egyik, délután a másik pusztán
tanítottak. Mozgásukat az uradalom biztosította lófogattal.

A 20. század elejére felgyarapodott munkaerő népesítette be az előszállási pusztákat. En-
nek megfelelően alakultak a tanügyi viszonyok. A tankötelesek: Herczegfalva 550, Kisvenyim
36, Nagyvenyim 98, Kokasd 46, Mélykút 39, Előszálláspusztá 106, Előszállás szőlőhegy 276,
Nagykarácsony szőlőhegy 43, Gulyamajor 26, Györgyszállás 34, Kelemenmajor 22, Kiskarác-
sonyszállás 69, Ménesmajor 20, Nagykarácsonyszállás 102, Róbertvölgy 6 fő volt. Az összes
tanköteles 1474 fő.⁴⁸ Az uradalom központi településén, Előszálláson — a község 1927-es meg-
alakulás óta — évente 1600 pengővel járult hozzá az öreghegyi állami népiskola fenntartásához
az uradalom. Ez az összeg 10 év múltán 2133 pengőre emelkedett, mert az iskola egy tanterem-

⁴³ FARKAS 1981: 371.

⁴⁴ FARKAS 1981: 346.

⁴⁵ FARKAS 1981: 367.

⁴⁶ A zirci apátság eui. 1919–1945.

⁴⁷ A zirci apátság eui. 1919–1945.

⁴⁸ A zirci apátság eui. 1919–1945.

mel bővült.⁴⁹ Itt 1937-ig 160 gyermeket 3 tanító 3 tanteremben oktatott.⁵⁰ Az uradalom másik államilag fenntartott iskolájában, Daruhegyen 2 tanteremben 2 tanító mintegy 80 diákot oktatott. Iskolákra 1937-ben az uradalom kiadott 37 954 pengőt, és IV. osztályig az iskolai könyveket is az uradalom adta.⁵¹

A tanítók konvenciót kaptak az uradalomtól, amelynek értéke 760 forint volt (3 hold szántóföld, 1 hold kert, 28 pozsonyi mérő kétszeres gabona, 4 mérő tiszta búza, 12 mérő árpa, 5 akó bor, továbbá 2 tehén-, 2 juh-, 6 sertés tartása uradalmi takarmányon).⁵² A tanítók látták el a kántori feladatokat, illetve ők voltak a harangozók is. A javadalomhoz nem számították a szolgálati lakást, amely két szoba, konyha, kamra, pince, kocsiszín helyiségekből állt. A tanítók számára biztosított szolgálati lakások mindig berendezett állapotban voltak. Segédtanítók, al-tanítók működtek az uradalmi pusztákon. Előszálláspusztán az állandó státusú mester mellett három segédtanító volt, akiknek éves jövedelme 450–450 forint készpénz, továbbá élelmezés, természetbeni juttatás járt.

A helybeli (summás) munkásság

Az uradalom majorságaiban dolgozó munkásság második csoportja az aratóság, illetve a helybeli hónaposok. Számuk éves viszonylatban 660 fő,⁵³ akik meglelt családfenntartó kaszás férfiak és mellettük dolgozó marokszedő lányok voltak. A 19. század végén az uradalom által foglalkoztatott munkások zömét a környező falvak adták. Herczegfalva és Előszállás községek 1-2 holdas törpebirtokosai közül kerülnek ki.

A helybeli munkásság végezte az uradalom egész éves gyalogmunkáit. Szerződésük általában minden mezőgazdasági munkára szólt. 1937-ben egy-egy aratómunkás átlagos évi keresete 515 pengő⁵⁴ — országos átlag 400-405 pengő⁵⁵ — volt. Itt nincs értékelve a téli részes favágási keresetük, melynek révén megkeresik a szükséges tüzelőt.

A helybeli hat hónaposoknál az I. osztályú munkás 160 kg búzát és 60 pengő készpénzt, a II. osztályú munkás 120 kg búzát és 45 pengő készpénzt kapott.⁵⁶ A bérkülönbség abból adódott, hogy ki milyen munkát végzett. Élelmezésre havonként és fejenként: 20 kg kenyérlisztet, 10 kg főzőlisztet, 1 kg zsírt, 1/2 kg sót, 2 kg húst, 3 kg babot, vagy ehelyett 12 kg burgonyát és naponta 5 liter tejet kaptak.⁵⁷ A készpénzjárandóságot havonként utólagosan kapták meg, a természetbeni járandóságot viszont kizárólag csak a teljes munkaidő leteltével.

⁴⁹ FARKAS 1981: 376.

⁵⁰ FARKAS 1981: 378.

⁵¹ FARKAS 1981: 377.

⁵² Az előszállási ujj. 1726–1945.

⁵³ FARKAS 1982: 57.

⁵⁴ FARKAS 1982: 66.

⁵⁵ GYÁNI—KÖVÉR 2006: 335.

⁵⁶ GYÁNI—KÖVÉR 2006: 338.

⁵⁷ GYÁNI—KÖVÉR 2006: 338.

Idegen munkások (summások)

A 19. század végétől a fokozott ipari termelésnek köszönhetően az addig is nagy munkanélküliséggel küzdő mezőgazdaságból egyre intenzívebbé vált a munkaerő áramlása az iparba. A nagybirtokokon fellépő munkaerőhiányt a helyi munkásviszonyoktól függően lehetőség szerint helyi munkaerővel igyekeztek pótolni. Amennyiben ezt nem tudták biztosítani, úgy különböző vidékekről vándormunkásokat szerződtettek. Az 1937-es évben a gazdasági munkások száma már meghaladta a 2 ezer főt.⁵⁸

Az előszállási uradalom szívesen szerződtetett olyan munkásokat, akik már korábban dolgoztak a gazdaságban, ismerték a helyi viszonyokat, illetve szokásokat, munkamódszereket, és a házirendet.

Az uradalom a munkásokat nem egy helyről szerződtette. A munkásszerződések szövegezését és megkötését kizárólag a jószágkormányzó intézte. A levéltári források alapján az ország számos pontjáról szerződtettek summásokat. A helyi munkásokon (hónaposok, aratók) kívül Terpes, Fedémes (Heves m.), Pórszombat, Kondorfa (Zala m.), Tarpa (Bereg m.), Mezőkövesd, Emőd (Borsod m.)⁵⁹ községekből, és 1943-tól kezdődően már Kárpátaljáról is szerződtettek munkásokat.

A különféle helyekről származott munkásoknak különböző béreket is adtak, melynek összegét minden esetben a jószágkormányzó határozta meg. A különböző vidékről szerződtetett munkások nem keveredtek más területekről származó munkásokkal, sőt inkább egyfajta verseny volt közöttük. A munkások a legfontosabb munkákhoz a saját szerszámaikat vitték, azonban adódhattak olyan munkák is a gazdaságban, melynek elvégzésére a vitt szerszámok nem voltak megfelelőek. Ebben az esetben az uradalom biztosított megfelelő eszközt, melyért a munkás felelt. Amennyiben az eszköz tönkrement vagy hiányzott, a munkák végzetével annak ellenértékét a bérből végelszámoláskor levonták.

A munkáscsoportban nem lehetett 15 éven aluli és 50 évnél idősebb munkás. Később a felső korhatárt 55 évre emelték fel, majd 1944-ben a nőknél 55 év, a férfiaknál 60 év volt.

Az élelmezés és fizetés a munkakezdés napjától számított. A lakóhely és az uradalom közötti útiköltséget az uradalom viselte félárú, III. osztályú vasúti jegy erejéig.⁶⁰

Az uradalom köteles volt a munkások szállásáról, ivóvizéről, és a főzéshez szükséges tüzelőről gondoskodni. A munkavégzés feltételei a korabeli mezőgazdasági munkás-szerződésekhez hasonlóak voltak, de a munka sajátosságának megfelelően nem mindig terményben, hanem pénzben kapták a fizetésüket.

Uradalmi (idegen) summás jövedelmek

Az előszállási uradalomban a summásbérnél is kétféle formával találkozunk: tiszta készpénz, illetve búza és készpénz (az 1929. évi szerződésben a summások még választhattak, hogy me-

⁵⁸ FARKAS 1982: 58.

⁵⁹ FARKAS 1982: 66.

⁶⁰ A zirci apátság eu. 1919–1945.

lyik bérformában kívánják fizetésüket).⁶¹ Akadt olyan időszak, mikor a bér búzában volt megállapítva, és az idő kitelével pénzben fizették ki. A hat hónaposok az idegenből szerződöttet és a helybeli két hónaposoktól eltérően — még kaptak egész időre 600 négyszögöl tengeriföldet megszántva, melyet meg kellett munkálni, a szarat a tengeritörés után töből levágni, és legkésőbb november 15-ig a földről eltakarítani. Találkoztam olyan szerződéssel is, mely a természetbeni (búza) kiadást a szárvágási munkák elvégzésétől tette függővé. A két hónaposoknál a június közepi, a hat hónaposoknál az október közepi Fejér megyei szokvány búza középárát fizették ki. Itt is 1937-es adat alapján, készpénzben 42 933 pengőt, természetben 24 312 pengőt, összesen 67 245 pengőt fizetett az uradalom.⁶² Egy-egy ilyen munkás átlagos keresete 310-320 pengő volt⁶³ — országos átlag 220-230 pengő⁶⁴ —, melyből átlagosan haza tudott vinni 160-220 pengőt.

Summások szállása

A munkások a gazdaságba megérkezve mindjárt a szállásviszonyokkal ismerkedtek meg. 1930-ban jelent meg a népjóléti miniszter rendelete a munkások elhelyezéséről, miszerint a cselédek és gazdasági munkásokat a közegészség követelményeinek megfelelően, és nemek szerint elkülönítve kell elhelyezni. Egy családnak a tagjai azonban nemre való tekintet nélkül együtt is elhelyezhetők. Istállók, aklok és pajták lakóhelyként nem használhatók. A jogszabály szerint a munkavállalók részére fekvőalkalmatosságot a földtől 30 cm-nél nem lehetett alacsonyabb magasságban elhelyezni. Egyes fekvőhelyek szélessége legalább 1 m, ágyaké legalább 80 cm. A fekvőhelyek közötti szükséges távolság legalább 40 cm.⁶⁵

Az idegenből származó munkásokat az uradalom majorságaiban helyezték el. A fedémesiek szállása Előszálláspusztán a dohányyszárító pajtában, a simítóban volt. A simító közepén egy csomó szalma volt ledobva, abból igyekeztek szalmazsákjaikat megtömni. Külön voltak a férfiak és nők. A fedémesiek tiszták voltak, mindenkinek külön szalmazsákja, dunyhája vagy takarója volt. Volt olyan év, mikor vend (szlovén) munkások jöttek, akiknek sem szalmazsákjuk, sem takarójuk nem volt. A földön, csupasz szalmán feküdtek, és az uradalom adott nagyobb ponyvát, mellyel egyszerre tízen-tizenketten tudtak betakarózni. A mezőkövesdi summások szállása Nagyvenyimben az ököristállóban volt. Az istálló másik részében továbbra is az ökröket tartották. Az ökrök és a summások között embermagasságú, vesszőfonatú, kapuval ellátott kerítés húzódott. A summások hajnaltájban már nem tudtak aludni, mert az ökrök állandóan bögték és láncokkal zörögtek. A szállásukon keresztül vezetett a sín, amelyen az istállóból a trágyát kiszállították. A konyha előtt pedig egy nyitott csatornában folyt végig a bűdös trágyaé, amire rengeteg légy szállt rá. Bernátkúton a mezőkövesdiek szállása az akolban volt, amit a gazdatiszt kimeszeltetett a munkások érkezése előtt. A mezőkövesdieknél a szálláson belül az elhelyezkedés bizonyos rendje⁶⁶ alakult ki. A leánybanda az ajtóval szemben, mellettük

⁶¹ A zirci apátság eui. 1919–1945.

⁶² A zirci apátság eui. 1919–1945.

⁶³ A zirci apátság eui. 1919–1945.

⁶⁴ GYÁNI—KÖVÉR 2006: 340.

⁶⁵ FARKAS 1981: 379.

⁶⁶ FARKAS 1981: 377.

a párosak (házasok), magányos menyecskék, özvegyek, idősebb emberek következtek. Az ajtó mellett egy-egy rosszalvó bácsinak jut hely.⁶⁷ A legénybanda többnyire az ajtós fal két sarkába került. Ezután mindenki kialakította a maga fekhelyét. Legtöbbször magasra felrakott téglákra husángokat helyeztek hosszában és keresztben, és erre tették fel a magasra kitömött szalmazsákot, amit lepedővel és takaróval terítettek le. A szalmazsákok végében helyezték el a summásládát. Az ágy alá pedig a szerszámokat, teknőt stb. tették. Az elhelyezkedés után, a következő napon elkezdődött a munka.

Summások táplálkozása

A summások táplálkozását döntő mértékben az uradalom által adott természetbeni juttatás határozta meg. A fűszerpénzt a csapat cukor, mák, dara stb. beszerzésére kapta. Például 1929-ben a csapat nem fűszerpénzt, hanem az egész idényre 150 kg hagymát és 12 kg paprikát kapott.⁶⁸

2. táblázat. Summások élelmezése 1929-ben. (Készítette a szerző 2021-ben)

	1940	1942	1943	1944
Kenyérliszt	20	20	20	20
Főzőliszt	10	10	10	10
Szalonna	2	3	3	3
Zsír	0,5	0,5	0,5	0,5
Hús	3	3	3	3
Bab	3	3	3	3
Burgonya	12	12	12	12
Só	1	1	1	1
Fűszerpénz	0,6 pengő	1 pengő	2,5 pengő	2,5 pengő

Az előszállási uradalomban a döglött vagy dögrováson levő állatokat beszállították a központba, ahonnan azután a munkásoknak adták ki, egyfajta szokásjog alapján. A munkások ottlétük alatt birkahúst; disznó- vagy marhahúst csak kényszervágás esetén kaptak. A legtöbb helyen nyitott fészerekben építették fel a lacikonyhát, ami rendszerint közel volt ahhoz, ahonnan az ételmezt vételezték. A munkások heti étrendje egész idény alatt változatlan volt.

3. táblázat. A fedémesi summások étrendje 1939-ben. (Készítette a szerző 2021-ben)

	Ebéd	Vacsora
Hétfő	bableves, pogácsa	krumplileves (tészta nélkül)
Kedd	húsleves	főzelék (száraz)
Szerda	bableves	kifőtt tészta
Csütörtök	gulyásleves	főzelék (száraz)
Péntek	bableves	kelttészta (üresen)
Szombat	bableves	paprikás krumpli
Vasárnap	húsleves	–

⁶⁷ FARKAS 1981: 369.

⁶⁸ FARKAS 1981: 380.

Az étrendből teljesen hiányzott a friss főzelék. Az uradalom egyes csoportoknak adott 150 négyszögöl zöldséskertet, amit maguknak kellett felásni, és saját pénzükből kellett a dughagymát és vetőmagokat stb. beszerezni. Ez természetesen nem volt elegendő ahhoz, hogy a változatosságot biztosítsa. Ezen a kis területen éppen csak a legszükségesebb zöldséget tudták megtermelni. A munkások az ételmezt magukkal hozott tálaikból fogyasztották el, legtöbbször szántóföldek szélén vagy az árokparton.

Summások egészségügyi ellátása

A munkásszerződések szerint a munkás összesen 8 napi betegség⁶⁹ idejére kapott orvosi gyógykezelést és gyógyszert. Erre az időszakra ételmezt adott az uradalom, de bért nem. Az úti költség megtérítése és a havi étkezés mellett, a törvény szerint betegség esetén járt a munkavállalóknak 8 napig orvosi kezelés és gyógyszerellátás is.⁷⁰ Nyolc napon túl tartó betegség esetén az uradalomnak jogában áll a munkást elbocsátani, kiszolgáltatni neki a havonta esedékes készpénzjárandóságát, a többi megdolgozott bérét pedig az egész csoporttal való leszámolás-kor folyósítja.⁷¹ Egy hosszantartó betegség nemcsak azt jelentette, hogy a munkás nem keresett, hanem a különböző költségek igen sok pénzt emésztettek fel, ami a végén komoly adóssággal járt.

Summás munkafeltételek

A munkások bére a vizsgált időszakban változott, azonban a munkaidő változatlan maradt. A munkásszerződések szerint a munkásnak napfelkeltekor a munka helyszínén kellett tartózkodnia, ahonnan csak napnyugtakor távozhatott. A munkaidőt csak az étkezési idő szakította meg. Reggelire fél óra, ebédre egy óra, uzsonnára fél óra étkezési időt adtak. Az uzsonnaidő szeptember 15-ig, a reggeli idő október 31-ig járt.⁷² A nyári nagy melegben előfordult, hogy a csapat már szürkületben kiment, s délben hosszabb ebédszünetet tartott, de a munka ebben az esetben sötétedésig tartott. A munka kezdésére és befejezésére, valamint az étkezési idők megtartására a gazda vagy helyettese (algazda, pallér) adott engedélyt. A summások régi kívánsága volt, hogy szombat délután tisztálkodás és mosás végett a munkát előbb befejezhessék. A többi szerződésben ez a kedvezmény nem szerepelt, ugyanakkor az uradalom nem szívesen vette, ha a munkások vasárnap délelőtt mosással és vasalással foglalatostkodtak. Viszont mindenkitől elvárták, hogy vasárnap misére menjen.

A summáscsapatok nagy része nem vált igazi közösséggé, inkább egyfajta kényszerközösség maradt. A summásgazda a legváltozatosabb módszerekkel azon munkálkodott, hogy a summáscsapat ne válhasson igazi közösséggé. Úgy érezte, hogy így könnyebb a vezetés, és nagyobb becsülete van a gazdaság előtt. A gazdaságok nem kívánták a gazdarendszert felszámol-

⁶⁹ FARKAS 1981: 358.

⁷⁰ FARKAS 1981: 362.

⁷¹ FARKAS 1981: 369.

⁷² FARKAS 1981: 366.

ni, mert azon a véleményen voltak, hogy szükség van olyan emberre, aki a summások szokásait és gyengéjét ismeri, sőt ha kell becsapásukra, elárulásukra is képes.

Az aratók fogadták és fizették kettőzőiket, vízfordóikat és szakácsnőiket, s gondoskodtak ételmezésükről. A szakácsnőknek a gazdaság 600 négyszögöl földet adott ki.⁷³ Az uradalomban dolgozó főszakácsné (vezető főzőasszony) legtöbb esetben a summásgazda felesége volt. 1929-ben még szintén első osztályú bért kaptak, csak később, a negyvenes évek körül másodosztályút. Általános gyakorlat volt az előszállási uradalomban, hogy aratás és cséplés, szakmány-munkák idején a főszakácsné és a szakácsnék a „summa-fizetést” kapták.⁷⁴

Az aratók vízfordóik fizetésére kapnak az uradalomtól páronként 1 kg búzát és 1 kg rozst. Az aratók a tizedik szem- és szalmarészen kívül ételmezésre 40 kg búzát és 40 kg rozst, 2 kg zsírt kaptak aratópáronként.⁷⁵

A gazdaság szerződésileg biztosította magát, hogy amennyiben az aratók hanyagsága folytán a vállalt terület aratása nem fejeződött be időre, az uradalomnak jogában állt az aratók terhére a munkát elvégezni. A szerződés szerint, ha a munkás orvosi bizonyítvánnyal igazolt betegség, vagy netán a családjában előforduló haláleset miatt napokat mulasztott, mulasztási díjat nem kellett fizetnie, ha azonban törvénytelen okból és engedély nélkül munkát mulasztott, a napszámot fizetnie kellett a szegényalap számára és a munkatársai részére, ezzel szemben a közös keresetben részesül. A gazdaság kikötötte, hogy minden egyes arató nyári keresetéből 150 kg búzagabonát biztosítékul az összes munkák elvégzéséig visszatartott.⁷⁶ Az őszi mezőgazdasági munkák alatt azoknak a munkások az esetében, akik igazolatlanul mulasztottak napokat, az uradalom visszatartott napi 5 kg gabonát, melyet az uradalom vagy ösztönzésül szétosztott a munkások között vagy jótékony célra fordította.⁷⁷ A szerződés tartalmazott egy olyan pontot is, hogy minden olyan munkást, aki lázító vagy ellenszegülő magatartást tanúsított haladéktalanul elbocsátották.

Summások és a majorsági cseléd viszonyok

A summások minden tavasszal és nyáron új szint hoztak a pusztá egyhangú életébe. Az évről évre visszatért idősebbek a majorsági cselédeket jól ismerték. A summásgazda leginkább csak a pusztai parancsolókkal és néhány cselédemberrel érintkezett; egész nap a csapattal volt munkán, így komolyabb kapcsolat a cselédséggel nem alakulhatott ki. Az uradalmi cselédség a summásgazdát a summáscsapattal egynek tartotta. Általában a summáscsapat és a cselédség között kölcsönös lenézés akadályozta komolyabb kapcsolat kialakulását. A summások szerint a cselédelet zárt és szigorú szabályok szerinti élet volt, amit egész éven át a gazdaság parancsolói határoztak meg. Ők ezzel szemben pár hónapot leszolgáltak, s utána a falu szabadabb keretein belül nem parancsolt nekik senki. A cselédek lenézték a summásokat, mert a helybeli munkások bérletörőit látták bennük, továbbá elítélték, hogy milyen rendezetlen ételmezési és

⁷³ HAGYÓ 1958: 1914–1944.

⁷⁴ HAGYÓ 1958: 1914–1944.

⁷⁵ FARKAS 1981: 379.

⁷⁶ FARKAS 1981: 388.

⁷⁷ FARKAS 1981: 399.

szálláskörülmények között éltek. Ezeket a korlátokat csak a fiatalság törte át, mert más szórakozási lehetőség hiányában a legények gyakran megfordultak a summásszálláson, igen gyakran szombat és vasárnap a summások cuháréján vettek részt. Nyári időben csak kétszer-háromszor rendeztek cuhárét; ősszel, mikor a nappalok rövidebbek lettek, gyakran hét közben is. A summásság és cselédség fiataljai között nagyon szórványosan fordult elő házasság. Sokkal merevebb elzárkózás volt az uradalmi iparosok és a cselédek között. A summások és cselédek közti kölcsönös lenézés folytán inkább csak alkalmi jellegű, gazdasági kapcsolatok alakultak ki. Például a summáslányok és -asszonyok nem szerették az agyonszózott szalonnát, ezért a cselédeknek eladták. Ha az uradalomtól nem tudtak tejet venni, akkor a cselédségtől kaptak. Lényegesen jobb és meghittebb kapcsolat volt a több év óta ismert summások, summásgazda és cselédek között. A mezőkövesdi summások a szerződési idő kiteltével visszatértek a saját falujuk közösségébe. A fedémesiekből két lány ment férjhez Előszálláson.⁷⁸ A summások és a cselédek kapcsolatát legjobban mutatja az egyik házassága. A férj uradalmi cseléd volt, a fiú szülei semmiképpen nem egyeztek bele, hogy fiuk summáslányt vegyen feleségül. Annyira haragudtak, hogy még a fiatalok esküvőjére sem mentek el. A cselédség egy része lenézte a summásokat, mert egyik évben itt, másik évben másutt henteregtek — tartották róluk. A summások pedig furcsán nézték a cselédeket, mert szolgálékeknek tartották őket, mivelhogy egész életüket egy a világtól elzárt pusztán éltek le. Az idénymunkások az előszállási uradalomban néhány hónapot töltöttek, sorsukkal nem törődtek. Évek és évtizedek múltak el anélkül, hogy szállásuk, ételmezésük, bánásmódjuk lényegesen megváltozott volna. Munkabérük is csak a vizsgált időszakban emelkedett.

Összességében az írással igyekeztem betekintést nyújtani az uradalom társadalomtörténetébe, különösen abba a körülménybe, hogy az uradalom vezetése hogyan fedezte fel az embert a gazdaság területén élőkben, különösen a cselédségben. Milyen módon igyekeztek az uradalom területén élő és dolgozó cselédség munka- és szociális életkörülményein javítani, még akkor is, ha az uradalom számára mindez egyre nagyobb kiadással járt.

The Operation of the Előszállás Estate in the Twentieth Century

The tenant farms of the Zirc Abbey estate in the village of Előszállás date back to the mid nineteenth century, but went through a process of continual redevelopment, both economically and socially. The most important element of this was the division of the area into districts and subdivision into tenant farms. Thanks to the conscious development process, by the first half of the twentieth century it had developed into one of the country's most advanced capitalist economies. The development of the Előszállás farms marked a successful era in the history of the Cistercian Order and the estate, which ended in 1945 with the distribution of land. One of the specifics of the Előszállás estate was that it had to keep in mind that the survival of the Cistercian Order always depended on the profitability of the estate. This study provides an insight into the life of indentured farm officials and tenants living in the farms of the estate.

⁷⁸ HAGYÓ 1958: 1914–1944.

In particular, it attempts to show their remuneration, housing, health care and the schooling of the children living on the estate. It introduces the reader to the working conditions and everyday life of the nearly two thousand agricultural labourers contracted for different jobs on the estate every year.

Felhasznált irodalom

FORRÁSOK

A zirci apátság eui. 1919–1945

Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Vármegyei Levéltára (a továbbiakban: MNL FVL) XI. 618.
Előszállási uradalmának iratai.

Az előszállási ugj. 1726–1945

MNL FVL XIV.5-1. Előszállási uradalom gazdasági jelentései.

HAGYÓ Kovács Gyula

1958

Harminc esztendő Előszállásán, 1914–1944 (1945). Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Vármegyei Levéltára (a továbbiakban MNL FVL) XV.42. kéziratár.

SZAKIRODALOM

FARKAS Gábor

1981 Előszállás. In FARKAS Gábor (szerk.): *Fejér megyei történeti évkönyv* 15. Székesfehérvár, 337–399.

1982 Az előszállási uradalom igazgatása (1920–1945). *Levéltári szemle* 32. 1, 57–68

1989 Hagyó-Kovács Gyula: Harminc esztendő Előszálláson. *Agrártörténeti szemle* 31. 1–4, 228–273.

GYÁNI Gábor — KÖVÉR György

2006 *Magyarország társadalomtörténete*. Budapest: Osiris.

HELLER András

1937 *Cselédsors*. Budapest: Szent-István Társulat, 108–112.

Mozaikok a Markó utcai fogház történetéből — Megküzdési stratégiák

Semsei Ferenc

*Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Tudományos Főosztály,
Történeti Osztály — tudományos kutató*

Bevezetés

Dolgozatomban az 1892-ben épült hírhedt börtön épületében raboskodó elítéltek életviszonyait, megküzdési stratégiáit szeretném bemutatni egy olyan életvilágban, amely közvetlen összefüggésben állt a 20. századi politikai kurzusok változásával, mintegy lakmuspapírként is értelmezhető.¹ Céлом nem az intézmény történetének részletekbe menő bemutatása — amely a kezdeti időszakban járásbírósként, büntető törvényszékként és ügyészségként is működött, majd 1945 után a Budapesti Népbíróság, ezután pedig az államvédelem fennhatósága alá került² — sokkal inkább annak a mentális küzdelemnek a rekonstruálása, amelyet a politikai elítéltek lelki egészségük megőrzéséért, életben maradásukért vívtak. A számos kínálózó munka — visszaemlékezés és napló — nyújtotta stratégiákat a pszichológus Oláh Attila által megnevezett *12 magasabb rendű copingdimenzió*³ segítségével rendszereztem, amelyek közül jelen írásomban 6 kategóriát alapul véve ismertetem a kirajzolódó eredményeket.

Problémamegoldás

A mindennapok fölötti irányítás igényének sajátos visszaszerzéseként is értelmezhető a stratégiakészítés és tervezés mechanizmusa, amely a kognitív kontroll elérésére szolgál, és két fogvartott esetben hangsúlyosan tetten érhető. A magyar nemzet megbecsülése ellen elkövetett vétség okán 1921-ben fél évre bebörtönzött író-újságíró, Szász Zoltán emlékei szerint a fogház hangulata a politikai vádlottat „izgatja” a vádirat elleni kifogások megfogalmazására, a védőbeszéd elkészítésére. Vámbéry Ármin ügyvéd a szaknyelvi kérdésekben túlságosan elmerülő védencét a „jog mániákusának” bélyegezte, aki utólag elismerte az ebben rejlő igazságot.⁴

¹ A magyar kriminológiai gondolkodás történeti változásait lásd: LÉVAY 2009: 254–286.

² Az épület történetét részletesen feldolgozta: TAMÁSKA 2017.

³ Oláh Attila az alábbi 12 pontot fogalmazta meg: problémamegoldás, információkeresés, tehetetlenség, menekülés, önbizalom, támaszkeresés, delegálás, izoláció, akkomodáció, tárgyalás, alárendelődés, szembehelyezkedés. OLÁH 2005: 68.

⁴ SZÁSZ 1926: 5.

Fáradhatatlanul készült tárgyalására a második világháború után sokadszorra letartóztatott Szálasi Ferenc. Helyzete nagyban eltért a rövid időre fogságba került publicista helyzetétől — az akasztásra számító egykori nemzetvezető esetében a haláltól való esetleges megmenekülés reménye is erős motivációs tényező lehetett —, a Markó utcai börtönben életének utolsó periódusát töltő politikusi írásai tanúbizonyságot tesznek arról, hogy kifejezetten nagy nyomást fektetett peranyagának megismerésére, többször, hosszan konzultált ügyvédekkel, a személyét ért jogi visszaéléseket élesen bírálta. „Délelőtti első kimerítő megbeszélés az ügyvédekkel 10 h — 13 h 30’-ig. A beszélgetés lényegét legépelve megkapom kedden, szükségem van rá, hogy én is készülhessek a védőbeszédemre. A per irataiba együtt fogok betekinteni az ügyvédekkel, hogy kérdéseikre azonnal felvilágosítást tudjak adni. [...] [A tárgyalás során kialakult] Helyzet mint az előbbi napokon. Minősíthetetlen. Csak bosszú vezeti a népbíróságot és népügyészeket. Várják mindig a tapsot a közönség részéről. [...] Disznóság. Felakaszthatnak, nem bánom. De ne alázzanak meg, és ne bántalmazzanak” — írta visszaemlékezésében a bukott nemzetvezető.⁵

Információkeresés

Az információkeresés — ide értendő az olvasás, a megfigyelés és mások megkérdezése — az egyik legalapvetőbb megküzdési stratégiának számított. A könyvigény minden forrásban megjelenik, ennek kielégítése azonban korszakonként eltért. Az olvasás lehetőségét szűkítette — ahogy a rabokkal való bánásmódot is radikálisan átalakította — az intézmény falai között és azon túl lezajló strukturális változás, a fogház 1950-től az Államvédelmi Hatóság fennhatósága alá került, a börtönökkel foglalkozó osztály élén Princz Gyula őrnagy állt.⁶ A cenzúra által engedélyezett műveket sokszor nem, vagy többkötetes munka esetében a sorrendet figyelmen kívül hagyva adták át.

A börtönben való művelődés fontosságát tetten érhetjük az ország szinte összes fegyintézetében fogvatartott kommunista politikus, Demény Pál visszaemlékezéseiben. Börtönéveinek élményeit taglaló egyik beszédes című művében (*Zárkatársam, Spinoza*), a felvilágosodás korának racionalista filozófusát megidézve összegezte tapasztalatait. Bár Spinoza szemléletével nem közvetlenül a Markó utcában ismerkedett meg, könyve és annak felépítése a tudós-rab alakját eleveníti meg, aki szellemének kiművelésével vészelt át a számára kiszabott időt.⁷

A megfigyelésre erősen korlátozott lehetőségek nyíltak. Erről Stirling György, az ellenzéki tevékenységéért bebörtönzött hírlapíró érzékletes tájékoztatást ad. Az Andrássy út 60-ból 1947-ben átszállított újságíró megörökítette azt a stratégiát, amellyel sikerült tágítaniuk a mesterségesen szűkre szabott kereteket. A szándékosan magasra helyezett ablakon sámlin állva kileselkedő cellatársat egy éppen a kémlelőnyílás előtt tornászó fogoly takarta ki. Az esetleges felszólítás hatására odébb álló egyénnel egy időben az „őrszem” is lemászott, mire a fegyőr beléphetett.⁸

⁵ SZÁLASI 2016: 706–707, 719–720.

⁶ TAMÁSKA 2017: 82.

⁷ DEMÉNY 1989a.

⁸ STIRLING 2006: 76.

Az új zárkatársakat friss információ reményében mindig örömmel fogadták. Ez a momentum számos visszaemlékezésben megjelent, ennek bemutatására szintén Stirling írását szeretném példaként hozni, ő ugyanis nemcsak a megérkezését követő faggatási hullámot rögzíti, az általa megosztott tényekre adott reakciókat is kifejezően szemlélteti. A hazatérésük után börtönbe vetett hadifoglyok mentalitását ismertetve közli: ha nem támasztja alá az általuk vizionált, a rendszer közelgő bukását remélő híreket, a hírhozót kiközösítik: „Hamar észrevettem: ha nem a szájukíze szerint beszélek és nem támasztom alá a szuperoptimista kiblihíreket, hitetlenkedve fogadnak minden szót és gyanúsán néznek rám: no, ezt is megfertőzték a kommunisták!...”⁹

Az információszerzésnek és az idevonatkozó kapcsolattartásnak azonban számos illegális formája volt. A rabséta alatti sorváltás és a különféle morzejelek alkalmazásán kívül gyakori volt a titkos küldemények kézbesítése. A korabeli sajtóban is visszhangot váltott ki Demény Pál, aki 1921-ben dióhéjba bújtatta üzeneteit, erre 1989-ben megjelent önéletírásában a következőképpen emlékezett vissza: „A házimunkás hozza hazulról küldött kosztom, a zacskó diót óvatosan bontogatom, [...] egyikben cigaretta papíron az üzenet: ha megkaptad, gyere az ablakhoz, keféld a hajad, holnap három dióra figyelj. [...] A másnapi diók egyikében tiszta tollhegy, alatta a levélke utasít, hogy a visszaküldendő csomagcédulára vegytintával üzenjek. Megtalálom még a diókba rejtett vérlúgsókristályokat és vasszulfátot. Indul a posta társaimhoz vallomás egyeztetésre, még a messzi Szerb utcába is, a zálogházból átalakított női börtönbe...”¹⁰

Hasonlóan eredeti, bár meghíúsuló megoldással élt évekkel később Stirling, aki a hivatalosan kézbesíthető levélszámon felüli „feketelevelét” javításra kiküldött cipőjébe rejtette.¹¹ Az információcsere féllegális aktoraként megemlíthető a borbély, aki munkavégzés közben szintén informálhatta a külvilágtól elzárt rabokat.¹²

Tehetlenség

A tehetetlenségnek, az érzelmi zavarodottság kezelésének negatív példáját mutatja be Ágotha Tivadar, 1952-ben letartóztatott veszprémi kispap, aki a Markóban való tartózkodása alatt ismerkedett meg a 32 év körüli, megőrült fiatalemberrel, Lacival, aki egy évig megfigyelés alatt állt a lipótmezei elmeógyógyintézetben. A férfinak, bár voltak tiszta pillanatai, verbális tréfái elől maguk az örök sem menekülhettek. „Volt a szobában egy 32 év körüli fiatalember. Gimnáziumi tanulmányait Ausztriában, a jezsuitáknál végezte. Később egyetemi tanulmányait befejezve történész lett, vagy 4-5 társával írtak valami történelmi könyvet. Erre rájöttek. Lefogták őket. De a többiek mindent erre a fiúra kentek. Ő közben megőrült. Az is lehet, hogy előzőleg sem volt teljesen normális. Lehetséges, hogy csak tette magát. Bár ezt nehéz elhinni. Mindent magára vállalt, semmire sem adott választ. Egy évig volt megfigyelés alatt a Lipót Mezőn. Olti [Vilmos kommunista népbíró] mégis elítélte három és fél évre. Azt mondták, jól megúsza.

⁹ STIRLING 2006: 79.

¹⁰ DEMÉNY 1989b: 91.

¹¹ STIRLING 2006: 81–82.

¹² ÁGOTHA 1995: 83–84; SZÁSZ 2013: 256.

— Lehet. Bárhogy állt is a dolog, ezen a Lacin — mert így hívták — amennyit mulatott nemcsak a szoba, de az egész emelet és a fegyőrök is, hogy az egy kisebb fajta cirkusszal felért” — örökítette meg a tragikus esetet.¹³

Menekülés

Milyen menekülési stratégiát alkalmazhattak azonban az elítéltek? A kognitív elkerülés — más szóval figyelemelterelés — egyik leggyakoribb módja a múltból való ábrándozás volt. A foglyok szívesen elevenítették fel korábbi pozitív emlékeiket, meséltek a családjukról a többieknek, vagy gondoltak szeretteikre lefekvés előtt. A szabadulás ábrándja ugyancsak többször megjelenik, a versírással együtt, míg a tagadás nyíltan, a bűncselekmény el nem ismerésével jelentkezhet. A vágyteljesítő gondolkodásra a rendszerváltozásban reménykedő volt hadifoglyok esete szolgáltatott példát. Versírással, emlékezéssel, elmélkedéssel töltötte idejét a Rajk-per egyik mellékperében tízévi fegyházbüntetésre ítélt Szász Béla is,¹⁴ vagy az 1956 decemberében bebörtönzött költő, Eörsi István, aki a következő szavakkal örökítette meg a mindennapok küzdelmeit, betekintést nyújtva a börtön korszakokon átívelő egészségügyi viszonyaiba: „A poloska — legalábbis a budapesti nagy házakban, a Markó utcában és a Gyűjtőfogházban — igen kitüntetett helyet foglal el a rabok kozmoszában. Szándékosan használom a jelen időt, mert meggyőződésem szerint a szabadulásom óta eltelt negyed évszázadban sem sikerült őt kiirtani. A méteres, vén falak közt boldogan telel át, a vaskos fűtőcsövek üregeiben és vájataiban helyezi el petéit. [...] Korabeli költészetem tanúsága szerint a poloska lelki életem központi hatalmassága volt. Három verset szenteltem neki, hogy viszonzzam rendkívüli érdeklődését. Alig érkeztem a Markóba, észre kellett vennem, hogy: »Bár nála nincs protekció / és mindenkit kiszív, / a költő édes vére jó, / az az aperitif.«¹⁵

Támaszkeresés

Izgalmas témapont a támaszkeresés kérdésköre. A kontaktuskeresés ugyanis rendkívül erősen tükröződik a visszaemlékezésekben, Zádor Imre pszichiáter, az 1953-as cionista orvosper egykori fővádottja megfogalmazása szerint a cellatársak barátok *kell* hogy legyenek.¹⁶ S az egyházi személyek közé került, korábban említett veszprémi kispap, Ágotha Tivadar, első éjszakájára visszaemlékezve azt írja, úgy érzi, barátok között van.¹⁷

Jelentős megküzdési mechanizmus volt a hit, a jobbára katolikus vallásgyakorlás. A hivatalos istentisztelet 1949 végétől szűnt meg, búvópatakként azonban jelen volt a spiritualitás. Szintén Ágotha festi le visszaemlékezésében a csoportos imádságok hangulatát, kiemelve, hogy közegében szinte mindenki részt vett a rutinszerűvé váló reggeli áhítatban, s akik nem,

¹³ ÁGOTHA 1995: 56.

¹⁴ SZÁSZ 2013: 255.

¹⁵ EÖRSI 1987: 137.

¹⁶ ZÁDOR 2000: 161.

¹⁷ ÁGOTHA 1995: 53.

azok is tiszteletben tartották az imádság idejét. „Közben a napos — mindennap valaki más, de csak a 60 éven aluliak — felmosta a kövezetet. A többiek odaálltak az ablakhoz — mely vagy két méter magasságban helyezkedett el —, és a reggeli imájukat mondták. Erre az apát hívta fel a figyelmemet. Hozzájuk csatlakoztam én is. Köszönetet mondtam az Úrnak, hogy ilyen jó társak közé kerültem. Csak kevesen maradtak távol a néma reggeli áhítattól. De ők is csendben voltak addig, míg mi imádkoztunk, vagy legfeljebb halkán beszélgették” — emlékezett vissza.¹⁸

Gyakori elem az instrumentális-anyagi segítségnyújtás, ezt a rabok 1950-től csupán élelmiszersomagok és a mosatás lehetősége révén tiszta ruha formájában kaphatták meg, ekkortól ugyanis eltörölték az önkosztos ellátás lehetőségét. A rabok csomaghoz kéthavonta juthattak.¹⁹

Delegálás

Az általam górcső alá vett munkák jelzésértékű különlegessége az a szerzői mentalitás, amely szerint az iratképzők — utólagos visszaemlékezéseik szerint legalábbis — általában nem panaszkodtak, s nem sajnáltatták magukat, ezeket az aktusokat a zárkatársak végzik, akiket a főszereplő, ha nem is mindig nyíltan, de emiatt elítél. A Markó utcai fegyházban töltött rövid idő, a gyorsan lefolyó tárgyalási szakasz ellenére — s talán épp ezért, hisz zárkatársaihoz való hosszabb, mélyebb kötődés így nem alakulhatott ki — a tiltott határátlépési kísérletért letartóztatott nyelvészprofesszor, Futaky István megindító leírást nyújt a börtönlakókat kínzó külső és belső nyugtalanságról, a panaszkodás értelmetlenségéről. „A Markó utcában foglyokkal teltömött, döglletes levegőjű zárkába kerültem. Nagy nehezen szűk helyet kaptam, éjjel egy szalmazsák felén rabtársak közé szorítva aludni alig tudtam, nem volt nyugalom a cellában. Egy középkorú falusi férfi órák hosszat siránkozott szerencsétlen sorsán, a hazaszökött idegenlégiós rémálmokat látott s artikulálatlan hangon mindegyre kiabált. Másnap reggel a börtönorvos, akit a hírhedt auschwitz-i orvos nyomán Mengele néven emlegettek, szemlét tartott. Egy idős zárkatárs elpanaszolta, hogy a levegő itt kibírhatatlan, és ha ennyien maradunk, ő hamarosan megfullad. Erre Mengele: Maguk dolga. Miért vannak olyan sokan?!”²⁰

Összegzés

A jelen dolgozatomban az Oláh-féle megküzdési dimenziók alkalmazására tettem kísérletet, bemutatva, ezek a kategóriák felhasználhatóak lehetnek arra, hogy a bebörtönzöttek, fogvatartottak írásait interdiszciplináris módszereket felhasználva vizsgálhassuk. Mindeközben felvethetjük azt a kérdést is, hogy vajon az egyes fegyintézetek eltérő regulái, szabályai hatottak-e ezekre a dimenziókra?

¹⁸ ÁGOTHA 1995: 53–54.

¹⁹ TAMÁSKA 2017: 82–83.

²⁰ FUTAKY 2006: 84–85.

Mosaics from the History of Markó Street Prison: Coping Strategies

In my thesis, I present the living conditions and coping strategies of prisoners in the infamous Markó Street Prison, built in 1892. My aim is not to present the history of the institution in detail, but to reconstruct the mental struggle of political prisoners to preserve their mental health and stay alive. The strategies offered by the numerous works on the subject — reminiscences and diaries — were classified using the 12 *higher-order coping dimensions* (problem-solving, information seeking, helplessness, escape, self-reliance, seeking support, delegating, isolation, accommodation, negotiation, subordination, confrontation) named by psychologist Attila Oláh, of which I present the results based on six categories.

I have attempted to apply Oláh's coping dimensions, showing that these categories can be used to examine the writings of prisoners and detainees using interdisciplinary methods. At the same time, we can also ask a forward-looking question: have the different rules and regulations of the various penitentiary institutions had an impact on these dimensions?

Felhasznált irodalom

ÁGOTHA Tivadar

1995 *Megalkuvás nélkül. Veszprémi kispapok az ateista hatalom börtöneiben*. Budapest: Márton Áron.

DEMÉNY Pál

1989a *Zárkatársam, Spinoza*. Budapest: Akadémiai.

1989b *Rabságaim I*. Budapest: Magvető.

EÖRSI István

1987 Emlékezés a régi szép időkre. Második fejezet. *Beszélő*, 1987/IV. szám, 137–146.

FUTAKY István

2006 *Utam a Dossziéhoz. Emlékezések 1950–1956*. Budapest: Noran Libro.

LÉVAY Miklós

2019 A magyar kriminológia jellemzői a reformkortól napjainkig. In BORBÍRÓ Andrea — GÖNCZÖL Katalin — KEREZSI Klára — LÉVAY Miklós (szerk.): *Kriminológia*. Budapest: Wolters Kluwer Hungary Kft., 254–309.

<https://doi.org/10.55413/9789632959313>

OLÁH Attila

2005 *Érzelmek, megküzdés és optimális élmény: Belső világunk megismerésének módszerei*. Budapest: Trefort.

STIRLING György

2006 *Megalázott nemzedékek*. Budapest: Püski.

SZÁLASI Ferenc

2016 *Szálasi Ferenc naplói, 1942–1946*. Budapest: Magvető.

Szász Béla

2013 *Minden kényszer nélkül. Egy műper története.* Budapest: Európa.

Szász Zoltán

1926 III. emelet 12: Emlékeim a Markó utcai fogházból. Rabnyelv. *Pesti Napló*, 1926/
XLIV. szám, 5.

TAMÁSKA Péter

2017 *Egy világváros három börtöne. A fővárosi Büntetés-Végrehajtási Intézet története.* Budapest: Unicus Műhely.

Zádor Imre

2000 *Minden perc egy örökkévalóság.* Budapest: Argumentum.

Élesztőgyártól a levéltárig — A Schneider-palota története

Szekér Nóra

Állambiztonsági Szolgáltatások Történeti Levéltára, Tudományos Főosztály,
Tudományos és Közművelődési Kapcsolatok Osztálya — tudományos kutató

Az Eötvös utca 7. szám alatti Schneider-palota jelenleg az Állambiztonsági Szolgáltatások Történeti Levéltárának ad otthont, amelynek fő feladata az 1945 és 1990 között működő politikai rendőrség különböző szervei által keletkeztetett iratanyagok őrzése és a kutatás számára hozzáférhetővé tétele, valamint ez a levéltár biztosítja az állampolgárok számára az információs önrendelkezési jog gyakorlását, vagyis megteremti annak a lehetőségét, hogy az érintettek a volt állambiztonsági szervek róluk készült dokumentumaiba betekintsenek.

Az épület azonban nem csak közvetetten, az iratok őrzésén keresztül került kapcsolatba a politikai rendőrséggel, hanem sokkal közvetlenebb formában is, a háború után ugyanis a Politikai Rendészeti Osztály rövid ideig itt is működött. A ház története ennél jóval régebbi időkhöz, a boldog békeidők világáig visszanyúlik. A terézvárosi bérpalotára az építési engedélyt 1878-ban adták ki, és 146 éves múltja a dualizmus korszakától kezdve izgalmas képet ad Magyarország történelméről és társadalmi életéről. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy e történetnek számos bizonytalan pontja van. Vadas Ferenc építészettörténész fogalmazta meg e bérpalotával kapcsolatban: „...a kutatás a szokásosnál több nehézséggel jár. A házat nemcsak az építészettörténet figyelme kerülte el, hanem a kortársak érdeklődése is.”¹ Az épület leírását és a tervrajzokat a teljes tervsorozattal együtt az építész Bobula János az *Allgemeine Bauzeitung*-ban publikálta az átadást követő évben, 1881-ben.² Innen ismerhető a ház első, eredeti állapota. A későbbi átalakításokról, adásvételekről azonban nem áll rendelkezésünkre forrás. Az építkezések lázában égő városban százával adták át az izgalmasabbnál izgalmasabb épületeket, így a hazai szakfolyóiratok a bőség zavarával küzdve e házról sem kritikát, sem részletes leírást, tervet, fényképet nem közöltek, ahogy jellemzően az Eötvös utca többi házáról sem.³ „A legfájóbb hiány a tervtári anyag elkallódása”⁴ — fogalmazott Vadas. Az épület — ahogy azt később látni fogjuk — 1938-ban a belügyminisztérium kezelésébe került. A háború után az ilyen ingatlanok dokumentációit gyakran kiemelték a Tervtári iratok közül és a Belügyminisztérium Központi Irattárába kerültek, ahonnan az 1950-es évek előttről származó iratok nagy

¹ VADAS 2004: 339.

² Palais des Herrn W. Schneider in Budapest. *Allgemeine Bauzeitung*, 1881/48. szám, 29–30. Lásd VADAS 2004: 339.

³ VADAS 2004: 339.

⁴ VADAS 2004: 340.

része elveszett. Feltehetőleg ez történt az Eötvös utca 7. épületének anyagaival is, a Tervtárban ugyanis csak az 1960-as évek tervanyaga, illetve korábbiak másolata maradt meg. Így az épület-történeti rekonstrukció főként visszaemlékezésekre, levéltári anyagokra, sajtóhírekre épül.⁵

Terézváros

1751. augusztus 4-én Mária Terézia és Lotaringiai Ferenc császár meglátogatta Pest-Budát. várostörténeti emlékezet ezzel a látogatással hozza összefüggésbe Terézváros születésnapját.⁶ A legenda szerint a 18. század elején még Pest szabad királyi város felső külvárosát, ahol „tetszetős gyümölcsösök, szőlők és bennük itt-ott présházak találtak”, 1777. november 4-én, a királyi pár látogatásának emlékére nevezték el Terézvárosnak. A városrész 18–19. század fordulóján rohamosan fejlődésnek indult, lélekszáma 1806-ban már a belvároséval vetekedett, és egyre fontosabb kereskedelmi centrummá nőtt. 1733-ban 11 házat tartottak nyilván, a század közepén már 251-et, a századfordulón több mint 500-at.⁸

„A víz nőttön nő, a kétségbe esést, az ínséget, s a veszély egyes iszonyait, leírni lehetetlen. Láttam embereket, kikben vesztett vagyonaikat siratták, láttam gyermeke vesztett jajgató anyákat. [...] Láttam egy vízből húzott asszonyt, félig halva, s több gyermeket ilyen állapotban. [...] Wesselényi 23 ladikon jár segítségül, s vízbe gázolva hurczolja ki a fulladozókat. [...] Hát a külső városok vízöntötte düledező apró házai közt milly szív repesztő jelenések lehetnek! A jelenet borzadalmát növeli a borult ég, sűrű havazás homálya, szóval leírhatatlan a hatalmas elem ereje” — jegyezte fel megrázó élményeit Tanárky Gedeon¹⁰, a nagy dunai árvíz egyik szemtanúja 1838. március 14-i naplóbejegyzésében. A jeges ár 13-án késő este Vácnál törte át a homokból és trágyából emelt ideiglenes gátat, és minden akadály nélkül öntötte el Pest-Budát. A napokig hömpölygő szennyes hordalék hatalmas pusztítást okozott a védtelenné váló városban, különösen az alacsonyabb fekvésű külső kerületekben, Teréz-, Ferenc- és Józsefvárosban, ahol szinte minden ház elpusztult.¹¹ A természeti csapás a rombolás mellett azonban a modern kerületek születésének kezdetét is jelentette. Az újjáépítés ugyanis már tudatos várostervezési elvek alapján zajlott, ennek során fejlődött például a Terézváros fő ütőere, a Király utca is dűlőútból főutcává impozáns épületekkel, forgalmas piacterekkel. A városrész fejlődésének legdinamikusabb szakasza 1873-mal, Pest—Buda—Óbuda egyesítésével vette kezdetét. Budapest világvárossá érésével a „vidékiek” Terézváros is, amely az egyesítést követően a VI. kerület számozást kapta, új formát öltött. Az átalakulás fő motorja pedig az Andrássy út kialakítása volt.

⁵ Az épület történetének megírásában fontos segítséget jelentett Papp István: *Eötvös utca 7.* című kiadatlan kézírata. A kézirat a szerző birtokában.

⁶ Terézváros történetéhez lásd: VARSÁNYI 1999; JÁVOR—LOTHINGER (szerk.) 1996.

⁷ Az 1730-as leírást idézi: SEBŐKNÉ 2007: 136.

⁸ VARSÁNYI 1999: 13.

⁹ LOSONCZY TÓTH 2021: 43–44.

¹⁰ Tanárky Gedeon (Nagykőrös, 1815 — Budapest, 1887) az árvíz idején Somssich Pongrácz királyi személynök joggyakornoka. Részletesen lásd LOSONCZY TÓTH 2021: 36–48.

¹¹ LOSONCZY TÓTH 2021: 43.

Terézváros központi útja, a Király utca, a század közepére már nem volt elegendő a megnövekedett forgalom kiszolgálására. „A XVIII. század embere, aki még csak a Belvárosra szorító Pest forgalmát ismerte, elbámult volna azon a nagyarányú forgalmon, amelyet a Király- és Híd-utcákból és a hajóhídból összeállított ez a mai fogalmaink szerint is monumentális útvonal bonyolított le. [...] Egy ötletes író találóan állapította meg, hogy a 7596 lakosú Király utcának több lakosa van, mint az egész Lichtenstein fejedelemségnek”¹² — olvasható az *Ujság* 1928. május 27-i száma várostörténeti cikkében. A problémák orvoslására kezdeményezte gróf Andrássy Gyula miniszterelnök az európai utazásai során látott várostervezési rekonstrukciók és ezek részeként kialakított bulvárok mintájára egy új sugárút építésének tervét. Az útvonalat 1871-ben tűzték ki, és ennek részeként a környék utcáit is fejleszteni kezdték. Így szélesítették ki és hosszabbították meg déli irányba a tervezett sugárúttal merőleges Szeg utcát, mely 1872-ben az egy évvel korábban elhunyt neves író és politikus után az Eötvös József nevet kapta.

„1876 nyarára elkészült a járda és a kociút. Erre azután — Szent István napján — hivatalosan meg is nyitották az új útvonalat, amelyhez azonban még a házak többnyire hiányoztak. [...] Az 1882-ben megejtett utólagos kalkuláció bizony nem igazolta az első számítás optimizmusát: a Sugár-út összesen 9.810.607 forintba került. Polgári felfogás szerint, amely épületeket is kivon az út mellé, csak 1884-ben, amikor már az Operaház is elkészült, lehetett kimondani először a nagy szót, hogy az út készen van”¹³ — írja az *Ujság* fentebb is idézett várostörténeti elemzése.

A sugárút építésével párhuzamosan megkezdődött a telkek felparcellázása, eladása és a paloták építése. Jelen tanulmány fókuszában álló Eötvös utcai ingatlan a 18. században egy közel 17 ezer négyszögöles telekkomplexum része volt, amely 1755-től a piarista rend tulajdonában állt, és a Király utcától a mai Liszt Ferenc térig ért.¹⁴ A parcellázására 1869-ben került sor. A parcellák jelentős részét a terézvárosi vasöntödét működtető Oetl-testvérek vásárolták meg öntödéjük bővítésére, valamint családi palota építésére (az Eötvös utca 22. szám alatti családi házukat 1890-ben adták át).¹⁵ Gyártelepük fejlesztésére azonban tőkére volt szükségük, ezért a telkek egy részét értékesítették. Így vásárolta meg 1872. szeptember 5-én a vasöntésben ugyancsak járatos Pozdech József (1811–1878) harangöntő azt a telket, ahova az Eötvös utca 7. szám alatti palota felépül majd.¹⁶ Az Oetl testvérek sokat profitáltak a sugárút építése okán emelkedő telekárakból, a 259 négyszögöltre szabályozott ingatlant 1869-ben 3726 osztrák értékű forintért vásárolták, három évvel később 12 432 forintért értékesítették. De ők nemcsak nyertesei, kárvallottjai is voltak az Andrássy úti építkezésnek. Gyártelepük — az Oetl-féle Kasszagyar, Vas- és Fémöntöde Rt., a mai Csengery—Andrássy—Aradi utca határolta tömbben működött, méghozzá komoly kapacitással: az 1871-es évben 6 ezer páncélszekrényt gyártott, 16–17 ezer mázsa vasat dolgozott fel — beleesett a tervezett sugárút vonalába, így 1871-ben az üzemet, még ha kártérítés fejében is, de le kellett bontani.¹⁷

¹² Terézváros. *Ujság*, 1928. május 27., 33.

¹³ Terézváros. *Ujság*, 1928. május 27., 33–34.

¹⁴ VADAS 2004: 342.

¹⁵ BENCZE 2002: 3–8.

¹⁶ VADAS 2004: 342.

¹⁷ BENCZE 2002: 8.

A tulajdonosok és az építész

A szlovák származású Pozdech József a korabeli polgári világ befolyásos és gazdag köreiből tartozott. Számos új öntési eljárás fűződik a nevéhez, harangjaival a párizsi és chicagói világkiállításon aranyérmeket nyert, és ő készítette az egyik leghíresebb magyar harang, a debreceni Nagytemplom Rákóczi-harang díszes szerkezetét. Világhíres műhelyét a Terézvárosban, a mai Liszt Ferenc tér környékén működtette. Házasságából hat leány született, akik mind a korabeli kulturális és gazdasági élet egy-egy jeles személyiségéhez mentek férjhez. Pozdech az Eötvös utcai telket abból a célból vásárolta, hogy gyermekei számára társadalmi presztízst biztosító palotát építtessen, ezért építész vejét, Bobula Jánost bízta meg azzal, hogy a saját és sógornői családjának egy közös otthonot tervezzen. A munkát Bobula el is kezdte, azonban az após 1878. június 22-én meghalt. „Pozdech József, országosan ismert fővárosi harangöntő, ki a harangok fölszerelésére új módszert talált ki, s erre külföldről is kapott sok megbízatást, elhunyt 68 éves korában. A derék iparos a magyar ipar körül kifejtett érdemeiért két ízben nyert ő felségétől érdemkeresztet”¹⁸ — tudatta a halálhírt a *Vasárnapi Újság*.

A családfő halála után leányai úgy döntöttek, hogy nem egy közös palotában képzelik el az otthonukat, így a telket eladták Schneider Vencel (1821–1893) pilseni születésű élesztőkereskedőnek, aki egyben Bobula tervét is megvásárolta, és megbízta, hogy a kivitelezést már az ő igényei szerint véglegesítse. Az 1880-ban átadott épület így kapta első tulajdonosáról a ma is használatos Schneider-palota nevet.¹⁹ Schneider Vencel személyéről meglehetősen kevés információ áll rendelkezésre. Nem tudni, hogy szülőhelyéről, Pilsenből mikor és milyen körülmények között került Magyarországra, a Budapest Kereskedelmi és Váltótörvényszékhez írt cégbejegyzési kérvény szerint 40 éven át foglalkozott élesztőkivitellel és kisipari gyártással. Az épület ornamentikájából arra következtethetünk, hogy miként maga az építész Bobula, az építtető Schneider Vencel is tagja volt a századfordulón virágkorát élő szabadkőművesegységnek. (A bejárat, illetve a szélső ablak fölött az S és W monogram betűi között feltűnik a páholyok jelképe, a körző.) Családot későn alapított, 72 évesen érte a halál, négy kiskorú fiút hagyott hátra, és felesége 42 évesen jutott özvegységre.²⁰ „Pályafutása sem kiugrón látványos, sem feltűnő nem volt, de elég sikeres ahhoz, hogy reprezentációs igényeknek is megfelelő, palotaszerű lakóházat építhessen családjának”²¹ — írta róla Vadas Ferenc, az Eötvös utca 7. krónikása.

Bobula János azonban, akít a *Magyar Salon* 1888-ban a kilenc legjelentősebb fővárosi építész közé sorolt, annál ismertebb személyisége volt a korának, tervezőként és közéleti szereplőként egyaránt. 1844-ben született Liptóújfáron, szlovák család gyermekeként. Csizmadia édesapja nagy hangsúlyt fektetett tehetséges fia taníttatására, és azzal a szándékkal, hogy építész váljon belőle, beíratta a komáromi gimnáziumba. Néhány kőművessegéd-év után Pestre érkezett, és 1863-ban beiratkozott a műegyetemre, mindeközben a szlovák szellemi élet fontos tagjává vált. Szlovák nyelvű diáklapot szerkesztett, amely köré a Pesten élő szlovák fiatalok szerveződtek, alapítója volt az *Új Szlovák Iskola* nevű csoportosulásnak, a belőle születő *Szlovák Kiegyezési Pártnak* pedig vezetője; a szlovák sajtóorgánumokban rendszeresen jelentette

¹⁸ Halálozások. *Vasárnapi Újság*, 1878. június 23., 417.

¹⁹ PETRO 2009b: 50–53.

²⁰ VADAS 2004: 343.

²¹ VADAS 2004: 343.

meg írásait közéleti kérdésekről, a nemzetiségi politikáról, népjóléti kérdésekről. Ez a közéleti szerepvállalás egész életét átszötte, írt, fordított, szerkesztett, nyomdát és kiadót alapított. Sőt, a politikai életben is szerepet vállalt, kezdetben helyi szinten, létrehozta a *Terézvárosi Klubot*, tagja lett Terézváros, majd Budapest képviselő-testületének, 1892-ben pedig egy ciklus erejéig a kormánypárt színeiben országgyűlési képviselővé is megválasztották. A nemzetiségi politikusok azon csoportjához tartozott, akik a magyar politikával való együttműködésben látták a nemzetiségi érdekérvényesítés sikerének a lehetőségét. Liberális eszmei alapokra helyezkedve azt hangsúlyozta, hogy meg kell teremteni a megbékélésen és az egyenrangúságon alapuló szlovák—magyar együttélést. Bobula rendszeresen felszólalt a pánszlávizmus ellen, és azt szerette volna, ha a magyarországi szlovákság fontos szerepet kap egy egységes, gazdaságilag fejlett ország építésében.²² E szellemben alapította 1868-ban a heti három-négy alkalommal megjelenő *Slovenské Noviny* című lapot, melynek indulását Kossuth Lajos Turinból küldött levelében így köszöntötte: „»Szlovenszké Noviny« programjában az ország földterületi épségének s politikai egységének elvül felállítását s a demokrácia irányának bevallását örömmel üdvözlöm, s óhajtom, hogy az Ön vállalata a nemzetiségi viszály minden irányban kielégítő kiegyenlítésének hatályos tényezőjévé váljék.”²³ Kiadójának részvényesei között pedig olyan személyeket találunk mint Deák Ferenc vagy gróf Andrássy Gyula.

Nézeteiért régi hívei közül sokan a szlovák érdeklődésével vádolták, mondván: még ha a nemzeti jogegyenlőség elvét hangsúlyozza is lapja hasábjain, fiatalkori eszményét, az autonómia gondolatát feladta, és ezzel a magyarországi szlovákságot az asszimiláció irányába tereli. Bobula az idő előrehaladtával a dualizmus kori nemzetiségi politikából egyre inkább kiábrándult, majd 1875-ben a három szlovák gimnázium bezárása jelentette számára azt a végleges fordulópontot, mikortól már nem látta járható útnak a magyar politikával való együttműködést.²⁴ Ugyanakkor szimbolikusnak is tekinthető, hogy mára Bobulát úgy a szlovák mint a magyar építészettörténet saját építésének vallja.

Bobula neve elsősorban nem közéleti szerepvállalása folytán maradt meg az emlékezetben, sokkal inkább építési munkássága révén. Személye szorosan összefonódott a modern Budapest épülésével. Szerepet játszott az Andrássy út kiépítésében, ahol a legjelentősebb alkotása a 62. szám alatt álló Bobula-palota, melyet saját otthonaként épített, és a 68. szám alatti Zichy-palota. Ő tervezte és építtette a Barcsay utcai Madách Gimnáziumot, a Trefort Ágoston Gyakorlóiskolát, az Üllői úti Sebészeti Klinika épületét. Több tucat, zömében ma is álló budapesti bérház kivitelezője és tervezője. Ő irányította a kispesti téglagyári munkáskolónia és a nyolcadik kerületi Tisztviselőtelep építését, sőt komoly anyagi áldozatokat vállalt a megvalósításukért. Az 1885. évi országos általános kiállítás szervezéséért és tervező munkájáért megkapta a királytól „Ferenc József-rend lovagkeresztje” kitüntetést, mely feladatot két éven keresztül minden fizetség nélkül vállalta. Élete utolsó éveiben építésvezetőként dolgozott az Országház építkezésén, majd 1894-ben a főrendiház palotagondnokává nevezték ki. 1903-ban, az építkezés végleges lezárulta előtt egy évvel, a Parlamentben halálos szívroham érte. „A mai szabad törekvések harcosai, az új renaissance-folyamat hívói, a magyar stílus zászlóvivői talán

²² GYIVICSÁN 1998: 51.

²³ Bobula János. *Gazdasági Mérnök*, 1887. január 16., 22.

²⁴ PETRO 2009a: 10–17.

ezt mondhatják rá: a tegnap embere volt”²⁵ — olvasható nekrológiájában, utalva arra, hogy Bobula nem volt korszakalkotó építész. A reneszánsz és klasszicista építészeti stíluselemeiből alkotta meg épületeit, és olykor igen szenvedélyes hangon kelt ki az általa alapított és szerkesztett *Építészeti Szemle* hasábjain az olyan modern irányzatok ellen, mint a szecesszió. A klasszicizáló stílusban készült terveiben azonban képes volt harmonikus egységet létrehozni.²⁶

Ezt tükrözi az Eötvös utca 7. épülete is. Az utcai homlokzat, igazodva a sugárút domináns arculatához, az itáliai cinquecento palotaépítését adaptáló neoreneszánsz architektúra.²⁷ Bobula az Andrassy út egyik építményét, a Láng Adolf által tervezett régi Múcsarnokot vette alapul terveikhez, és annak egy leegyszerűsített mását alkotta meg.²⁸ Az 1880. július 2-án kiadott lakhatási engedély szerint az egyemeletes bérpalotában a földszinten 9 szoba, 2 előszoba, 3 konyha, 1 éléskamra, 2 fürdőszoba, valamint egy szobából és konyhából álló házmesterlakás található, az emeleten pedig 11 szoba, 3 előszoba, 1 konyha, 1 kamra és 1 fürdőszoba. Az engedély a földszintes istállóra és kocsiszínre is vonatkozott.²⁹ Schneider Vencel feltehetőleg az első emeletet saját lakásaként és irodájaként használta, míg a földszinten, az udvari szárnyon lévő lakásokat a korabeli budapesti szokásoknak megfelelően bérbe adta. Az épület, bár kívülről palota benyomását keltette, belülről polgári ház jelleget öltött. Igazi palotává csak a századfordulón, több tulajdonosváltás és átalakítás után válik.

Schneider Vencel halálát követően, 1894-ben Popper István mérnök-üzletember vásárolta meg a házat, amelynek tizennyolc évig volt a tulajdonosa. Személyével a századforduló Budapestjének újabb fontos szereplője kapcsolódott össze a Eötvös utcai bérpalota történetével, ő ugyanis a dualizmus kori magyar ipar fejlődésének egyik kiemelkedő szereplője. Popper történelmi évben, 1848-ban született jómódú, zsidó polgári családban. A barát, dr. Deutsch Ernő főorvos így fogalmaz megemlékezésében: „...az emberek magukon hordják azon időpont jellegét, amelyben születtek. Popper István 1848-ban született és az egész életén visszatükröződő tettvágy, munkakészség és alkotókedv a forradalmi idők jellegét tükrözik vissza.”³⁰ A mérnöki oklevelet a zürichi egyetemen szerezte meg, majd visszatért Magyarországra, és számos területen vállalt szervező, finanszírozó és mérnöki munkát. Részt vett a Tisza, majd a Duna és mellékfolyói szabályozásában. Bekapcsolódott a magyar vasútépítés munkálataiba, több helyi érdekű vasútvonal megépítése fűződik a nevéhez, mint például a Maros—Tordai körvasút, a kükküllői vagy a Kaposvár—Szigetvár helyi érdekű vonalak. Az Aszód—Balassagyarmat—Lonsonc közötti 112 kilométer vonal építésének jogát és a terveket például 1894-ben vásárolta meg, 300 000 forint építési kauciót fizetve az állampénztárba. Az építkezéshez kapcsolódó első kapavágás 1895. július 29-én történt meg Balassagyarmaton, az ünnepélyes átadót pedig egy rövid esztendő múlva tartották 1896. szeptember 11–12-én, az építőbizottság különvonatának bejárásával. „És nem volt csekélység, amit egy év alatt elvégeztek, ha elmondom Önöknek, hogy a 3.886.400 forint tőkével épített pályához 1.300.000 köbméter föld mozgósítása volt

²⁵ D. I. 1904: 32.

²⁶ WLACHOVSKY 2009: 26–34.

²⁷ VADAS 2004: 349.

²⁸ VADAS 2004: 350.

²⁹ VADAS 2004: 346.

³⁰ Dr. Deutsch Ernő főorvos: Popper István kormányfőtanácsos. *Egyenlőség*, 1933. december 16., 18.

szükséges. [...] Mozsárágyúik durrogása és cigányzene mellett érkezett Szécsénybe a [bizottságot vivő különvonat], hol ezernyi éljen fogadta.”³¹ — írta a *Nógrád-Honti Ellenzék* című lap.

Az első aszfaltozott utak építése ugyancsak Popper nevéhez fűződik. Magyarországon az 1800-as évek közepén az úgynevezett pormentes burkolatok ismeretlenek voltak, holott Nyugat-Európában és Amerikában már folytak az aszfaltútépítések. Ennek alapanyagát, a bitument azonban nem bányásztak az országban, a külföldi behozatal pedig irreálisan magassá tette volna a költségeket. A matematikus és természettudós Kovács Mihály az 1850-es évek legvégén Bihar megyében bitumenlelőhelyre bukkant (arra lett figyelmes, hogy néhány Bihar megyei községben a házak falát ezzel a fekete anyaggal szigetelték, így talált rá a lelőhelyre). Összefogott idősebb Popper Istvánval, aki a szükséges anyagi háttérrel biztosítani tudta, és 1863-ban közösen nagyüzemi termelésre kialakított bányát nyitottak. Ifjabb Popper, Zürichből hazatérve bekapcsolódott apja vállalkozásába, tanult mérnökként a bánya működtetésének átfogó átalakításába kezdett, a környéken próbafúrásokat végeztetett, és számos fejlesztést hajtott végre, többek között drótkötélpályát építtetett a kitermelt bitumen szállítására, így a lelőhely méreteit és a termelés kapacitását megsokszorozták. Mindemellett nyugat-európai tanulmányúton elsajátította az aszfaltutak építésének tudományát, és a Wiener Bank bevonásával 1868-ban megalapította a Hazai Aszfaltipar Részvénytársaságot. Ezzel megkezdődött az aszfaltozott utak építése Magyarországon, melynek első darabja a mai Nádor utca 21. számon működő szálloda előtti járda volt. A hetvenes évek végére Popper Rt.-jének köszönhetően Pest számos fontos pontja, mint például a Vár, a Váci utca, Király utca aszfaltozott burkolatot kapott. 1876-ban azonban tőkehiány miatt változtatni kellett a társaság finanszírozásán, és a Magyar Asphalt Rt. névre átkeresztelt vállalkozásban az alapító Popper háttérbe vonult.³²

Sokirányú munkájáról 1931-ben maga így beszélt az *Ujság* hasábjain közölt interjújában: „Az ipar terén igen nagy szerepem volt. Én alapítottam meg a még ma is fennálló Magyar Aszfalt Társaság Rt.-t, a Kerámiai gyárat, az Acélárugyárat. Építettem azonkívül vicinális vasutakat, egyik vállalkozásom folyamszabályozási munkát végzett, az én íróasztalom mellől alakult meg a Budapesti Takarékpénztár is.”³³ Kossuth Lajos történelmi nevezetességű torinói könyvtárának hazamentése 1895-ben az ő érdeme volt.³⁴ És mindezek mellett életművének talán legismertebb és szívéhez is közel álló vállalkozása a telefonhírmondó működtetése volt. „Puskás Tivadar hosszú ideig Edison mellett dolgozott — fogalmazott Popper az 1931-es interjúban —, a világhírű feltalálónak telefontechnikusa volt. [...] Puskás feltalálta a telefonhírmondót és saját maga szervezte meg Budapesten az előfizetőket. [...] 1893 márciusában halt meg és testvérbátyjára, Albertre hagyta a találmányt. A telefonhírmondóval nem törődött a család, amelytől 1894-ben én vettem meg 180.000 forintért. Óriási összegeket fektettem bele. [...] Csakhamar nagy népszerűséget sikerült elérnünk vele és állandóan szaporodott az előfizetők száma. Emlékszem, hogy Blaha Lujzának két-háromszáz forint honoráriumot is fizettünk egy-egy alkalommal. Részvénytársaságot szerveztem, amelynek elnökségében benne voltak az akkori legnevesebb közéleti méltóságok is. [...] Volt egy szerkesztőségünk, amely összeállította

³¹ Idézi: GONDA 1980: 97.

³² BALOGH 1962: 454–455.

³³ Intimitások és emlékek Puskás Tivadarról és nagy találmányáról, a telefonhírmondóról. *Ujság*, 1931. február 7., 4.

³⁴ Meghalt a Telefon Hírmondó magyar apja 89 éves korában. *Amerikai Magyar Népszava*, 1938. július 16., 197.

a napi híryanagot, mintha csak egy napilap számára dolgozott volna. [...] A háború ugyan akadályozta a további fejlődést, de a háború után mégis 1200 kilométer volt a telefonhírmondó-vezeték hálózatának hossza. 1923-ban ajánlatot kaptam a Magyar Távirati Irodától. Először bérbe vette tőlem két évre, majd négyszáz millió koronáért eladtam az MTI-nek a telefonhírmondót, amelynek akkor már ötezer előfizetője volt.”³⁵ A telefonhírmondó nevével ellentétben nem csupán híreket közölt, hanem a közművelődésnek is teret adott: hangversenyeket, színházi előadásokat, irodalmi művekből felolvasásokat, hírességekkel — mint Jókai Mór, Rákosi Jenő, Apponyi Albert, Blaha Lujza — interjúkat közvetített. Tőzsdei hírek, sporthírek, lapszemle, sőt a rendszeres beszámolók a Parlamentben zajló eseményekről is a repertoár részét jelentették; az előfizetők angol, francia és olasz nyelvleckéket vehettek, de volt gyermekműsor is. Popper megvásárolt egy pontos idő jelzését lehetővé tevő rendszert, amit 1911-től épített ki Budapesten, napi hat alkalommal igazították a főváros különböző pontjain elhelyezett órákat a központban meghatározott pontos időhöz; 1924-ben közterületeken, különböző hivatalokban és gyárakban 196 főórāja és 655 mellékórāja volt a Telefonhírmondónak.

Puskás Tivadar találmánya és Popper István gazdasági vállalkozása Magyarországon több mint harminc esztendővel megelőzte a szórakozásnak azt a formáját, amely más országokban csak az első világháborút követően a rádiózással (a rádiót a háborúig csak táviratozásra használták) vált elérhetővé.

Popper István vállalkozó kedve az Eötvös utca 7. átalakításaiban is tükröződött. Az első nagyobb, az épület palota jellegét erősítő átépítések az ő idejében történtek. Ekkor alakult ki a ház és a telek mai alapterülete. A szimmetrikus homlokzatot feláldozva új bejáratot nyitattott, feltehetőleg azért, hogy automobilja számára biztosítsa a behajtást az udvarba. Felépíttette a főlépcsőhöz vezető lépcsőt, és az első emeleti belső szobákat is átrendezte; a korábban kisebb méretű helyiségeket, nagyobb reprezentatívabb terekké alakította át, lehetőséget teremtve a nagypolgári társasági életnek. Feltehetőleg Popper bízhatta meg 1910 táján Róth Miksát, a dualizmus korának neves művészt, *Császári és Királyi Udvari Üvegfestőt*, hogy az épület központi terébe üveglakot készítsen. Róth Miksa leginkább a Zeneakadémia, az Országház, a Gresham-palota, a szabadkai városháza falait díszítő szecessziós üveglakairól vált híressé, az Eötvös utcai bérpalotába klasszikus stílusban készült munkát tervezett, melyen Mária Teréziát a gyermek II. Józseffel, valamint az utolsó magyar származású nádorral, Batthyány Lajossal örökítette meg. Az alkotáson egy allegorikus nőalak a háromszínű magyar zászlót tarja a kezében, melynek használatát 1743-ban Mária Terézia tette kötelezővé, valamint egy kaszára támaszkodó térdeplő férfi is látható, amely ábrázolás valószínűsíthetően ugyancsak Mária Terézia intézkedésére, az 1767-ben kiadott jobbágyság helyzetét könnyítő úrbéri rendeletre utal. A képen, mint a magyar államiság szimbólumai, a Szent Korona, az országalma és a címer is megjelenik. A kompozíció szellemisége hűen tükrözi Oetl, Pozdech, Bobula, Popper, a ház történetével összefonódó személyiségek szemléletét, akik mindannyian a soknemzetiségű Monarchia olvasztótégelyében asszimilálódtak, a Monarchiához és Magyarországhoz hű polgárok, a modernizáció nyújtotta lehetőségekben társadalmi feladatot látó sikeres vállalkozók.

A Popper család 1912-ben megvált az Eötvös utcai ingatlantól, és Kemény Kálmán bárónak, a főrendiház alelnökének és feleségének, Bánffy Polyxénának adták el, ezzel az adásvétel-

| ³⁵ Uo.

lel a polgári tulajdonosok sorába beléptek az arisztokraták is. Talán a magyar politikai elitben befolyásos Kemény család színre lépésével hozható összefüggésbe az a városi legenda, miszerint e ház lakója lett volna a neves közlekedési miniszter Baross Gábor, vagy éppen Teleki Pál miniszterelnök, e feltevések azonban tévedésen alapulnak.³⁶ Az arisztokrata milióból érkező tulajdonosok Eötvös utcai tevékenységéről nem sokat tudunk. Nem rendelkezünk forrással arról sem, hogy milyen fejlesztéseket, átalakításokat hajtottak végre az épületen. Azt viszont tudjuk, hogy 1917–18-ban e falak között élt a kamasz Kemény János, Kemény Kálmán unokaöccsének fia, akinek az 1920-as években marosvécsi kastélya az erdélyi irodalom fontos központja, ő maga pedig szervezője és mecénása az *Erdélyi Helikon* című folyóiratnak. Hogy ezt a szerepkört betölthette, elsősorban annak köszönhető, hogy a gyermektelen Kemény Kálmán és felesége rá hagyományozták a vécsi birtokot.³⁷ János visszaemlékezése érdekes jellemzést ad a bérpalota egykori tulajdonosairól. „Pólika néni kedve, akarata határozta meg a várbeliek mindenkori magatartását, hangulatát. Mellette a magas, jó megjelenésű férje, a főrendiházi tag elvesztette jelentőségét, nem volt ő más, mint dekoráció. [...] Néhány évvel később Ákos bácsi³⁸ azzal a hírrel állított be hozzánk, hogy Kálmán bácsi — Pólika néni akaratának megfelelően — most már véglegesen és visszatérhetetlenül engem jelölt ki a vécsi vár és vagyon másodörökösévé.”³⁹ Kemény János pedig — akiről Dsida Jenő e sorokat írta: „Báró ugyan, de abba hagyta régen...” — fontosnak tartotta kijelenteni: „...az volt a szándékom, hogy a rám hagyott vagyont a kultúra és művelődés céljaira fogom fordítani.”⁴⁰

Kemény Kálmán 1918-as halálát követően, 1922-ben a bérpalotát az örökösök, Polyxéna és Kemény Ákos országgyűlési képviselő, a Magyar—Angol Bank igazgatójának, báró Dobay Aurélnak (1871–1946) és feleségének adták el. „Hosszú évek óta vezeti egy direktor az Angol-Magyar Bank ipari vállalatait. [...] Tíz éve lesz ennek nemsokára és ma a százezrekből milliárdok lettek, a pár gyárból annyi hatalmas vállalat, hogy az évi jelentés hosszú oldalakon tudja csak felsorolni őket. Ezek mind a Dobay vállalatai, ezek az ő gyermekei, az ő idegeit, türelmét, koncepcióját, hűségét és szívósságát szivattyúzták magukba”⁴¹ — olvasható az 1922-ben megjelent *A pénz urai. Indiszkkrét arcképek a magyar pénzvilágból* című munkában. Feltehetőleg hozzá fűződnek az épületben végrehajtott utolsó nagy átalakítások, amelyek a palota-jelleget tovább erősítették, így többek között a nevéhez kötik a lift kialakítását. A Dobay család tulajdonlásával zárult le az Eötvös utca 7. „polgári korszaka”, ugyanis 1939 tavaszán az épület a magyar állam tulajdonába került.

A belügyi korszak

„A főkapitányság útlevélosztálya holnap délelőtt a gróf Vigyázó Ferenc-utcai helyiségéből átköltözik az Eötvös-utca 7. sz. alatt lévő új épületébe. Az útlevélosztály eddigi hivatali helyiségei alkalmatlanok voltak az ügyek gyors lebonyolítására és az új intézkedés a közönség érdekét

³⁶ PETRO 2009b: 53.

³⁷ NÉMETH 2020: 20.

³⁸ Kemény Ákos br. (1866–1922), országgyűlési képviselő, Kemény János nagybátyja.

³⁹ NÉMETH 2020: 20.

⁴⁰ NÉMETH 2020: 20.

⁴¹ KOSA 1922: 11–12.

szolgálja. A Kivándorlási Alap nemrégiben megvásárolta az Eötvös utcai házat, ahol hetek óta folytak az átalakítási munkálatok. [...] A költözködést két nap alatt lebonyolítják és az új helyiségben pénteken, június 30-ikán az eddigi tervek szerint már meg fog kezdődni a rendes munka⁴² — adta hírül a *8 Órai Ujság* 1939. június 28-i száma. E tulajdonosváltással az épület a Belügyminisztérium kezelésébe került, és csaknem 60 évig maradt is a felügyeletében. Budapest ostromáig itt rendezkedett be a budapesti főkapitányság útlevélosztálya, ahol az Európába és a tengerentúlra érvényes okiratokat adták ki.⁴³ Magyarország hadba lépését követően megcsappant az útlevel ügyében intézkedők száma, így a lakásügyi osztály is helyet kapott az épületben, de működött itt postahivatal is, s néhány lakásban továbbra is bérlők laktak.⁴⁴

A háború vége megint új korszakot hozott az épület történetében. Háy Éva emlékirataiban találhatjuk nyomát az Eötvös utca 7. ostrom utáni első napjainak: „Közvetlenül a felszabadulás után, amikor még szó sem lehetett kulturális tevékenységről, néhány hónapig egyik vezetője voltam a Péter illegalitásbeli csoportjából alakult politikai rendőrség egyik részlegének, amely »Panaszfelvevőiroda a nyilas bűntettek felderítésére« néven működött az Eötvös utca 7-ben. Februárban, amikor még csak kevés szobának volt beüvegezett ablaka, szobámat két elvtárral osztottam meg: Kádár Jánossal és Fehér Lajossal. Tizenkét órás munkánk ellenértékéért napi fizetésünk egy fél kiló kenyér volt.”⁴⁵

1945 elején az ostrom alatt erősen megrongálódott, de lakhatásra alkalmas állapotban maradt bérpalotába a budapesti főkapitányság *Politikai Rendészeti Osztály* (PRO) vezetőjévé kinevezett Péter Gábor és csoportja költözött. A PRO a Tisza Kálmán, később Köztársaság téri központban is székelő hatvan munkatárssal, itt — ahogy Háy Éva visszaemlékezésében is olvasható — a nyilas bűntettek felderítését segítő *Panaszfelvevőiroda* működött, valamint folytatva az 1945 előtti gyakorlatot, az útlevélosztály is — most már a Politikai Rendészeti Osztály felügyelte alatt — az Eötvös utcában rendezkedett be.⁴⁶ Péter Gábor székhelyét azonban hamarosan az egykori Hűség Házába, az Andrassy út 60-ba tette át, melyet a politikai rendőrség vezetéséért folytatott pozícióharcban stratégiaileg biztosabb helyszínnek látott.⁴⁷ E küzdelemről Tímár István, a Debrecenben székelő Ideiglenes Kormány felhatalmazásával érkező rivális csoport tagja így emlékezett: „Január 29-én reggel indultunk el szovjet teherautókon Pestre. [...] Másnap reggel [...] az Eötvös utcában működő rendőrkapitányságra indítottak bennünket. A csoportot ekkor is Tömpe András vezette, akiről úgy tudtuk, hogy a politikai rendőrség vezetője lesz. Az Eötvös utcai épület udvarán arra lettem figyelmes, hogy Tömpe, aki igen magas ember volt, egy hozzá képest rendkívül alacsony termetű emberrel hangosan vitatkozik. Pár perc múlva megtudtam, hogy ez az alacsony ember Péter Gábor, aki azt kiáltozta, hogy ennek a debreceni csoportnak itt semmi keresnivalója nincs, őt a Budapesti Nemzeti Bizottság bízta meg a politikai rendőrség megszervezésével. [...] Tömpe nyugodt hangon vitatkozott velem, és Péter Gábor végül is hajlandó volt hozzájárulni, hogy mi is részt

⁴² Útlevélosztály — Eötvös-utca 7. *8 Órai Ujság*, 1939. június 28., 3.

⁴³ Az magyar úti okmányok történetét részletesen lásd BENCSIK 2003.

⁴⁴ Útlevel-gondok. *Nemzeti Ujság*, 1942. július 8., 7.

⁴⁵ HÁY 2000: 32–33.

⁴⁶ KRAHULCSÁN 2013: 350.

⁴⁷ MÜLLER 2017: 106–107.

vegyünk az Andrássy út 60. alatt lévő, addig a nyilasok által Hűség Házának nevezett épület kítakarításában, mert ez lesz a politikai rendőrség székhelye.”⁴⁸

Az Eötvös utcai épület valóban nem volt ideális egy megtorló szervezet székházának, méreteit tekintve és infrastrukturálisan sem volt megfelelő, de a rabok elhelyezése is megoldatlan volt, hiszen itt — az Andrássy út 60-nal ellentétben — csak légópince állt rendelkezésre. A politikai rendőrség keretei között működő *Panaszfelvevőiroda* Péterék átköltözése után még októberig, amikor a Csengery utca 41. szám alá tette át a székhelyét, az Eötvös utcai épületben maradt. Rendszeresen lehetett olvasni az újságok felhívás rovataiban, hogy a nyilasok és háborús bűnösök elleni bűnügyekben a *Panaszfelvevőiroda* várja a feljelentőket: „Akik Császár József törm., a bori munkaszolgálatos keret tagja által elkövetett bűncselekményekről adatokat tudnak, [...] jelentkezzenek a Politikai Rendőrség panaszfelvevő irodájában, Eötvös-u. 7. sz. alatt”⁴⁹ — olvasható a *Szabadság* című lap 1945. július 22-i számában. Nemcsak tanúkat és feljelentést tevőket fogadtak az épületben, de számosan ide kaptak idézést, és az Andrássy út 60.-ból is hoztak át letartóztatottakat kihallgatásra.

A háború után a Schneider-villa befogadott egy, a politikai rendőrségtől szervezetileg független, bár vele szoros együttműködésben működő intézményt: a *Magyar Kivándorlókat és Visszavándorlókat Védő Irodát*. „A háború befejezésével, valamint a külföldi és tengeren túli államokkal való diplomáciai kapcsolatok felvétele után az iroda újból megkezdte működését. [...] A háború forogtága a védő irodát is kiűzte régi helyiségeiből, s kénytelen volt Eötvös u. 7. sz. alá költözni”⁵⁰ — adja hírül a *Dunántúli Népszava* 1945. szeptember 2-i száma. Az irodát 1921-ben a *Magyar Kivándorlási Tanács* hívta életre a belügyminisztérium ellenőrzése alatt álló autonóm társadalmi szervezetként. A hivatalos meghatározás szerint „célja a ki- és visszavándorlóknak minden irányban tájékoztatása, erkölcsi és anyagi érdekeinek megóvása, külföldön élő hozzátartozók kutatása”.⁵¹ A kormány a háború végéig a Fiumei út 4. szám alatt működő iroda segítségével kívánta a tömeges kivándorlást koordinálni, a visszavándorlást könnyebbé tenni, valamint a kinti magyarok érdekképviseletét ellátni.⁵² A háború után megtartotta nevét, és továbbra is a belügyminisztérium felügyelete alatt folytatta munkáját. Többek között a PRO-val együttműködve a hazatért háborús menekültek és elhurcoltak számbavételét végezte,⁵³ de a magyar újságokban megjelent hirdetések tanúsága szerint külföldi hozzátartozók felkutatásában is segítséget nyújtott,⁵⁴ valamint az emigrációban élőkkel is igyekezett felvenni a kapcsolatot. Az emigrációs lapokban megjelentetett közleményekben tette közzé, hogy „az iroda [...] VI. Eötvös-u. 7. sz. alatt folytatja munkásságát a külföldre szakadt magyarok szolgálatában. Fenntartja a külföldre szakadt magyaroknak a szülőhazával való szellemi és gazdasági kapcsolatát s érdekeiket idehaza megvédi távollétükben is. Minden honfitársunknak tanáccsal és tettel kíván segítségére lenni.”⁵⁵ Külföldön élő magyarok részére felajánlotta, hogy

⁴⁸ Idézi: ZINNER—RÓNA 1986: 85.

⁴⁹ Felhívások. *Szabadság*, 1945. július 22., 6.

⁵⁰ Hirdetmény. *Dunántúli Népszava*, 1945. szeptember 2., 7.

⁵¹ *Dunántúli Népszava*, 1945. szeptember 2., 7.

⁵² Békessy Imre: Kivándorlás. *Ujság*, 1938. június 5., 11.

⁵³ DUNAI 2010: 70.

⁵⁴ Lásd pl. Amerikai hozzátartozók kutatása. Hirdetmény. *Makói Népujság*, 1946. február 10., 3.

⁵⁵ Újból megkezdte működését Budapesten a Kivándorlókat és Visszavándorlókat Védő Iroda. *Dél-Amerikai Magyarország*, 1947. dec. 24., 10.

díjtalanul segít az „óházában” élő rokonok felkutatásában, okmányok beszerzésében, Magyarországon hagyatéki és más peren kívüli eljárások lebonyolításában.⁵⁶ Az Iroda három évig végezte ezt a munkát az Eötvös utcában, amíg június 15-én jogutód nélkül be nem szüntette a működését.⁵⁷

A háború utáni beköltözők közül az útlevélosztály maradt legtovább az épületben: 1957-ig. Ez idő alatt, még ha székházat nem is váltott, de számos szervezeti átalakuláson ment keresztül. 1945 októberében a politikai rendőrség egységes, központi szerveként létrehozták Péter Gábor irányítása alatt működő *Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályát* (ÁVO), és ebbe a PRO-t is beolvasztották,⁵⁸ az útlevelek ügyének felügyeletét pedig a politikai rendőrségtől átutalták a budapesti rendőrfőkapitány hatáskörébe.⁵⁹ Az Eötvös utcában székelő osztály innentől *Budapesti Főkapitányság Útlevel Alosztálya* néven működött tovább, az államvédelmi szervtől szervezetenként ugyan elkülönülten, de azzal szoros együttműködésben. Az Alosztály ugyanis köteles volt minden útlevél-kérelmező nevét az ÁVO titkos nyilvántartásába megküldeni, és az engedélyezés is az államvédelem döntésén múlt. 1948 szeptemberében a szervezeti különállást ismét megszüntették, és az útlevélrészleget az újabb átszervezés eredményeképpen létrejött *Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóságába* (BM ÁVH) olvasztották. Az ötvenes évek elején a budapesti lakosoknak vagy hivatalos ügyben utazóknak, ha útlevelet igényeltek, az Eötvös 7. szám alatt, az ÁVH szerveként működő Útlevel Alosztályhoz kellett fordulniuk, de a vidéki kérelmek is ide futottak be, és az államvédelem által végzett körültekintő vizsgálat után döntöttek a kérelmek sorsáról.⁶⁰ Mindehhez azonban hozzá kell fűzni, hogy ebben a korszakban a külföldi utazások lehetősége végtelenül korlátozott volt, utazni szinte csak hivatalos okból lehetett, magáncélból útlevelet kapni kivételes kiváltságnak számított, és nemcsak a nyugati országokba, de a szocialista blokk baráti országaiba is, akik ugyancsak vízumhoz kötötték a beutazást.⁶¹

A következő fordulatot az 1956-os forradalom leverését követő időszak hozta el, amikor a politikai rendőrség szervezeti struktúráját ismét átalakították, és ez érintette az Útlevel Alosztályt is, amely ismételen kiszabadult az államvédelmi szervek intézményi struktúrájából. 1957 áprilisától ugyanis az útlevélosztályt a belügyminiszter közvetlen alárendeltségébe utalták, és a BM központi szervévé szervezték át. Ez a változtatás azonban már azzal is együtt járt, hogy tizenkét év után az útlevélügyért felelős intézmény kiköltözött az Eötvös utcai bérpaltából.⁶²

A „belügyi korszak” utolsó fejezete az Eötvös utca 7. történetét a magyar sporttörténettel kapcsolja össze. 1957. május 31-én ugyanis a Belügyminisztérium Sportosztálya és a BM sportegyesülete, az Újpesti Dózsa, az *Újpesti Torna Egyesület* (UTE) foglalta el a villát. Innentől „Dózsa-székház” néven emlegetett épület emeletén irodákat, klubhelyiséget rendeztek be, az alsó szinten éttermet nyitottak, és a régi bérlakásokat sportolók és küldöttségek elszállásolásá-

⁵⁶ Figyelő. *Amerikai Magyar Rádió Ujság*, 1947. május. 8.

⁵⁷ RÉVÉSZ 2012: 18.

⁵⁸ MÜLLER 2012: 10–22.

⁵⁹ KRAHULCSÁN 2013: 351.

⁶⁰ KRAHULCSÁN 2013: 355.

⁶¹ BENCSEK 2002: 40.

⁶² KRAHULCSÁN 2013: 359.

ra alkalmas szobákká alakították.⁶³ „Budapest, VI. kerület, Eötvös utca 7. Az Újpesti Dózsa székhaza. Rendszerint itt gyülekeznek, innen indulnak vidéki, külföldi versenyekre, mérkőzéseikre az újpesti sportolók. És ami ennél fontosabb: ebből a házból irányítják az egyesület 16 szakosztályát, a sportklub sokágú munkáját. Az első emeleti folyosót serlegekkel, érmekkel telt vitrinek, nagyméretű fotók, tablók díszítik. Az elnök hangulatosan berendezett irodájába is jutott néhány az impozáns serlegek, trófeák közül: már önmaguk arra hangolják a látogatót, hogy mielőbb és minél alaposabban meggyőződjön az egyesület sikereiről, a szakosztályok eredményeiről”⁶⁴ — foglalta össze benyomásait Danyi József újságíró, amikor 1980-ban látogatást tett a székházban, hogy interjút készítsen Hólya Istvánnal, a Dózsa elnökével. És amikor a rajongók Darnyi Tamás olimpiai bajnok úszó címét szerették volna megtudni, a sajtó így válaszolt: „Nos a cím: 1067 Eötvös utca 7.”⁶⁵ Az egyesület 1988-ig székel a Schneider-villában, amikor az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának jogelődje, a Történeti Hivatal vette birtokba a házat.

A levéltárat 1996-ban hívták életre, hogy az 1945 és 1990 között az államvédelmi-állambiztonsági szervek által keletkeztetett dokumentumokat őrizze, feldolgozza és kutathatóvá tegye. Tolnay Lajos Ybl-díjas építész állította helyre a rendkívül leromlott állapotban lévő épületet. A háború utáni magyar történelem fontos dokumentumait őrző levéltár a kutatók és ügyfelek előtt 1999 májusában nyílt meg, az 2003-as törvénymódosítás óta pedig szaklevéltárként működik, és viseli az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára nevet.

From the Yeast Factory to the Archive: The History of the Schneider Palace

Today, the Historical Archive of the State Security operates in the building located at 7 Eötvös utca, which preserves and handles the documents of the former State Security Organizations, dating from the period between 21 December 1944, and 14 February 1990. However, the building came into contact with the political police not only indirectly, through the preserving of documents, but also in a much more direct way, as the Political Police Department operated here for a short time immediately after the war. The history of the building dates back much further, to the *Fin de siècle* period. The building permit for the palace in Terézváros was issued in 1878, and its 146-year history from the era of Dual Monarchy gives an exciting picture of Hungary's history and social life. The study aims to provide insight into the historical changes reflected in the fate of the architect, the owners and the palace itself.

⁶³ Ipacs Lászlóné Magyarokúti Éva szóbeli közlése, az UTE kajakozója, 1966-tól UTE Eötvös utcai székházának munkatársa.

⁶⁴ DANYI 1980: 14.

⁶⁵ Olvasóink kérdezik — szakemberek válaszolnak. *Határőr*, 1988. december 9., 15.

Felhasznált irodalom

BALOGH Lajos

1962 100 éves a magyar aszfaltútépítés. *Mélyépítéstudományi Szemle*. 11. évf. 10. szám, 454–457.

BENCSIK Péter

2003 *A magyar úti okmányok története 1867–1945*. Budapest: Tipico.

2002 Útiokmányok, utazási lehetőségek és határforgalom a 20. századi Magyarországon. *Regio — Kisebbség, politika, társadalom*. 13. évf. 2. szám, 31–50.

BENCZE Géza

2002 *Az Oetl-féle vasöntöde története*. Budapest: Országos Műszaki Múzeum.

DANYI József

1980 Célunk: helytállni a moszkvai olimpián. Interjú Hólya Istvánnal, az Újpesti Dózsa elnökével. *Határőr*, 1980. január 11., 14.

D. I.

1904 Bobula János. *Művészet*. 3. évf. 1. szám, 29–32.

DUNAI Andrea

2010 Élet a galutban. Magyar-zsidó „hontalanok” (Displaced Persons) a nyugati megszállás övezetében. *Múlt és jövő*. 21. évf. 2. szám, 58–82.

GONDA György

1980 Szécsény környéki tervezett és megépített vasút. *Szécsényi Honismereti Híradó*. 3. évf. 1. szám, 92–104.

GYIVICSÁN Anna

1998 Egy szlovák—magyar megbékélési tervezet 1850-ből. *Magyar Szemle*. 7. évf. 9–10. szám, 42–51.

HÁY Éva

2000 *A barikád mindkét oldalán*. Budapest: Osiris.

JÁVOR Ágnes — LOTHINGER Miklós (szerk.)

1996 *Terézvárosi történetek*. Budapest: Terma.

KOSA Miklós

1922 *A pénz urai. Indiszkrét arcképek a magyar pénzvilágból*. Budapest: Globus Nyomdai Műintézet.

KRAHULCSÁN Zsolt

2013 A BM KEOKH és útleveél osztály. In CSEH Gergő Bendegúz — OKVÁTH Imre (szerk.): *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962*. Budapest: ÁBTL — L'Harmattan, 349–379.

LOSONCZY TÓTH Árpád

2021 Tanárky Gedeon és 1838. évi pesti árvízi naplója. *Honismeret*. 49. évf. 5. szám, 36–48.

MÜLLER Rolf

2017 *Az erőszak neve: Péter Gábor*. Budapest: Jaffa.

2012 *Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban*. Budapest: Jaffa.

NÉMETH János

2020 Kemény János és a Helikon szép, rögös útja. *Hazanéző*. 31. évf. 1–2. szám, 20–21.

PETRO, Ladislav

2009a Ján Nepomuk Bobula (1844–1903) élete és munkássága. In UŐ (szerk.): *Ján Nepomuk Bobula (1844–1903) élete és munkássága*. Budapest: Terézvárosi Szlovák Önkormányzat, 7–25.

2009b Schneider-palota. In UŐ (szerk.): *Ján Nepomuk Bobula (1844–1903) élete és munkássága*. Budapest: Terézvárosi Szlovák Önkormányzat, 51–53.

RÉVÉSZ Béla

2012 Hírek, álhírek, rémhírek a késő-kommunista időszakról. *Új Magyar Szó*, 2012. június 19., 18–19.

SEBŐKNÉ Zalka Ilona

2007 A Rátkai Márton Klub története. In SLÉZIA Gabriella (szerk.): *A közművelődés háza Budapesten*. Budapest: Budapesti Művelődési Központ, 137–210.

VADAS Ferenc

2004 Az Eötvös utcai épület története I. In GYARMATI György (szerk.): *Az átmenet évkönyve 2003*. Budapest: ÁBTL, 339–369.

VARSÁNYI Erika

1999 *Terézváros*. Budapest: CEBA.

WLACHOVSKY, Karol

2009 A dovallói parasztháztól a pesti palotáig. In PETRO, Ladislav (szerk.): *Ján Nepomuk Bobula (1844–1903) élete és munkássága*. Budapest: Terézvárosi Szlovák Önkormányzat, 26–34.

ZINNER Tibor — RÓNA Péter

1986 *Szálasiék bilincsbén. A Hűség Házáától az Andrássy út 60-ig*. I. Budapest: Lapkiadó Vállalat.

Sajtóforrások

Amerikai hozzátartozók kutatása. Hirdetmény. *Makói Népujság*, 1946. február 10., 3.

Békessy Imre: Kivándorlás. *Ujság*, 1938. június 5., 11.

Bobula János. *Gazdasági Mérnök*, 1887. január 16., 21–23.

Dr. Deutsch Ernő főorvos: Popper István kormányfőtanácsos. *Egyenlőség*, 1933. december 16., 18.

- Felhívások. *Szabadság*, 1945. július 22., 6.
- Figyelő. *Amerikai Magyar Rádió Ujság*, 1947. május. 8.
- Intimitások és emlékek Puskás Tivadarról és nagy találmányáról, a telefonhírmondóról. *Ujság*, 1931. február 7., 4.
- Halálozások. *Vasárnapi Újság*, 1878. június 23., 417.
- Hirdetmény. *Dunántúli Népszava*, 1945. szeptember 2., 7.
- Meghalt a Telefon Hírmondómagyar apja 89 éves korában. *Amerikai Magyar Népszava*, 1938. július 16., 197.
- Olvasóink kérdezik — szakemberek válaszolnak. *Határőr*, 1988. december 9., 15
- Újból megkezdte működését Budapesten a Kivándorlókat és Visszavándorlókat Védő Iroda. *Dél-Amerikai Magyarság*, 1947. dec. 24., 10.
- Útlevel-gondok. *Nemzeti Ujság*, 1942. július 8., 7.
- Útlevelosztály — Eötvös-utca 7. 8 *Órai Ujság*, 1939. június 28., 3.
- Terézváros. *Ujság*. 1928. május 27., 33–42.

Pusztai majorok, hobbitanyák,
szakszövetkezet.
A Szarkás pusztai elit és az elithez köthető
létesítmények a 19. és 20. században

Kimme Máté

*Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar
— Történelemtudományi Doktori Iskola, PhD hallgató*

A bemutatni kívánt létesítmények — majorok és hobbitanyák — a saját környezetüket tekintve tulajdonképpen atipikusak, hiszen a dél-alföldi homokra leginkább a falusi-városi szegényeket vonzotta az olcsó földbirtokvásárlás lehetősége. Ennek ellenére ezeken a pusztákon is voltak olyan gazdasági, politikai és/vagy társadalmi vezető személyek, intézmények és kötődő létesítmények, amelyek a szórványos települési viszonyok ellenére is fontos szerepet töltek be a környező tanyavilág társadalmában. Ezeket a Kecel és Kiskunhalas közötti Szarkás pusztá és szűk környékének bő évszázados történetének bemutatásával ismertetjük. A korszakonként változó elit, valamint az elithez köthető létesítmények leírásán túl a történeti-politikai cezúrák nyomán végbement töréspontokat és kontinuitásokat vesszük sorra az alábbiakban.

A tanyavilág kialakulása a térségben

A pusztá területén a középkorban egy Bánegyháza nevű falu állt, amely a török korban pusztult el.¹ Ma Imrehegy községhez tartozik az egykori Szarkás egy része. Imrehegyet 1952-ben hozták létre Kiskunhalas és Kecel tanyás térségeinek községesítésével. Ezek a területek Szarkás mellett a Debeák, Felsőkistelek, Polgárdi, és Tüskös neveket viselték. A korábbi határrészek közül Polgárdi és Szarkás nagyobb része (Szarkásdűlő) tartozott Kecelhez. A falu a kalocsai érsek telepítéseinek köszönhetően jött létre a 18. század elején. Kecel a kalocsai káptalan uradalma volt, ezért a lakosság nagyobb számban csak az 1848-as jobbágyfelszabadítás után kezdte el benépesíteni a területet (habár a káptalan kifejezetten szabad rendszerben tartotta a jobbágysáit, így elképzelhető, hogy a tanyásodás kis mértékben már hamarabb megkezdődött). A határbéli földek 1858-as tagosítását követően nagyon hamar felépültek az első tanyák, de számukat tekintve az igazi ugrás 1910 és 1930 között következett be. 1912-ben parcellázták fel ugyanis Polgárdit, ezenkívül a szarkási homokosztások és erdővágások is segítettek a terjedésben.

| ¹ BARTH 1984: 711.

1930-ban már Szarkáson élt Kecel külterületi népességének fele.² Kiskunhalason jóval hamarabb, már 1745-ben, a Jászkunság redempcióját követően elkezdődhetett a tanyásodás, de a várostól távolabbi homokpusztákon szintén csak a tagosítás után alakultak ki a tanyák. Ilyen Debeák, valamint Szarkás nyugati oldala, amely a város két nyugatra eső legtávolabbi külterülete. Az itt elterülő hatalmas városi legelőket 1861–62 után osztották ki, viszont a terület nagyrészt csak a 20. század elején vált lakottá. Az ugyancsak homokos Felsőkisteleken szintén a 19. század végén és a századfordulón kezdődött meg a tanyafejlődés.³

A régiót és az itt jellemző tanyás gazdálkodást alapvetően befolyásolta a dél-alföldi homokos talaj, amelyet Kecel nyugati határában vált a jobb minőségű kalocsai föld. Déli irányban távolabb, Baja közelében már ugyancsak eltűnnek a homokbuckák. Nyugaton Kiskunhalason át Szegedig, északon Kecskemétig és Pest megye déli—keleti területéig húzódik a homok.⁴ A kalocsai érsekség a homok megkötésére erdőtelepítéseket kezdeményezett a saját keceli uradalmán, ilyen céllal itt is főleg akácot ültettek.⁵ A fára a talajviszonyok javításán túl tüzelőanyagként és építési, valamint szerszámkészítési alapanyagként is szükség volt az Alföldön, így a fásítás folytatódott a 20. században is.⁶

A Kecel—Kiskunhalas közötti homokon általában szegénytanyák épültek. Szarkáson jellemzően a keceli, Polgárdin inkább a távoli helységek szegényei vettek földet. A kis homokparcellákon apró, szűkös és általában egész évben lakott tanyák jöttek létre.⁷ A halasi homokon legtöbbször szintén a „jövevények” vásároltak földet, akik a városi „öslakosokkal” ellentétben ugyancsak állandó kintlakásra rendezkedtek be, az egykori szántók egy részét pedig szőlőként és gyümölcsösként hasznosították.⁸ A gazdálkodási módok a kisebb tájegységeken belül is sokfélék lehettek. Szarkáson például általában a szőlőé volt a főszerep, de előfordultak állattartó tanyák is. A homoki legelőkön kecskét, birkát, tyúkot, egy-két malacot tudtak ellátni, meglehetősen szerény körülmények között. A terményt javarészt felélték, vagy a keceli piacon értékesítették, átvevőhelyeken adták le. Olykor a lakók a közeli „gazdátlan” erdőkben gyűjtött fa eladásával is kiegészítették jövedelmüket.⁹ A 20. század első felében a keceli tanyák általában 10 hold alatti birtokokkal rendelkeztek, és állandóan lakottak voltak, azaz a környező településekhez kevésbé kötődtek.¹⁰ Annak ellenére, hogy a gazda és a családja folytonosan kint élt, idős korukra ők is igyekeztek belterületi házat vásárolni, a tanyát pedig a munkaképes korban lévő fiatalokra hagyták. Előfordult az is, hogy örökség útján a tanya és a belterületi ház más-más utódra szállt, vagy házasság révén a gazda belterületi házra is szert tett, így a település és a tanyák közötti kapcsolat változékony volt.¹¹

A jogi akadályok, a két településtől való távolságok és a rosszabb minőségű talajok miatt tehát mind a halasi, mind a keceli parasztság csak a 19. század második felétől kezdve vette birtokba ezt a területet. A legtávolabbi homokföldeket, például Polgárdi pusztát csak a 20. szá-

² BÁRTH 1984: 695, 704–705.

³ JUHÁSZ 2005: 88, 98–100; BÁRTH 1996: 113–114.

⁴ BIRÓ et al. 2009: 32–34.

⁵ GALGÓCZY 1877: 60.

⁶ GESZTELYI 1928: 193.

⁷ BÁRTH 1984: 695, 704–705.

⁸ ERDEI 1937.

⁹ BÁRTH 1984: 707–709.

¹⁰ ERDEI 1976: 188; ERDEI 1941: 103–106.

¹¹ BÁRTH 1984: 706–707.

zad elején parcellázták fel. A távoli, homokos, de olcsó földek értelemszerűen a szegényparasztokat vonzották erre a területre. Az így kialakult tanyák kapcsolata változó volt a környező településekkel, de általában elszakadtak a várostól és a falutól. A terület egyik legjelentősebb birtokosa a jobbágyfelszabadítás után is a kalocsai káptalan volt.

Majorok és hobbitanyák Szarkáson

A Kecel—Kiskunhalas közötti terület „magja” Szarkás puszta volt, és annak is a Kecelhez közelebb eső részén fekvő szőlőhegy. Itt feküdt a két legjelentősebb keceli major és utóbb néhány módosabb tanya is a környéken épült fel. Az 1848-as jobbágyfelszabadítás után a falu határának legjelentősebb birtokosai a kalocsai főkáptalan és Windisch József voltak, birtokaik a török korban elpusztult Bánegyháza falu területén, a későbbi Szarkáson helyezkedtek el.¹² Az egymáshoz közel eső káptalani és a Windisch-féle, a helyiek által csak „tulahomokinak” nevezett major az itteni tanyás térségek gazdasági központjai lettek. A káptalani major a szőlőhegyet és egy jelentős pincét tudhatott a magáénak, a Windisch-birtok pedig kiemelkedő sertésteleppel rendelkezett a 19. század második felében.¹³ Windisch József halála után birtokai széteszlottak az örökösök között. Végül 1912-ben a család birtokait egy szabadkai bank felparcellázta és eladta. A földek Kecelhez közelebb eső északkeleti felét főleg bácskai, miskei és Duna-melléki magyar telepesek vásárolták fel, a délnyugati részt pedig császártöltési németek vették meg. A major központi épületei Minda Pál tulajdonába kerültek, aki a lakóépületek egy részét lebontotta és a belterületen építkezett az építőanyagból.¹⁴ A két nagy major területe a gazdasági erejénél fogva a szarkási tanyavilág formálódó társadalmi központjává is vált. A Klebelsberg-féle program során tanyasi iskolát is építettek a káptalani major közelébe, amely egyúttal templomként is funkcionált. A Kecel és Kiskunhalas közötti pusztákon még négy ilyen iskola jött létre, amelyből kettőt használtak templomként is.¹⁵

Részben a felosztott Tulahomoki major egykori területein kisebb majorszerű tanyák épültek fel a 20. század első felében. A tulajdonosok között voltak polgári személyek is, orvosok, jogászok, mérnökök, akik nyári hobbiszállásként, mai értelemben vett nyaralóként használták a tanyáikat. Az egyik ilyen, máig lakott tanya az úgynevezett Mária-lak, egy kalocsai mérnök hobbitanyája, amely állítólag a feleség után kapta a nevét. 1945-ben a földosztás során a Mária-lakot elvették, a tanya és a hozzá tartozó szőlős-gyümölcsös a jelenlegi lakó édesapjának tulajdonába került. Az új tulajdonos a káptalani major egykori zsellérje volt. Új földjét szőlőtermesztésre használta, amely meghaladta az öt holdat, így az 1950-es években kuláknak nyilvánították.¹⁶ Az imrehegyi VB egykori titkára a községben öt-hat kuláknak minősített családra emlékszik. „Semmit érő területeik voltak, de hát azoknak voltak nyilvánítva, Debeákban is volt egy-kettő ilyen. Meg hát akinek sok szőleje volt például, a szőlőt föl kellett szorozni. Négy hold szőleje volt valakinek, az négyszer öt, az 20 hold földdel ért föl. Elég volt, ha öt hold földje volt,

¹² REISZIG 1910: 82–85.

¹³ SERFŐZŐ 1911: 69–71, 80.

¹⁴ KOSZTA 2004: 171, 192.

¹⁵ KISS—VARGA 2018: 315–316.

¹⁶ Interjú, 1944, N.

akkor már az is kuláknak volt minősítve.¹⁷ Az előzőtől nem messze található a „Lehocki-tanyának”¹⁸ nevezett majorszerű tanyaépület. A helyiek elmondása szerint ezt egykor egy szintén távolabb élő orvos birtokolta.¹⁹ 1945 utáni történetéről nem sokat tudunk. Valamikor elnéptelenedett, jelenleg romos állapotban van. A rendszerváltozás után állítólag egy ismeretlen vállalkozó tulajdonába került. A falakat láthatóan kimeszelték, az ajtókat lecserélték, a bútorokat kipakolták, de később elhanyagolták a tanyát. Ilyen majorszerű tanya volt az imrehegyi erdészház is, amelyet az erdészet kapott meg a háború után.

Falvasítás és téeszésítés

1945-ben az átvonuló szovjet egységek, majd a kommunista párt és az első téesz is a káptalani majorhoz telepítette a központját. A téesz a Béke nevet kapta.²⁰ Alapvető eszközkészletét valószínűleg az államosított káptalani major szerszámai adták. Ez azonban az 1940-es évek közepén jelentősen megcsappanhatott, ugyanis a lovak egy részét elvitte az átvonuló Vörös Hadsereg, valamennyi állatot és szerszámot pedig a földrendelet után a káptalani birtokon dolgozó zsellérek között osztottak ki.²¹ Valószínűleg közülük kerültek ki a téesz első tagjai is. A kényszerkollektivizálás korai szakaszában az MDP ugyanis az „osztályharc” doktrínája alapján csoportokra osztotta a falusi társadalmakat, és igyekezett a kevésbé vagyonos rétegeket a „kulákok” ellen hangolni, majd rábírní a belépésre.²² Az államosítások során a jelentősebb mezőgazdasági létesítmények előbb az állam, majd a környékbeli téeszek kezére kerültek. A káptalani és a Tulahomoki major a császártöltési Kossuth téeszhez került, a káptalani majorhoz tartozó pince viszont előbb a Borforgalmi Vállalaté lett, majd 1968-ban az imrehegyi téeszcsé vásárolta meg.²³

1952-ben a tanyaközszégesítés program keretében létrehozták Imrehegy települést, amelynek magját Szarkás és a nagy majorok adták. A település a főkáptalani szőlőtelep után kapta a nevét, amelyet 1930-ban a Szent Imre évfordulóra való tekintettel Szent Imre hegynek kereszteltek el. A „Szent” elmaradt az új község nevéből.²⁴ A közeli Rekettye-Bogárczó-csatorna miatti maláriaveszélyre, illetve a major magas vételárára hivatkozva végül arrébb láttak neki az új község kialakításának. A legelső belterületi épület a tanácsháza volt, amelyet a majortól 2 km távolságra nyugat felé, a Kecelről Kiskunhalasra vezető úthoz közel építettek fel.²⁵ A tanácsháza évekig egyedül állt a pusztában. „»Kimegyek a tanácsházára« — mondták. Máshol bemennek

¹⁷ Interjú, 1937, F.

¹⁸ Lehotzky, vagy Lehoczky lehetett a tulajdonosa. Nem azonos a Kiskunhalas külterületéhez tartozó Lehoczky-tanyával, amelyről nem messze buszmegállót is elneveztek.

¹⁹ Interjú, 1944, N.

²⁰ IMREHEGY KÖZSÉG ÖNKORMÁNYZATA 2021: 25.

²¹ Interjú, 1937, F.

²² Ö. KOVÁCS 2012: 102–103.

²³ A császártöltési Kossuth termelőszövetkezet beszámolója 1987: 1; Az Új Élet szakszövetkezet éves beszámolója 1973: 1.

²⁴ IVÁN 2004: 329; BÁRTH 1984: 711.

²⁵ CZAUNER—STRASZER 1988: 3; IMREHEGY KÖZSÉG ÖNKORMÁNYZATA 2021: 23–24.

a tanácshoz.”²⁶ Egy későbbi tanácselnök ekképpen jellemezte az új község létrehozását: „Ez a szervezés úgyszólván mindössze papírmunkát jelentett.”²⁷

A falvasítással egy újfajta, politikai elit jelent meg a területen a község vezetőségében. A közigazgatási és gazdasági szervek, azaz a helyi tanácsi és téesz-adminisztráció a belterület kialakításával közelebb került a tanyákhoz. Jelentősen megnőtt azonban ezen intézmények igénybevétele is, ugyanis a központosított politikai és gazdasági rendszerben a hivatalok látogatása szükségszerűen gyakoribbá vált. Adóügyi problémákat elintézni például csak a tanácsházán lehetett, ami az 1950-es években, a kíméletlen adóztatás és a begyűjtések időszakában kifejezetten kényelmetlen volt. Egyes tanyák a tanácsházától akár hat kilométerre is eshettek, ráadásul komolyabb ügyekkel a járási hivatalhoz kellett fordulni.²⁸

A szakszövetkezet mint társadalomformáló tényező

1964-ben a téeszeket Új Élet néven egyesítették, majd ezt 1968-ban szakszövetkezetté alakították át.²⁹ A szakszövetkezet azért váltotta le a korábbi formát, mert a „szocialista nagyüzem” életképtelen volt a Duna–Tisza közének egyes tájain. Az itteni parasztok ugyanis a szőlők közé gyakran gyümölcsfákat telepítettek, a sor- és tőtávolság, valamint a fajösszetétel parcellánként eltérő volt, ami lehetetlenné tette a téesz-típusú tagosítást, illetve a gépesítést is. A szakszövetkezeti tagok a kényszerkollektivizálás során elvett földjeiket járadék fizetése mellett használatra „visszakapták”, így a gazdálkodás kisüzemi egységekben folyt tovább.³⁰ A téesz, majd szakszövetkezet nem csupán a legjelentősebb munkaadóként uralta a község gazdaságát, hanem jelentős szerepet töltött be a helyi intézmények ellátása terén is. Támogatásával valósult meg például a tanyák villamosítása, a kultúrház építése, az óvoda létrehozása és fenntartása, valamint az iskolák ellátásából is kivette a részét a karbantartás, fűtés és étkeztetés biztosításával.³¹

Az, hogy Imrehegyen egyetlen szakszövetkezet működött, nagyban megsegíthette a korábbi tanyás térségek integrálódását, a település egységesítését.³² A szakszövetkezet a legnagyobb munkaadóként alapvetően meghatározta a helyi társadalom rétegződését. Mivel a termelőszövetkezeti formától eltérően itt a termelők egy része ismét a „saját” földjein gazdálkodhatott, a háztáji gazdaságokra vonatkozó megállapítás, miszerint ennek mértéke a „szokványos” téeszek tagjai között is meghatározta az egyének életszínvonalát, itt hatványozottan igazzá válhatott. A szakszövetkezetek tagsága meglehetősen differenciált volt. A vállalkozókedvűek földet bérelhettek jellemzően szőlőtelepítésre, ehhez hitelt is igényelhettek, és a leleményes befektetőknek lehetősége volt a felemelkedésre. Mások csak az alapvető járulékot fizették, hogy később nyugdíjat kaphassanak, és alapvetően a szakszövetkezet földjein dolgoztak, a háztájit csak kiegészítő jövedelemként művelték.³³ A szakszövetkezetekben az is előfordult,

²⁶ IMREHEGY KÖZSÉG ÖNKORMÁNYZATA 2021: 23.

²⁷ [NÉVTELEN A] 1973: 4.

²⁸ Imrehegy Községi Tanács 1955. április 23-i üléséről készült jegyzőkönyv: 2–4.

²⁹ Az Új Élet szakszövetkezet éves beszámolója 1973: 1.

³⁰ KOVÁCS 2010: 148–149.

³¹ Beszámoló a lejárt tanácsülési határozat végrehajtásáról és a két ülés közötti fontosabb intézkedésről 1972: 1.

³² Zsákányszék példáján ugyanerről lásd: DÚRÓ 1990: 66.

³³ KOVÁCS 1987: 51.

hogy a módosabb termelők feketén bér munkásokat fogadtak. Történt mindez annak ellenére, hogy az 1970-es években több központi intézkedés igyekezett a szakszövetkezeteken belüli vagyoni különbségeket mérsékelni, illetve ezzel az ideiglenesnek tekintett szakszövetkezeteket a „hagyományos” téesz formához közelebb vinni. A jövedelmi különbségeket tovább növelték a feketepiacon értékesített bor és pálinka eladásából származó bevételek is, amit a hatóságok aligha tudtak kezelni.³⁴

Azok, akik a helyben dolgozó mezőgazdasági foglalkoztatottak közül „kimaradtak” a szakszövetkezetből, szintén rosszabb életszínvonalra számíthattak. Ők általában a császártöltési „hagyományos” téesz tagjai voltak. Sokan a major környéki államosított zsellérházakban éltek, amely ekkor Imrehegy legszegényebb környékének számított, akárcsak a kényszer-kollektívizálás előtti időkben. Az utóbbi összefüggésre a korabeli sajtó is felfigyelt, arra koncentrálva, hogy a hátrány oka a múltból ered: „Imrehegy. Káptalani major, Bánegyházi és Túlahomoki major. Volt zsellérek volt cselédlakásokban, a volt uraságok egykori földjén. Cipelik magukkal — szomorú, lehangoló örökségként — még mindig a mindenfajta nyomorúságot. Még nem tudtak kilábalni a múltból egészen.”³⁵ Máshol a propaganda így fogalmazott: „Mindenhová még nem jutott el a szocializmus” — szintén a major környékére vonatkozóan. A villanyt ide nem vezették be, pedig az Új Élet birtokában álló majori pincét rákötötték a hálózatra.³⁶ Anyagi helyzetüknél fogva sem ők, sem a tanyasiak egy része nem tudott elköltözni. Az 1970-es évektől kezdve valamelyest vonzóbbá váló belterületen is nagyrészt csak a szakszövetkezeti tagoknak és dolgozóknak volt lehetősége házat építeni. Ők ugyanis jelentős támogatásokat is kaptak az építkezéshez, amit mások nem vehettek igénybe.³⁷ A családok szempontjából az is meghatározó volt, hogy a gyermekek óvodai felvétele során szempont volt a szülők szakszövetkezeti tagsága.³⁸ Bár elméletileg másoknak is a rendelkezésére állt, az erősen korlátozott számú férőhelyek miatt jóformán csak a tagok tudták igénybe venni.³⁹

A szakszövetkezet nem sokkal a megalakulása után arra kényszerült, hogy a szőlő mellett egyéb bevételi forrásokra próbáljon szert tenni. 1972-ben a községi tanács előtt arról számoltak be, hogy abban az évben 300 hold szőlő és 100 hold barackos halt el.⁴⁰ Az általuk művelt 4100 hektáros szántóterületek értékét az 1980-as években pedig mindössze 3 és 8 aranykorona között állapították meg.⁴¹ Az 1970-es években csirketartással próbálkoztak, de az évtized végére az ágazat mélypontra jutott.⁴² 1981-ben műkögyártó üzemet létesítettek a volt káptalani pince felett, amely 12 főt foglalkoztatott.⁴³ Országszerte tartottak fent vendéglátóegységeket is, 1984-ben 16-ot.⁴⁴ Szintén 1981-ben kezdték meg egy tizenötezer férőhelyes angóranyúl-telep kiépítését, amely a rendszerváltozásig a szakszövetkezet legjelentősebb vállalkozása maradt.⁴⁵

³⁴ HANN 1982: 41, 68–69.

³⁵ A. M. 1974: 5.

³⁶ GÁL 1974: 4.

³⁷ Az Új Élet szakszövetkezet éves beszámolója 1973: 4–5.

³⁸ Beszámoló az imrehegyi iskolák 1972/73. tanév oktató-nevelő munkájáról: 3.

³⁹ „Volt óvoda, [...] de az inkább azoknak volt, akik a szakszövben dolgoztak a szülők. És akkor itt ezek nem jártak óvodába, és akkor nekem itthon kellett lenni.” Interjú, 1946, N.

⁴⁰ Az Új Élet szakszövetkezet éves beszámolója 1973: 1.; SCHAFFER 1995: 5.

⁴¹ G. E. 1984: 4.

⁴² CZAUNER 1983: 4.

⁴³ Cz. P. 1981: 4.

⁴⁴ G. E. 1984: 4.

⁴⁵ [NÉVTELEN B] 1982: 12.

Először a veszteségesé vált csirketelepet alakították át, majd 1983–84-ben megkezdték kiadni a nyulakat háztájiba is. Az angóragyapjút az NSZK-ba exportálták.⁴⁶ A nyúltenyésztésnek nagy jövőt jósoltak, 1983-ban az imrehegyi Új Élet és további 10 angóratenyésztő mezőgazdasági nagyüzem megalapította a Hungangóra társaságot, amelynek távlati tervei között szerepelt egy magyar-NSZK vegyesvállalat létrehozása is.⁴⁷ „Az a bizonyos vészharang [...] Imrehegyet nem háborgatja” — mondta a tanácselnök 1982-ben —, annyi a kézi munka, hogy itt valóban csak az nem dolgozik, aki nem akar.⁴⁸ 1984 és 1987 között az angóragyapjú világpiaci ára a felére esett. Ennek ellenére még mindig sokan fogtak bele a tenyésztésbe, mivel az állatorvosi költségeken kívül a szakszövetkezet szinte mindent biztosított: „El vagyunk látva rendesen, igazán nem panaszkodhatunk. Mindenki ezt csinálja a környéken, fiatalok, öregek” — nyilatkozott egy tag 1987-ben.⁴⁹ A válság a rendszerváltozás idejére teljesedett ki. A következő megszólalás már 1990-ben került lejegyzésre az újságban: „Hatszázhusz nyulunk van, [...] mi szaporítottuk, de hát nincs keletje a nyúlszörnek, nem pároztattunk.”⁵⁰

Az 1980-as évek közepén, közvetlenül a rendszerváltoztatás előtt egy rövidebb gazdasági fellendülés volt tapasztalható a községben, amely főképp a szakszövetkezet új vállalkozásának volt köszönhető. A legkedvezőbb év vélhetően 1986 volt, amikor a nyúltenyésztés már elterjedt a háztáji gazdaságokban, és az angóragyapjú még jövedelmező volt. Ebben az évben a sajtó beszámolója szerint a szakszövetkezet a belterületre költözők számára nyújtandó újabb kölcsönt hirdetett, a községben megépült az első víztorony, és újabb öt tanyát sikerült villamosítani. A tanács ekkor döntött róla, hogy egy évvel később belefog az új általános iskola megépítésébe. A szakszövetkezet új sportpályát épített, így 1987-től már kettő is volt Imrehegyen.⁵¹ Az elmúlt évtizedekhez képest sikerült mérsékelni az elnéptelenedést is, amely Imrehegy fennállása óta az egyik legjelentősebb helyi probléma volt. 1960 és 1970 között közel negyedével, 1970 és 1980 között közel egyharmadával — a két évtized alatt majdnem a felére, 1000 fővel — csökkent a lakosság. Ehhez képest az 1980–1990 közötti népességfogyás nem egészen 20%-os (190 fő) volt az 1980-as lakosságszámhoz mérten. Az évtized legvégén viszont újra megugorhatott az elvándorlók száma, mivel 1989 és 1990 között a tanácsházán tett jelentés és a népszámlálás adatainak összevetése alapján egyetlen év alatt 62 fővel lett kevesebb a lakosság. Ennek oka a hirtelen megnövekvő munkanélküliség volt.⁵²

⁴⁶ [NÉVTELEN C] 1984: 4; Cz. P. 1981, 4.

⁴⁷ K. S. 1983: 1–2.

⁴⁸ KOHL 1982: 4.

⁴⁹ Zs. KOVÁCS 1987: 4.

⁵⁰ CSABAI 1990: 4.

⁵¹ FARKAS 1986: 3.

⁵² KSH 1981: 553; KSH 1990; Egészségügyi beszámoló 1985: 1; Imrehegyi községi tanács 1989. 03. 31-i üléséről készült jegyzőkönyv: 3. A népszámlálások vélhetően pontosabbak, mint a helyi felmérések. Lehetséges, hogy a lakosság száma a valóságban kicsivel magasabb volt 1989-ben, ezáltal a csökkenés is kevesebb lehetett.

A rendszerváltozás és a vállalkozók

1980-ban az imrehegyi aktív keresők közel háromnegyede a mezőgazdaságban dolgozott, ennek 93%-a pedig téesztag volt. Néhány fő kivételével ők mind az Új Élet Szakszövetkezethez tartoztak, ahol 1989 végén, 1990 elején elbocsátásokat eszközöltek. A község legjelentősebb munkahelyének csődje konfliktusok sorozatához vezetett, melynek első állomása az 1990. január 19-én megtartott falugyűlés volt. Az itt jelen lévő lakosok — a sajtó szerint 300 fő — az elbocsátások és a szakszövetkezet vagyonával való spekulációk vádjával az elnök és a főagronómus elszámoltatását követelték.⁵³ 1989–1990 után maga a szakszövetkezet nem folytatott termelést, csupán az eladásaiból és bérleti díjakból tehetett szert bevételre, közben hitelek visszafizetésével küszködött.⁵⁴ A nyúltelepet rövid ideig húsnyúl tenyésztésre adták bérbe. 1991-ben már egy svájci—magyar vegyesvállalat bérelte az épületek egy részét, ahol morzsaüzemet létesítettek, de ezt 1992-ben be kellett zárni, mivel működését illetően több törvényi előírásnak nem felelt meg. Elmondásuk alapján 1991-ben a szakszövetkezet által birtokolt 600 hektáros szőlőterület egészének megvoltak a tulajdonosai, a gazdaságosan hasznosítható 300 hektár szántóterület felét pedig visszaadták azoknak, akik igényt tartottak rá, a másik felét bérlők művelték.⁵⁵ A szakszövetkezet vezetőségével szembe került tagok azonban úgy gondolták, hogy a vállalkozóvá válást a vezetők csak egy szűk réteg számára teszik elérhetővé, ugyanis a legjobb földeket előbb beültették szőlővel és dohánnyal, majd az első adandó alkalommal szétosztották maguk között.⁵⁶

Az ilyesféle spekulációk országsszerte jellemzővé váltak, miután 1988–1989-ben törvényileg is előkészítették a földprivatizációt, majd 1990 januárjában a Németh-kormány felszabadította a földpiacot. A földforgalom részleges liberalizációjának hátulütője az volt, hogy lehetővé tette, hogy a téesztek magas áron adjanak túl olyan földeken, amiket korábban ingyen, vagy meglehetősen alacsony megváltási áron szereztek be. Az is előfordult, hogy a nagyüzemi elítélhez tartozó, de onnan kiválni szándékozó vállalkozók szereztek meg a jobb területeket.⁵⁷ A széleskörű tulajdonszerzésre elméletileg a kárpótlás is lehetőséget adhatott volna. A megvalósuló kárpótlási rendszer azonban elhúzódó folyamatként, különböző években hatályba lépő törvények mentén zajlott le, és még 1992 végén is kétséges volt, hogy bizonyos vagyonrészeket és magántulajdonú földeket hogyan lehet kivinni a téesztekből.⁵⁸ Imrehegygel kapcsolatban még 1993 februárjában is csak annyit tudott mondani a megyei kárrendezési hivatal illetékes munkatársa, hogy áprilisig nem lesz földárverés, aminek vélhetően a helyi szakszövetkezet hiányos adatszolgáltatása az oka.⁵⁹ Közben még 1992 decemberében az Új Élet pinceszövetkezetté alakult. A vezetőség ekkor a szétválás ellen kampányolt. 1993 nyaráig azonban egy kis csoport felvásárolta a tagi vagyonyjegyek kétharmadát. A tagokkal olyan szerződést kötöttek, amelynek értelmében a vagyonyjegyek tulajdonosa a legközelebbi közgyűlésen megszavazza a szétválást, majd a vevővel együtt belép az új szövetkezetek egyikébe, de azonnal kilép, amint

⁵³ KOHL 1990: 3.

⁵⁴ ALMÁSI 1993: 5.

⁵⁵ G. E. 1991: 3.

⁵⁶ TAKÁCS 1990: 5; KOHL 1990: 3.

⁵⁷ CSESZKA—SCHLETT 2009: 99.

⁵⁸ CSESZKA—SCHLETT 2009: 120.

⁵⁹ TAKÁCS 1993: 3.

a vagyonjegy árát megkapta. A szerződés jogilag érvényes volt, de a vagyonjegyeket meglehetősen alacsony áron kívánták megvásárolni. A tagok nagy többsége megkötötte az üzletet, mivel a megváltozott gazdasági helyzetben minden pénzre szükségük volt: „A szövetkezeti tagok nagy része idős, tanyán élő. Az aktív korúak többsége munkanélküli. Kenyérre kell a pénz, s inkább a mai kevés, mint a holnapi ki tudja mennyi.”⁶⁰

A szakszövetkezet egykori elnöke a volt káptalani pincében létesített családi borászatot. 2001-ben 40 hektáron gazdálkodtak.⁶¹ Az imrehegyi szakszövetkezet helyzetét tovább nehezítette, hogy az 1989. évi szőlőtermés nagy része elfogyott. 1990-ben a termés jobb volt, de az angóratenyésztés veszteségit ekkor már nem tudta ellensúlyozni, és a felvett hitelek miatt az év végére a szakszövetkezet szolgálati lakásait el kellett adni, és a vendéglőinek nagy részét is fel kellett számolni.⁶² A vezetőség túlélési stratégiája az volt, hogy az elbocsátások és a közvetlen termelés beszüntetése után a szakszövetkezet valamennyi hasznosítható tulajdonát bérbe adták ki. Egyéb körülmények miatt, mint például a magas üzemanyagárak, még a vállalkozók egy része sem tudta folytatni a munkát.⁶³ A fennmaradt, vagy újonnan létesült kisgazdaságok elsősorban bortermelésből próbáltak megélni. A szakszövetkezet megszűnése után azonban a koordinációs és integrációs feladatokat, a gépi munka, felvásárlás, tárolás és a feldolgozás szervezését illetően magukra maradtak. A bortermelők közvetlen értékesítésbe kezdtek. Mivel a korábbi eladási rendszer összeomlott, egymást követték a válságok és mélypontok. Idővel megjelent a feketekereskedelem. Az egész kiskörösi térségben jellemzővé váltak borhamisítási botrányok, amelyek közül a soltvadkerti emelkedett ki.⁶⁴

A rendszerváltoztatás idején a szakszövetkezet a téeszekhez képest nagyobb esélyt jelentett az újrakezdés sikerére, mivel nagyobb lehetőséget adott az innovációra. Különbséget kell tenni azonban a mezőgazdasági innováció szempontjából a centrumtárségek, illetve a periféria között. Az előbbihez tartozott például a Kecel, Kiskőrös és Soltvadkert alkotta háromszög, ahol a lakosság széles köre élvezhette ez újítások eredményeit. Itt jellemzőbb, hogy már a rendszerváltoztatás előtt kialakult egy nagyobb létszámú vállalkozói elit, akik saját piacot építettek, a profitot visszaforgatták a gazdaságba.⁶⁵ Imrehegyet a perifériához sorolhatjuk, szélesebb vállalkozói elit ugyanis nem alakult ki a településen. Az imrehegyi szakszövetkezetet a melléküzemág sikertelensége teszi különösen érdekessé, melynek csődje nagyban megnehezítette az átalakulást, a sikeres vállalatok kialakulását és ezáltal a település agrárjellegének megőrzését. Az angóratenyésztés csődje után vélhetően éppen azok a gazdák kerültek nehéz anyagi helyzetbe, akik képesek lettek volna a rendszerváltoztatás után is vállalkozóként megjelenni. Elegendő tőke híján az átalakulás adta lehetőségek kiaknázásakor így előtérbe került a személyes ismeretség és az országos folyamatokkal kapcsolatos naprakészség, amely feltehetően csak egy szűk kört, leginkább az egykori szakszövetkezeti vezetőséget jellemezte.

⁶⁰ ALMÁSI 1993: 1, 5.

⁶¹ [NÉVTELEN D] 2001: 6.

⁶² Imrehegyi községi képviselőtestület 1990. 11. 02-i üléséről készült jegyzőkönyv: 14.

⁶³ Imrehegyi községi képviselőtestület 1991. 11. 02-i üléséről készült jegyzőkönyv: 14.

⁶⁴ CSURGÓ 2016: 396.

⁶⁵ KOVÁCS 2010: 151–152, 154–155.

Összefoglalás

Szarkás pusztá a tanyás térségek gazdasági centruma volt, nem elfelejtve, hogy maga a terület Kecel vonzásában állt. Éppen ez a földrajzi közelség, illetve a pusztán áthaladó, Kiskunhalasra vezető főút adták az előnyeiket. A térség első elitjét a két földesúr adta. A polgárosodás folyamának elemeként is értelmezhető, hogy az egyik birtok helyén a 20. század elején már a pusztákon is megjelentek a városi polgárok tanyái, nyaralói. Az 1945 utáni elitcsere eseményei tipikusak. A fontosabb gazdasági erőforrások az állam, majd a téészek és végül a szakszövetkezet tulajdonába kerültek. A falvasítás során először lett lokális közigazgatási-politikai vezetése a területnek. A 20. század első felében a gazdasági központ köré szerveződött egy kulturális központ (az iskola, egyben templom), valamint a helyi ügyintézés egy részét is itt bonyolították le. Amikor a községesítést végrehajtották, ugyancsak a majorhoz közel látták érdemesnek kiépíteni az új közigazgatási intézményt. A téész és a szakszövetkezet ugyancsak létrehozta és fenntartotta a maga társadalmi intézményeit (például óvodát épített, iskolát újított fel, kultúrtermet létesített). A gazdasági elitet a rendszerváltoztatás óta a volt szakszövetkezeti vezetőségből kikerült agrár-vállalkozói réteg alkotja. Tulajdonképpen ugyanazokat a gazdasági erőforrásokat és arra épülő létesítményeket — például a jobb szőlőföldeket és a káptalani pincét — birtokolják, mint a térség néhai főbirtokosa, a kalocsai káptalan, majd később a téész és a szakszövetkezet. A fordulópontok ellenére változatlanok tehát azok a gazdasági energiák, amelyekre a helyi elit építheti a pozícióját. Ezek szinte kizárólag a mezőgazdasághoz kötődnek, így eredményes használatuk megköveteli a táji-környezeti viszonyokhoz való fokozottabb alkalmazkodást. Ennek jó példája a szakszövetkezeti formára való kényszerű átállás.

*Manors, Hobby Farms, Szakszövetkezet
The Elite and their Establishments in Szarkás Pusztá
in the Nineteenth and Twentieth Centuries*

This study examines the manors, hobby farms, and the *szakszövetkezet* cooperative of Szarkás Pusztá. Nineteenth and early twentieth-century establishments of the elite — manors of landowners and the Church, as well as the hobby farms of the urban intelligentsia — are essentially atypical in this environment, as the sandy soil of the Southern Great Plain primarily attracted the rural and urban poor due to the opportunity for inexpensive land acquisition. The historical transition of the elite and their associated establishments in Szarkás Pusztá is examined, with a focus on the roles they played in the social fabric of the scattered “*tanya*” settlement communities. The study explores the impact on the elite of historical and political ruptures, as well as continuities. After the war, under the communist authorities, a completely new settlement named Imrehegy was established in Szarkás Pusztá. Following collectivization in the 1960s, the conventional *kolhoz* model underwent a transition to the more permissive *szakszövetkezet* form, prompted by the sandy soil and scattered settlement conditions. The capacity of the *szakszövetkezet* was, in part, contingent upon the pre-existing economic establishments of the former elite. Notably, the emerging elite within the *szakszövetkezet* played a pivotal role during the post-socialist era.

Felhasznált irodalom

FORRÁSOK

Levéltári források

Imrehegy Község Tanácsának iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Vármegyei Levéltára XXIII.790.a. Tanácsülési jegyzőkönyvek 1955–1990.

Imrehegy Község iratai

MNL BKML XXXVII. 1048.1. Képviselőtestületi jegyzőkönyvek 1990–1999.

Interjúforrások

Interjú, 1944, N.

Interjú, 1937, F.

Sajtóforrások

[NÉVTELEN A]

1973 Húsz év az önállóság jegyében. Faluriport Imrehegyről. *Petőfi Népe*, 1973. december 7-i szám, 4.

[NÉVTELEN B]

1982 Betakarítás után, új év előtt. *Petőfi Népe*, 1982. december 12-i szám, 3.

[NÉVTELEN C]

1984 Angóra a háztájiban. *Petőfi Népe*, 1984. június 22-i szám, 4.

[NÉVTELEN D]

2001 Öregbíteni az imrehegyi borok hírnevét. *Petőfi Népe*, 2001. augusztus 10-i szám, 6.

A. M.

1974 Kutykáék segítségre várnak. *Petőfi Népe*, 1974. március 8-i szám, 5.

ALMÁSI Márta

1993 Kiszemmisz-e magukat az imrehegyi szövetkezeti tagok? *Petőfi Népe*, 1993. augusztus 16-i szám, 5.

Cz. P.

1981 Műkögyártás az imrehegyi határban. *Petőfi Népe*, 1981. március 17-i szám, 4.

CZAUNER—STRASSZER

1988 Imrehegy: iskola a jövő nemzedékének. *Petőfi Népe*, 1988. január 11-i szám, 3.

CZAUNER

1983 Az imrehegyi siker titka. *Petőfi Népe*, 1983. január 4-i szám, 4.

CSABAI István

1990 Kéleshalmi vágyak, remények. *Petőfi Népe*, 1990. február 22-i szám 4.

FARKAS Andrea

1986 Imrehegy bizonyít. *Petőfi Népe*, 1986. október 15-i szám, 3.

G. E.

1984 Imrehegyi szakcsoportok. *Petőfi Népe*, 1984. június 26-i szám, 4.

1991 Imrehegyi változások. *Petőfi Népe*, 1991. június 6-i szám, 3.

GÁL Sándor

1974 Zsellérházak Imrehegyen. *Petőfi Népe*, 1974. március 10-i szám, 4.

K. S.

1983 Továbbfejlesztik a tenyésztést. *Petőfi Népe*, 1983. október 15-i szám, 1–2.

KOHL Antal

1982 A mai Imrehegy. *Petőfi Népe*, 1982. július 23-i szám, 4.

1990 Tulajdonos lesz-e az imrehegyi parasztság? *Petőfi Népe*, 1990. január 22-i szám, 3.

SCHAFFER Józsefné

1995 Miért maradtak parlagon a földek? *Petőfi Népe*, 1995. február 12-i szám, 5.

TAKÁCS

1993 Közmeghallgatás és falugyűlés Imrehegyen. *Petőfi Népe*, 1993. február 2-i szám, 3.

TAKÁCS János

1990 Még mindig mossák a szennyest Imrehegyen. *Petőfi Népe*, 1990. február 12-i szám, 5.

Zs. KOVÁCS István

1987 Imrehegyen megéri angóryanulat tartani. *Petőfi Népe*, 1987. március 28-i szám, 4.

SZAKIRODALOM

BÁRTH János

1984 A keceli tanyák. In BÁRTH János (szerk.): *Kecel története és néprajza*. Kecel: Kecel Nagyközség Tanácsa, 695–752.

CSESZKA Éva — SCHLETT András

2009 Reprivatizációtól a kárpótlásig. *Múltunk*, 2009/IV. szám, 92–120.

CSURGÓ Bernadett

2016 Szőlészek és borászok a Kiskőrösi kistérségben. In Kovács Katalin (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Budapest: Argumentum, 394–420.

DÚRÓ Annamária

1990 A tanya és a zárt település kapcsolata — társadalomföldrajzi megközelítésben. *Tér és Társadalom*, 1990/II. szám, 63–80.

ERDEI Ferenc

1937 *Futóhomok. A Duna–Tisza-köz földje és népe*. Budapest: Athenaeum.

1941 A tanyás települések földrajzi szemlélete. *Földrajzi Közlemények*, 1941/II. szám, 103–113.

1976 *Magyar tanyák*. Budapest: Akadémiai.

GALGÓCZY Károly

1887 *Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája 2.* Budapest.

GESZTELYI NAGY László

1928 *Magyar Tanya.* Kalocsa: Árpád Részvénytársaság Könyvnyomdája.

HANN, C. M.

1982 Kisüzemi gazdálkodás Tázlaron a hetvenes években. *Ethnographia* 1982, 33–72.

IMREHEGY KÖZSÉG ÖNKORMÁNYZATA

2021 *Imrehegy Falukönyv.* Imrehegy: Imrehegy Község Önkormányzata.

IVÁN László

2004 Kecel utcaneveiről és határneveiről. In SZAKÁL Aurél (szerk.): *Halasi Múzeum 2. Thorma János Múzeum könyvei 18.* Kiskunhalas: Thorma János Múzeum — Halasi Múzeum Alapítvány, 332–349.

JUHÁSZ Antal

2005 A tanyák települése és népessége. In Ö. KOVÁCS József — SZAKÁL Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története 3. Tanulmányok Kiskunhalasról a 19. század közepétől a 20. század közepéig.* Kiskunhalas: Kiskunhalas Város Önkormányzata, 67–129.

KISS Csaba — VARGA Józsefné

2018 *Kecel és Imrehegy katolikus öröksége.* Kecel: Kecel Város Önkormányzata.

KOSZTA Sándor

2004 *Keceli regélő.* Thorma János Múzeum könyvei 16. Kecel—Kiskunhalas: Thorma János Múzeum.

KOVÁCS Teréz

1987 Generációs különbségek a szakszövetkezeti tagság körében. *Tér és Társadalom*, 1987/II. szám, 49–62.

2010 *A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása.* Budapest: L'Harmattan.

Ö. Kovács József

2012 *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Budapest: Korall.

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL

1981 1980. évi népszámlálás 3. Bács-Kiskun megye adatai. Budapest: KSH.

1992 1990. évi népszámlálás 5. Bács-Kiskun megye adatai. Budapest: KSH.

REISZIG Ede

1910 Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye községei. In BOROVSZKY Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye 1.* Budapest: Országos Monografia Társaság, 25–165.

SERFŐZŐ Géza

1911 Mezőgazdaság és állattenyésztés. In BOROVSZKY Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye 2.* Budapest: Országos Monografia Társaság, 38–94.

